

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований
у 2004 році з ініціативи
генерал-лейтенанта міліції
**ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА
ЗАХАРОВА**, заслуженого
діяча науки і техніки
України, кандидата
юридичних наук, професора

Свідоцтво про державну
реєстрацію – серія КВ
№ 19320-9120 ПР
від 05.07.2012

Передплатний індекс – 99881

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
49064, м. Дніпропетровськ,
вул. Орловська, 1-Б
тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

*РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ*

ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

1
2013

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2).

Головний редактор **М.В. Корнієнко**

Заступники головного редактора:

О.М. Джужа, О.В. Негодченко

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора

За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалів, а також їх перейменування вносяться редакцією без узгодження з автором

Рукописи не рецензуються і не повертаються

Ухвалено до друку Вченою радою Дніпропетровського гуманітарного університету (протокол № 6 від 14.02.2013 р.)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Вербенський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Джужа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Коваленко В.В. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Костицький М.В. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Негодченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Тацій В.Я. – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, президент Національної академії правових наук України;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

Антонов К.В. – доктор юридичних наук, професор;
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Гіжевський В.К. – кандидат юридичних наук, професор;
Іщенко А.В. – доктор юридичних наук, професор;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Давиденко Л.М. – доктор юридичних наук, професор;
Константинов С.Ф. – доктор юридичних наук, доцент;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Олефір В.І. – доктор юридичних наук, професор;
Макаренко Є.І. – кандидат юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – кандидат юридичних наук, доцент;

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

КАЛГАНОВА О. А.,

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач
кафедри теорії та історії держави і права
(Національний університет ДПС України)

ГАПОНЕНКО Л. В.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії
та історії держави і права
(Національний університет ДПС України)

УДК 347.96:174

**МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА ЮРИСТА
ЯК СКЛАДОВА ЮРИДИЧНОЇ ПРОФЕСІЇ**

Розглядається роль морального фактора в житті юриста та основні принципи професійної діяльності юристів України. Робиться висновок, що в сучасних умовах етика стає невід'ємною професійною якістю юриста, яка потребує від нього знання закону, принципості у прийнятті рішень, забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина.

Ключові слова: професійна етика, етика юриста, юридична професія, моральні цінності.

Рассматривается роль морального фактора в жизни юриста и основные принципы профессиональной деятельности юристов Украины. Делается вывод, что в современных условиях этика становится неотъемлемым профессиональным качеством юриста, которое требует от него знания закона, принципиальности в принятии решений, обеспечении прав, свобод и законных интересов человека и гражданина.

Ключевые слова: профессиональная этика, этика юриста, юридическая профессия, моральные ценности.

The article examines the role of moral factors in the life of a lawyer and the basic principles of professional lawyers in Ukraine. It is concluded that under current conditions inherent morality ceases to professional-quality lawyer, which requires a knowledge of the law, integrity in decision making, ensuring the rights, freedoms and lawful interests of individuals and citizens.

Keywords: professional ethics, lawyer, legal profession, moral values.

Вступ. Проголошення України ст. 1 Конституції правовою державою спонукає не лише до цілеспрямованої діяльності державних органів у сфері визнання міжнародно-правових стандартів прав та свобод людини, їх відповідного закріплення на рівні внутрішньо національних правових актів та інституційного забезпечення, але також і якісного переосмислення значення моральних норм у житті індивіда та суспільства. У контексті наведеного вище завдання побудови правової держави доцільно звернути особливу увагу на проблему оновленого підходу до розуміння соціального призначення юридичної професії, особливої ролі правників у становленні суспільних відносин між особами та їхніми об'єднаннями, впорядкованості та гармонії, а в державі – режиму законності та правопорядку. А належне виконання правниками своєї професійної місії залежатиме від того, наскільки високі моральні стандарти зможуть знайти своє відображення як у їхній практичній роботі, так і в позаслужбовій діяльності. Протягом усієї історії розвитку людства дослідники зверталися до професійної моралі як винятково важливого критерію, відповідно до якого повинні визначатися напрями діяльності держави. Ці критерії завжди були еталоном оцінки діяльності держави, її політики, а професійна мораль відігравала значну роль у суспільному житті будь-якої держави і народу [1].

Об'єктом діяльності суддів, адвокатів та співробітників правоохоронних органів є перш за все людина. Робота представників цих професій пов'язана з вторгненням в особисте життя, а

іноді – й з обмеженням прав, прийняттям рішень, які безпосередньо впливають на долю людини. Відповідь на питання: «Чи має право особа, яка з неповагою або байдужістю ставиться до загальноприйнятих правил етики, вирішувати долю інших людей?» – очевидна. Саме тому питання вдосконалення професійної етики працівників зазначеної категорії вкрай актуальні й болючі, особливо на тлі морального занепаду, який уразив нині всі прошарки українського суспільства. Юристи зобов'язані дотримуватись не тільки навичок, умінь, творчих здібностей щодо конкретного виду трудової діяльності, але й мати особисті морально-вольові якості, що й дає їм змогу стати висококваліфікованими фахівцями. Ведучи провадження у справі чи виконуючи інші функції, юрист діє у сфері, яка торкається життєво важливих інтересів людей, натрапляє на багато суперечностей, опиняється перед необхідністю приймати відповідальні рішення, нерідко у важких моральних ситуаціях. Тільки працівники з розвиненим почуттям честі, гідності та совісті здатні правильно, самокритично, принципово оцінювати свої вчинки, ефективно виконувати свою високу місію, підтримувати престиж своєї професії та особистості [2, с. 122].

Питанню професійної етики завжди приділялась значна увага. Зокрема серед науковців, які зверталися до нього останнім часом, можна назвати: А.А. Болдову, Г.В. Гребенькова, В.О. Лозового, О.В. Петришина, М.І. Рудакевича, С.С. Сливку, Д.П. Фіолєвського та ін. Питаннями підвищення професійної етики суддів, адвокатів і співробітників правоохоронних органів займались багато вчених, серед яких Н. Бугай, В. Халіуліна, С. Анісімов, А. Іонова.

Постановка завдання. Дослідження має на меті висвітлити деякі аспекти проблеми формування моральної культури юристів, які в умовах реформування суспільства, переходу його до нових форм життєдіяльності відіграють особливу роль у процесі втілення приписів правових норм у практичну поведінку суб'єктів.

Результати дослідження. Високі якості завжди, за будь-яких умов, були невід'ємною складовою юридичної професії, професійного статусу працівника, необхідним елементом виконання ним своїх фахових функцій, і навпаки, низька моральна культура юриста – один з показників його професійної непридатності. Особливої гостроти моральні вимоги до представників юридичного фаху набувають у часи звернення суспільства до правових гуманітарних цінностей, до проблем розбудови суспільства та держави на правових засадах.

В умовах, коли людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека проголошені Конституцією України найвищою соціальною цінністю, на перший план висуваються проблеми забезпечення та захисту її прав і свобод. Тому вивчення моральних аспектів і проблем юридичної професії нині стає не менш значущим, ніж знання конкретних законів і механізмів їх застосування, необхідних кожному правнику, який прагне до глибокого опанування професійними навичками, усвідомлення гуманістичного сенсу та покликання юридичної професії [3, с. 4].

Професійна етика юристів формується суспільством, його ціннісними настановами, моральними принципами та нормами. Вона є одним із вагомих показників розвитку громадянського суспільства, його внутрішньою характеристикою, що визначається закріпленими в Конституції України правами та свободами громадян, законністю, рівнем правосвідомості. Етика юристів слугує підвищенню їх репутації, престижу юридичної професії, підтримки їх честі та гідності, як наслідок – підвищення авторитету Української Держави. Професійна етика юриста забезпечує реалізацію загальноморальних принципів в умовах професійної діяльності людей, сприяє успішній реалізації професійних обов'язків, допомагає юристу уникати помилок, обирати найбільш правильну, високоморальну лінію поведінки в різноманітних ситуаціях трудової діяльності [4].

Ураховуючи, що в юридичній професії саме внутрішні переконання, власні моральні принципи формують ставлення юриста до своєї справи, що надалі має відповідні правові наслідки, то високий рівень їх моральної та професійної культури в цілому – необхідний фактор якісного виконання поставлених перед ними завдань.

Професія юриста має важливе соціальне значення і необхідна для нормального функціонування українського суспільства. Якщо узагальнити, основною метою діяльності юриста є забезпечення справедливості, що є дуже нелегкою справою, оскільки ще з античності й до наших днів не існує точного визначення, що ж вважати справедливим. Передусім, юрист у

своїй діяльності повинен чітко дотримуватись норм права, зокрема тих, які забезпечують права людини. Але цього недостатньо. Найважливіше поєднання загальноприйнятих людських цінностей із правовими нормами для досягнення гармонії права й моралі та найкращих результатів у професійній діяльності.

Професійна діяльність юриста – судді, прокурора, слідчого, адвоката тощо має досить своєрідний характер, різні завдання та функції, що потребують особливого вміння й підходу до розв'язання відповідних юридичних ситуацій. Моральний зміст діяльності юриста потребує від нього специфічного ставлення до своєї професії, підвищеного почуття професійної і моральної відповідальності за свої дії та вчинки.

Оскільки діяльність юриста спирається не лише на юридичні, а також на етичні підвалини, то це робить його більш відповідальним у ставленні до честі та гідності громадян, їх свобод. Особливість професійної діяльності юриста в тому, що вона прямо зачіпає права та свободи громадян, що потребує окремої характеристики з точки зору їх впливу на моральний зміст цієї діяльності [5, с. 313].

Особливість професійної діяльності юриста – це також те, що він є представником влади, виконавцем владних доручень для захисту інтересів суспільства, держави та громадян. Залежно від того, яким чином у етичному сенсі він здійснюватиме представництво влади, й буде формуватися легітимність влади. Тому діяльність юриста має відповідати нормам моралі, охороні авторитету державної влади та їх представників, що формує почуття відповідальності за свої дії, рішення та вчинки.

До юристів держава та громадяни ставлять підвищені моральні вимоги. Вони повинні володіти такими якостями, як людяність, неупередженість, принциповість, витримка, ерудиція, дисциплінованість, увічливість, чесність, дисциплінованість, гуманність, терпимість, справедливість, почуття обов'язку, сміливість, мужність, витримка, патріотизм. Таким чином, для професії юриста вимоги моралі мають особливий сенс, оскільки істинні законність і правопорядок у суспільстві встановлюються там, де правоохоронці спираються на загальні моральні та морально-правові принципи гуманізму, справедливості, законності, патріотизму, незалежності, гласності [3, с. 22].

На V з'їзді Спілки юристів України (16 травня 2001 р.) було визначено та затверджено Основні засади професійної етики юристів України, що виступають важливою передумовою реалізації можливостей і потенціалу юристів у професійній діяльності та є певним узагальненням морально допустимих стандартів поведінки юристів.

Узагальнені моральні стандарти поведінки конкретизуються кодексами етики, правилами поведінки та дисциплінарними статутами окремих професійних груп юристів і морально зобов'язують усіх юристів України дотримуватися їх у своїй професійній діяльності.

Основні засади професійної етики юристів України слугують створенню передумов для зміцнення престижу юридичної професії, репутації юристів, в яких би ланках правової системи України вони не працювали, підтримки їх честі та гідності, а в кінцевому підсумку – для підвищення авторитету Української Держави [4].

Головні засади професійної етики юристів України передбачають такі основні принципи професійної діяльності юристів України:

- служіння народу України;
- верховенства права;
- незалежності і підкорення лише закону;
- демократизму і гуманізму;
- пріоритету прав і основних свобод людини і громадянина;
- професіоналізму, компетентності й відданості справі;
- чесності та порядності;
- дотримання присяги (там, де її прийняття передбачено) [6].

Юристи у виконанні своїх професійних обов'язків дотримуються загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, міжнародних договорів України, які є складовою частиною її законодавства.

В особистому житті юристи своєю поведінкою стверджують загальнолюдські моральні цінності, принципи християнської моралі, узвичаєні етичні настанови інших релігійних

конфесій [6].

Юрист як професіонал повинен мати такі основні якості, що характеризуватимуть його, як особистість:

- намагання встановити істину, справедливість, гуманізм, чесність та неупередженість у будь-яких справах, з якими стикається юрист у своїй щоденній діяльності;
- високий інтелектуальний рівень, особливо розвинутою має бути мова юриста, вміння швидко узагальнювати інформацію, письмово описувати юридичні явища;
- уміння всебічно аналізувати отриману інформацію, формулювати гіпотези, творчий, оригінальний підхід до виконання завдань;
- уважність та спостережливість, уміння виділяти головне серед низки фактів та явищ;
- самодисциплінованість, цілеспрямованість, наполегливість у досягненні намічених результатів;
- організаторські здібності;
- емоційна врівноваженість, тактовність; уміння чітко формулювати свої думки.

Серед особистих людських якостей можна виділити такі, які заважають у досягненні успіху в професійній діяльності юриста, а саме:

- цинізм, нечесність, владолюбство, жорстокість, авантюризм;
- низький рівень інтелекту, стереотипність і консервативність мислення;
- неухважність, недбалість, брак цілеспрямованості та організаторських здібностей;
- імпульсивність, груба поведінка, неможливість оперативно реагувати в критичній ситуації тощо.

Отже, можна зробити висновок, що юрист – це високоінтелектуальна людина, здатна до неординарного мислення, високої самоорганізації, величезної працездатності, щоб із виру мінливої інформації вишукувати основне для досягнення бажаного результату та розв'язання складних проблем [4].

Статус та діяльність юристів чітко регламентовано законодавством, що пронизано моральними вимогами до юристів. Це зумовлено тим, що кожна процесуальна дія, кожна юридична ситуація врегульовані нормами права та потребують морального обов'язку їх застосування й дотримання. Отже, для професійної етики юриста характерно особливо тісний зв'язок правових та моральних норм, що регулюють його професійну діяльність.

Юридична етика зумовлена специфікою професійної діяльності юриста, особливостями його морального та етичного становища. Юристи наділяються повноваженнями для захисту інтересів суспільства, держави і громадян від різноманітних посягань і в своєму службовому спілкуванні з іншими людьми представляють державну владу. Закон у ряді випадків прямо визначає державний характер рішень, що ними приймаються. Юристи торкаються корінних прав та інтересів громадян. Тому їх діяльність повинна відповідати принципам і нормам моралі, охороні авторитету державної влади та її представників. Люди, що вирішують долю інших, мусять володіти почуттям відповідальності за свої рішення, дії та вчинки. Послідовне регулювання законом усієї службової діяльності юристів є особливістю цієї професії, що накладає глибокий відбиток на її моральний зміст. Діяльність юриста повинна по суті і по формі суворо відповідати закону. Для професійної етики юриста характерний особливо тісний зв'язок правових і моральних норм, що регулюють їх професійну діяльність. У цій формулі правильно визначено співвідношення правового і морального в діяльності юриста. Будь-яке рішення юриста, якщо воно відповідає закону, відповідатиме моральним нормам, на яких базується закон. Таким чином, професійна етика юриста формується на основі взаємозв'язку правових і моральних принципів, норм. Із вищезазначеного випливає, що особливості професії юриста обумовлюють необхідність існування юридичної етики [7, с. 27].

Це положення дає змогу звернутися до єдності справедливості та законності. В даній формулі визначається співвідношення правового та морального в діяльності будь-якого юриста. Рішення, що приймаються юристами та їх дії, якщо вони відповідають закону, відповідатимуть і моральним нормам, на яких базується закон. Невиконання закону аморально. Це суперечить не лише правовим нормам, але й нормам моралі, професійній етиці юриста. При цьому неетично не лише порушення закону, але й прийняття протизаконних рішень та вчинення протизаконних дій, спричинених небажанням удосконалити рівень своїх знань,

відсутність внутрішньої дисципліни, поваги до права. Таким чином, професійна етика юриста формується на основі взаємозв'язку правових та моральних принципів, норм, правової і моральної свідомості.

Висновки. Отже, проблеми підвищення рівня професійної етики юристів вкрай актуальні й потребують розв'язання на законодавчому рівні. Невиховані люди своєю поведінкою посягають на моральні устої, роблять виклик вічним людським цінностям, таким як взаємоповага, людяність, коректність, на яких базується кожне розвинене суспільство. Таким чином, підтримуючи точку зору Г. Ф. Гребенькова та Д. П. Фіолевського [8, с. 50], можемо зробити висновок, що професійна (юридична) етика як невід'ємна складова юридичної професії покликана виховувати у юристів відданість конституційним ідеалам, чесність і непідкупність, почуття обов'язку й справедливості, забезпечуючи таким чином практичну реалізацію в Україні принципу правової держави, а втілення в життя ідей і принципів правової держави можливо лише за постійного дотримання морально-етичних вимог кожною посадовою особою правової сфери.

Список використаних джерел:

1. Парасюк В. М. Імперативність моралі у професійній діяльності слідчого: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.12 / Парасюк В. М. Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2008.
2. Мітцель О. Шляхи підвищення рівня професійної етики суддів, адвокатів і співробітників правоохоронних органів / Мітцель О. // Вісник прокуратури. – 2010. – № 2. – 128 с.
3. Лозовой В. О. Професійна етика юриста / В. О. Лозовой, О. В. Петришин. – Х. : Право, 2004. – 176 с.
4. Професія юриста в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dnipr.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=584&Itemid=2937&lang=ua
5. Гусарев С.Д. Юридична деонтологія / С. Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. – К. : ВІРА-Р, 1999. – 506 с.
6. Основні засади професійної етики юристів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawclinic.narod.ru/gazeta/gazeta9/3.htm>
7. Кобликов А. С. Юридическая этика : учебник для вузов / Кобликов А. С. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, М, 1999. – 168 с.
8. Гребеньков Г. Ф. Юридична етика : навчальний посібник / Г. Ф. Гребеньков, Д. П. Фіолевський. – К. : Аярта, 2004. – 209 с.
9. Лозовой В. О. Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис) / В.О. Лозовой, В.О. Румянцев, Л. В. Анучин та ін. – Х. : Право, 2011. – 264 с.

ОРЛОВА О.О.,

кандидат юридичних наук

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.1

ПРАВОВА ОСВІТА ЯК СИСТЕМОТВІРНИЙ ФАКТОР ПРАВОВОГО МИСЛЕННЯ

Здійснено аналіз сучасного стану правового мислення в Україні та впливу правової освіти на процес формування даного явища. Уточнено поняття «правова освіта». Вказується на необхідність формування професійного правового мислення.

Ключові слова: правове мислення, правова свідомість, правова культура, правова освіта, правова просвіта, юридична освіта.

Осуществлен анализ современного состояния правового мышления в Украине и влияния правового образования на процесс формирования данного явления. Уточнено понятие «правовое образование». Указывается на необходимость формирования профессионального правового мышления.

Ключевые слова: правовое мышление, правовое сознание, правовая культура, правовое образование, правовое просвещение, юридическое образование.

The modern state of legal thought in Ukraine as well as the influence of legal education upon the process of formation of this phenomenon is analyzed in the article. The notion of «legal education» is specified. The necessity of the professional legal thought formation is suggested.

Key words: legal thought, law conscience, law culture, legal thought.

Вступ. Правова освіта – безпосереднє джерело правового мислення, виконує функцію акумуляції юридичного досвіду, науково-теоретичних досягнень правового мислення та передачі їх прийдешнім поколінням.

У цілому правове мислення як феномен і теоретична проблема ще не стали предметом окремого теоретико-правового дослідження, не сформувалися базові методологічні та категоріальні структури навіть дисциплінарного рівня його інтерпретації, що дозволяють досягти адекватного понятійного оформлення даного феномену.

Проблеми, що стосуються правового мислення, в останні роки отримують підвищену увагу як з боку спеціалістів загальної теорії права, так і представників галузевих наук.

Окремим аспектам правового мислення, правової свідомості та правової культури присвячено дослідження правників та філософів: П. П. Баранова, В. Д. Бабкіна, М. І. Коцюби, В. А. Котюка, В. П. Малахова, А. А. Матюхіна, С. В. Назаренко, П. М. Рабиновича, В. М. Селіванова, С. А. Тихонова та ін. В їхніх працях розглянуто питання історичного генезису, сучасного стану та подальшого розвитку теоретичного й практичного правового мислення, його взаємозв'язку з правовою свідомістю.

Найбільшу увагу правовому мисленню приділено у працях російського вченого А. І. Овчинникова, який зазначає, що особливу зацікавленість викликає більш глибокий наукознавчий аналіз правового мислення [1].

Водночас як феномен проблема правового мислення ще не стала предметом спеціального теоретико-правового дослідження в українській юридичній науці.

Постановка завдання. Мета цієї статті – аналіз правового мислення та впливу на нього правової освіти як системотвірного фактора.

Результати дослідження. Людина може пізнавати навколишній світ за допомогою відчуттів та безпосереднього сприйняття різноманітних предметів і явищ. Якщо ж явища недоступні для споглядання, пізнання їх можливо тільки через мислення¹. До таких явищ і належить право. На думку А. Олійника, правове мислення – це процес опосередкованого та узагальненого відбиття правових явищ у їхніх істотних властивостях, зв'язках і стосунках [3, с. 752].

Н. Онищенко вважає, що правове мислення можна розглядати як систему інформаційної насиченості, яка складається в особи установками професійного призначення [3, с. 752]. Звідси логічне питання: чи притаманне правове мислення особам, які не здобули юридичної освіти. На нашу думку, для того, щоб дати відповідь на це питання слід розглянути такі поняття, як правова та юридична освіта.

До проблеми юридичного мислення цікаво підходять у Німеччині. Катерина Островська, у своїй статті «Деякі аспекти тренування юридичного мислення у вищих навчальних закладах Німеччини» виявила, що головним пунктом німецької методики юридичної освіти є розвиток юридичного мислення як такого [4].

¹ **Мислення** – це процес опосередкованого й узагальненого відображення в мозку людини предметів об'єктивної дійсності в їхніх істотних властивостях, зв'язках та відношеннях [2].

Ст. 1 Модельного закону про освіту, затвердженого Постановою Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць СНД від 3 квітня 1999 р. № 13-8 визначає освіту як процес виховання та навчання в інтересах людини, суспільства, держави, який орієнтується на збереження та передавання знань новим поколінням з метою забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку, постійного вдосконалення морального, інтелектуального, естетичного та фізичного стану особистості та суспільства [5]. В Законі України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. № 1060-XII позначено, що освіта – це основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави [6].

Нині склалася система правової освіти населення. Правова освіта населення – це здійснення комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні. Правова освіта – один із головних елементів формування правової культури і правової свідомості населення. Вона є складовою системи освіти в цілому. Органічно пов'язана з правовим вихованням та, як наслідок, – правовим мисленням. Становить комплекс державних та інших заходів, спрямованих на досягнення мети правової освіти [7, с. 37].

Отже, під правовою освітою слід розуміти цілеспрямований процес правового навчання в системі освіти юридичного і не юридичного профілю, що полягає у набутті знань, умінь і навичок правового характеру.

Тут слід зазначити, що треба розрізняти такі поняття, як «правова освіта» та «юридична освіта».

Погляди фахівців на те, що таке «юридична освіта», різняться. Її визначають і розглядають як складову більш загальної правової освіти, як галузь вищої освіти, як фундамент юридичної професії, як запоруку професійної компетентності правника, як середовище формування нового покоління правників, як один із інститутів реалізації соціальної функції права, як критерій соціальної стратифікації, як спеціальний вид підприємницької діяльності, як шлях розбудови політичної кар'єри, як спосіб реалізації особистих амбіцій тощо [8, с. 26–27].

Юридична енциклопедія за редакцією Ю. С. Шемшученка визначає юридичну освіту як систему знань про державу і право, здобутих в результаті навчання [7, с. 473].

На думку О. О. Пєвцової, на відміну від юридичної освіти, спрямованої на підготовку професіональних спеціалістів, «правова» не передбачає акцентування уваги на професійно-значущих для юриста якостей особистості [9, с. 113].

Ми вважаємо, що юридична освіта є різновидом правової освіти. Така думка впливає з того, як співвідносяться право і закон. Юридична освіта – це цілеспрямований та послідовний процес здобуття системи професійних знань, умінь і навичок у вищих навчальних закладах, училищах, технікумах, коледжах, спеціалізацією яких є юриспруденція, формально засвідчений відповідним документом [10, с. 193].

Слід також зазначити, що ще одним різновидом правової освіти є правова просвіта. Правова просвіта – це процес роз'яснення права в формі усних чи письмових консультацій, інформації, бесід, зустрічей населення з працівниками міліції та іншими правоохоронними органами, конкурсів і олімпіад правових знань тощо [10, с. 193].

Ми погоджуємося з думкою В. Годованця, В. Кампо та В. Тертичного про те, що слід розрізняти поняття «правова освіта» та «правова просвіта» [11, с. 28].

Необхідно визначити, в чому різниця між поняттями «правова освіта» і «правова просвіта» громадян. Освіта, як відомо, є процесом розвитку й саморозвитку особи, пов'язаним з оволодінням соціально значущим досвідом людства, втіленим у знаннях, уміннях, творчій діяльності та емоційному цілісному ставленні до світу, необхідною умовою діяльності особи і суспільства щодо збереження й розвитку матеріальної і духовної культури. Головний шлях набуття освіти – навчання та самоосвіта. Процес освіти, як правило, передбачає навчання у закладі освіти, здобуття певної спеціальності й отримання відповідного документа – диплома як свідчення про ґрунтовні й широкі знання [11, с. 28–29].

На визначення основних завдань щодо набуття правових знань, навичок та вмінь громадянами й посадовими особами державних органів, установ та громадських об'єднань,

шляхів їх вирішення, організаційне та методичне забезпечення спрямована «Національна програма правової освіти населення» [12].

Правова освіта населення полягає у здійсненні комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань і навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків [13, с 119].

Щодо правового мислення осіб, які здобувають юридичну освіту, то головною проблемою формування професійного правового мислення є мінімізація фундаментальних гуманітарних дисциплін в освітніх в освітніх стандартах та навчальних планах. На нашу думку, правове мислення передбачає універсальну, фундаментальну базу знань, в той час як тенденція підготовки спеціалістів вузького профілю, професіоналів, вузькопрофесійний підхід до навчання спеціалістів, заснований на розділенні юридичної праці, не веде до формування самостійного професійного правового мислення.

Професійне мислення юриста передбачає як установку високу нормативну культуру, що виражається, з одного боку, в твердій нормативності суджень, точності, формалізованості висновків, а з іншого – у прихильності до догми права, святості духа й букви Закону. Однією із суттєвих рис професійного мислення юриста є його творчий характер у поєднанні з постійним пошуком.

Висновки. Таким чином, правове мислення притаманне будь-якій людині. Одним із системовірних факторів правового мислення є правова освіта. Треба зробити уточнення стосовно інтерпретації терміна «правова освіта», оскільки від цього залежить розуміння правового мислення.

Категорії «правова освіта», «юридична освіта» та «правова просвіта», всупереч усталеним в юридичній науці поглядам, слід розрізняти. Останні дві – це різновиди правової освіти.

Отже, правове мислення – одна з головних категорій теорії права, без вивчення якої неможливо дати відповіді на основні питання правознавства. Яку б концепцію праворозуміння ми не брали за основу правових моделей, насправді критерієм справедливості завжди залишається правосвідомість, а не норма позитивного або природного права.

Рівень правового мислення та правосвідомості забезпечує не лише розвиток правової культури, в цілому, але й формування ідеалу правової особистості, яка поважає правовий закон, визнає його верховенство у всіх сферах життя.

Список використаної літератури:

1. Овчинников А. И. Правовое мышление : дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / А. И. Овчинников. – Ростов-на-Дону, 2004. – 512 с.
2. Мислення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Мислення>.
3. Міжнародна поліцейська енциклопедія : в 10 т. ; [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1. – 2003. – 1232 с.
4. Кизима И. Нестандартність правового мислення в роботі юриста [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://new.sud.ua/blog/2012/08/06/41351-nestandardnst-pravovogo-mislennya-v-robot-yurista>.
5. Модельный закон об образовании [Електронний ресурс]: Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ от 3 апреля 1999 года № 13–8// Режим доступа : <http://www.rada.gov.ua>.
6. Про освіту : Закон України від 23 травня 1991 року № 1060-ХІІ // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
7. Юридична енциклопедія : в 6 т. ; [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – Т. 5: П–С. – 2003. – 736 с.
8. Данилькевич М. І. Юридична освіта в Україні / М. І. Данилькевич // Світовий досвід підготовки поліцейських та його впровадження в Україні : міжнарод. наук.-практ. конф., 17 березня 2007 р. – Д., 2006. – С. 25–31.

9. Певцова Е. А. Проблемы формирования правового сознания, правового воспитания и правовой культуры в современной отечественной юриспруденции / Е. А. Певцова // Право и политика. – 2004. – № 9. – С. 112–119.

10. Орлова О. О. Юридична освіта та юридична клініка: форми правового виховання чи правової освіти? / О. О. Орлова // Юриспруденція ХХІ століття : наук. конф. 14 листопада 2007 р. : зб. тез. – Д., 2008. – С. 192–194.

11. Годованець В. Правова просвіта громадян України: методологічні проблеми розроблення Концепції / В. Годованець, В. Кампо, В. Тертичний // Право України. – 1999. – № 1. – С. 27–30.

12. Національна програма правової освіти населення : Указ Президента України від 18 жовтня 2001 року № 992/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.

13. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – 4-ге вид., стер. – К. : Знання, 2010. – 495 с.

ЗАРУБА В.М., доктор історичних наук, професор, професор кафедри загально-правових дисциплін
(Дніпропетровського гуманітарного університету)

УДК 94 (477.63):929.73

ЗЕМЛЕВЛАСНИКИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ПОВІТУ ДВОРЯНИ НЕЧАЄВИ

На підставі архівних матеріалів та друкованих джерел у статті розглянуто соціально-правові аспекти формування земельної власності катеринославських поміщиків Нечаєвих. Простежено їхній родовід і показано роль в історії краю.

Ключові слова: Нечаєви, Боголюбівка, Громова, Юрівка, Наталівка, Катеринославський повіт, дворяни, землевласники.

На основании архивных материалов и печатных источников в статье рассмотрены социально-правовые аспекты формирования земельной собственности екатеринославских помещиков Нечаевых. Изучена их родословная и показана роль в истории края.

Ключевые слова: Нечаев, Боголюбовка, Громова, Юрьевка, Натальевка, Екатеринославский уезд, дворяне, землевладельцы.

Based on archival material and printed sources in the article the social and legal aspects of land ownership Ekaterinoslavskoe landlords Nechayevy. Prostezheno their ancestry and the role in the history of the region.

Keywords: Nechaev, Boholyubivka, Gromov, Yurivka, Natalivka, Ekaterynoslavsky County, nobles, landowners.

Прізвище *Нечаєв* походить від старослов'янського слова-імені «нечай» – несподіваний, нечаяний, неочікуваний, раптовий. Тобто, хлопчик, який був неочікуваною, несподіваною, іноді не бажаною (а може й не потрібною) дитиною для батьків. Воно широко поширене в українців, росіян і білорусів як ім'я, прізвище і прізвисько. В середовищі української козацької старшини Гетьманщини і Запорозжя відомо кілька Нечаїв. Зокрема, правобережні полковники Данило та його брат Іван Нечаї, а також багато урядників нижчого рангу [17, с. 342 – 343].

Російський рід Нечаєвих походив із старого служилого московського дворянства ще із часів царя Івана Грозного. Він встиг розгалужитися і дати кількох визначних військових та державних діячів [24]. Найвідомішим з них був Степан Дмитрович Нечаєв, власник розкішного маєтку та палацу в стилі ампір (архітектор В.І. Баженов) у селі Полібіно на Орловщині. Катеринославські Нечаєви були з ним у близькому спорідненні. Як засвідчує опубліковане листування з їхнього архіву [16, с. 273], С.Д. Нечаєв був братом у четвертому

покоління наталівського землевласника Гліба Васильовича Нечаєва. У 1834 р., коли обер-прокурор відвідував Катеринослав, між ними мала відбутися зустріч [16, с. 273].

Після ліквідації Запорозької Січі і роздачі козацьких вольностей московському служилому дворянству в Новоросії, у Катеринославському повіті тодішньої Азовської губернії теж з'явилося декілька Нечаєвих – близьких і далеких родичів, які осадили і заселили кілька сіл з назвою Нечаївка.²

Нечаєв Іван Олексійович, – народився 1734 р. З 1778 р. до 1783 р. був секретарем Азовського губернського правління. Відомо також, що у 1780 р. він служив в губернських установах, які знаходилися в Катеринославі-на-Кільчені. У 1787 р. вже мав класний чин титулярного радника і був скарбником Експедиції для будівництва губернського міста Катеринослава. Тоді ж за ним у Костянтиноградському повіті було записано 12 ревільких душ та 1856 дес. землі [11].

Нечаєв Фома Олексійович, – напевно, брат Івана Олексійовича. Служив у російській армії, брав участь у другій російсько-турецькій війні (1787–1791 рр.). Капітан. Власник і засновник села Нечаївка на р. Базавлук.³ Мав там 1600 дес. землі і 20 кріпаків (13 чол. і 7 жін. статі). У 1798 р. він продав це село з кріпаками дружині губернського секретаря Федора Антоновича Антоньєва Марії Леонтіївни. Вже у неї, 9 жовтня 1803 р., маєтність купив сусідній поміщик Захарій Михайлович Малама за 1000 рублів асигнаціями [20, с. 344].

Нечаєв Єфрем Дмитрович, – згадується у 1792 р. як катеринославський губернський протоколіст, член Лічильної комісії Катеринославського намісницького правління.

Родовід наталівських землевласників Нечаєвих розпочинається із **Дмитра Прокоповича Нечаєва**, сина московського стрільця Нечая (Прокопа) Миколайовича, і має такий поколінний розпис:

I.

1. Петро Дмитрович Нечаєв. – Засновник родини катеринославських Нечаєвих. Виходець з Курської губернії із міста Старого Оскола.⁴ Брат Єфрема. Учасник обох катерининських турецьких війн у чині секунд-майора та майора. Першим з Нечаєвих одержав рангову дачу в Новоросії, а згодом придбав нові землі на Катеринославщині. Зокрема, купив шматок «Великого Лугу», – розкішних запорозьких угідь коло Дніпра, побіля володінь графа І. Г. Чернишова. Тут він побудував дім і осадив сільце, назвавши його на честь старших синів та їхніх святих покровителів Бориса і Гліба – Борисоглібівкою. Воно стало родовим маєтком всіх його родичів та нащадків. Тут було нечаївське дворянське гніздо, тут вони на початку XIX століття спорудили «храм во имя благоверных князей Бориса и Глеба», біля якого їх усіх і поховали.

Село Борисоглібівка сусідило зі слободою Красногригорівкою (Чернишовкою), в якій ще у 1795 р. вчинено спробу побудувати власну церкву, але безуспішно. Про цей факт дізнаємося зі свідчень, зібраних єпископом Феодосієм (Макаревським) [31, с. 235 – 238].

Відтак, нечаївська Борисоглібівська церква стала спільним храмом для жителів Борисоглібівки і Красногригорівки. Зрештою, після 1861 р. ці села злилися в одне.

Дружина: Булгакова Ганна Федорівна, – донька старооскольського поміщика Федора Авдейовича Булгакова⁵. У 1805 р. – землевласниця, «майорша», поміщиця слободи Нечаївка Катеринославського повіту. Мала з чоловіком синів Бориса, Гліба, Гаврила, Василя і доньку Марфу [5].

II.

² Щоправда, не всі. В Олександрівському повіті село з назвою Нечаївка було єврейською колонією, назва якої означала «неочікувана», «несподівана».

³ Цей населений пункт, як «хутір Нечаєва» показано на військово – топографічній карті 1861 р.

⁴ Старий Оскол – нині районне місто Белгородської області Російської Федерації. Розташований на річці Оскіл (лівий доплив Сіверського Дінця) на межі з Курською областю.

⁵ В архівних матеріалах за 1762 р. знайдено згадку про прапорщика Новооскольського полку Івана Булгакова (РГИА. – Ф. – 350. – Оп. – 2. – Дело 3403. – Л. 48 – 49.). Федір Авдєєвіч мав брата Петра, а той доньку Ганну (заміжно за поміщиком Богашопчицьким Юхимом Осиповичем) та Анастасію (у заміжжі за Штаталовим). Місто Новий Оскол сьогодні перебуває у складі Белгородської області Російської Федерації.

2. (1) Борис Петрович. – Секунд-майор (1783 р.). Власник слободи Борисоглібівка. У 1783 р. обраний катеринославським повітовим суддею. З 1785 р. у відставці. У 1805 р. – майор у відставці. 1812 року був ще живий. Похований в огорожі Борисоглібської церкви села Красногригорівка.

Дружина: *N.N.N.*

3. (1) Гліб Петрович. – Якихось додаткових свідчень про нього наразі не виявлено.

Дружина: *N.N.N.*

4. (1) Гаврило Петрович. – Капітан. У 1805 р. вже був покійний. Похований в огорожі Борисоглібської церкви села Красногригорівка.

Дружина: *Н.Уляна (Луліанія) Іванівна.* У 1805 р. «капітанша», землевласниця. Похована в огорожі Борисоглібської церкви села Красногригорівка.

5. (1) Василь Петрович. – Прем'єр-майор Київського гренадерського полку. У 1793 р. секунд-майор, нагороджений орденом Святого Георгія IV ступеня. Вийшовши у відставку, 1798 р. одружився з донькою поміщика села Чумаки Олексія Савицького Лукією і обвінчався з нею в Трьохсвятительській церкві села Письмичеве [16, с.163]. Влаштував шлюб добрий знайомий П.Д. Нечаєва, поміщик, власник села Нечаївка Ф.О. Савицький (1754–1818), – рідний дядько нареченої. Спочатку подружжя мешкало в Чумаках та Бутовичівці, а потім перебралося до одержаної в посаг за нареченою Лукіївки.

У 1805 р. В.П. Нечаєв – майор у відставці. Він був господарськи активним, підприємливим поміщиком, скуповував землі, примножував власність. Заснував і осадив селянами село Лукіївку, біля слободи Кам'януватой і німецької колонії Гроссдорф, назвавши його на честь дружини. Побудував там з червоної цегли пишній, двоповерховий, вкритий бляхою дім, який став осідком всіх його нащадків – сина, онука та двох праонуків. Брав участь у ярмарках в Нікополі, Катеринославі, Харкові, Сумах, Ромнах. Саме він порушив клопотання перед Департаментом герольдії про узаконення дворянства свого роду. У 1814 р. Василь Петрович звернувся з поданням до катеринославських дворянських зборів з проханням внести його і його родину до родовідної книги, додавши генеалогічний розпис роду складений ним. Рішенням дворянського депутатського зібрання (від 20 вересня 1833 р.) і указом департаменту герольдії правлячого Сената (№ 3162 від 26 серпня 1847 р.) його вписали до третьої частини (дворяни за вислугу) Родовідної книги катеринославського губернського дворянства [2].⁶ Щоправда, в цій книзі він записаний як *Василь Прокопович (!)*.

Був хорошим батьком, постійно піклувався про сина, безпосередньо займався його вихованням та навчанням. Означене засвідчують 86 листів до сина Гліба, написані впродовж 1812–1821 рр. до Катеринослава та Харкова. Помер у 1821 р. (переївши раків і застудившись, купаючись у Дніпрі). Похований в огорожі Борисоглібської церкви села Красногригорівка.

Дружина (з 1798 р.): *Савицька Лукія Олексіївна*, – точні роки народження та смерті невідомі. Донька О. О. Савицького від шлюбу з О. П. Майбородою. Народилася близько 1781 р. в Бутовичівці. Мала з чоловіком лише одного сина Гліба. По жіночій лінії предками Лукії Олексіївни були: *мати* – Майборода Олена Прокопівна, донька власівського сотника; *бабуся* – Бутович Ірина Степанівна, донька бунчукового товариша, *прабабуся* – Лизогуб Марія Яківна, донька відомого полководця, чернігівського полковника Якова Кіндратовича Лизогуба [17]. Письменна: збереглися 10 листів до сина, які вона написала впродовж 1821–1832 рр. Померла десь наприкінці 1860-х рр. в Лукіївці Катеринославського повіту. Була похована в Красногригорівці в огорожі Борисоглібської церкви.

(1) Марфа Петрівна – родом з Курської губернії. Жила в селі Борисоглібівка Красногригорівської волості. Мала сина Івана та доньок Ганну, Сару і Софію.

Чоловік: *Яровий Герасим Кузьмич.*

III.

6. (5) Гліб Васильович. – Єдиний син В. П. Нечаєва та Л. О. Савицької, який вижив, був наполовину росіянином наполовину українцем, бо по матері теж був Савицький. Нам точно не відомо ні року його народження, ні року смерті. Освіту і виховання здобував спочатку

⁶ В книзі «Адрес-календарь. или Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1818 год» В. П. Нечаєв згадується в частині 2, на с. 228.

вдома, від домашніх вчителів і гувернантів. Потім закінчив Катеринославську першу класину гімназію (1813 – 1818) [32] та три курси юридичного факультету Харківського університету (1818 – 1821). За свідченням сучасників Гліб був оптимістом, чуйним, життєрадісним, приємним у спілкуванні. Людина освічена, ерудована, збирав бібліотеку, живопис, зберігав родинний архів. Саме йому належав корпус епістолярію за 1787–1868 рр., опублікований у 2003 р. старшим науковим співробітником Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького С. В. Абросимовою [16]. В ньому – 45 листів сина до батьків писаних впродовж 1812–1830 рр.

Коли у 1821 р. несподівано помер батько, Гліб Васильович, за підтримки матері, став господарем численних нечаєвських маєтків. Служив. Дістав класний чин колезького асесора.⁷ Після одруження у 1927 р. щодалі більше займався громадськими дворянськими справами, а ведення господарства перекинув на дружину Ангеліну.

Протягом 1832 – 1854 рр. він, як і перед тим його батько, продовжував клопотання про дворянство Нечаєвих. 27 червня 1844 р. тимчасове присутствіє департаменту герольдії Сената повернуло Глібу Васильовичу справу про дворянство Нечаєвих до катеринославських дворянських зборів у зв'язку з недостатньою обґрунтованістю викладу. Лише 22 червня 1854 р. Сенат затвердив доповідь тимчасового присутствія герольдії про приналежність Нечаєвих до російського дворянства через службові заслуги їхніх батьків. Гліб і його син Андрій були вписані до другої частини (військові дворяни) Родовідної книги катеринославського губернського дворянства.

Кільканадцять років поспіль Г. В. Нечаєв був предводителем дворянства Катеринославського повіту (1848–1860 рр.), членом Товариства сільського господарства Півдня Росії, членом-кореспондентом «Специальной комиссии по коневодству». Брав активну участь у роботі губернського комітету по виробленні проекту положення про скасування кріпосного права. Титулярний радник (1846), «его высокоблагородие».

У 1860 р. він володів чотирма селами (Ангелівкою, Борисоглібівкою, Веселим та Лукіївкою), 273 рев'язькими душами (із них 226 кріпаків і 47 дворових), 69 селянськими дворами. Мав також 7234 дес. землі, в той час як усі його селяни користувалися лише присадибними ділянками, що разом в чотирьох селах складала 17 дес. [23, с. 4 (163)]. Свої маєтки неодноразово закладав, тому Сенат, впродовж 1830 – 1861 рр., оголошеннями та заборонами 13 разів накладав арешт на подальші юридичні операції з його нерухомістю [21, с. 2597].

Можна також додати кілька слів про близьке дворянське оточення Нечаєвих. Їхніми сусідами у різних володіннях були поміщики М. О. Хвоцинський, І.Ф. Чмельов, О.Кашенко, С.А. Гаркушевський, Т.Т. Гаркушевський, Семен Максимович та Іван Максимович Пилипенки, баронеса М.П. Енгельгардт⁸ які згадуються в нечаївському родинному листуванні. Принагідно також зазначу, що новоросійські земельні угіддя з селами і селянами поміщики постійно перепродували, перекупували. Населені пункти від того часто змінювали власників, а разом з ними і назви. Заможні дворяни формували єдині володіння, заокруглюючи власницькі території, продаючи віддалені ділянки і прикупуваючи за виручені кошти ближні. Ціни на маєтки тоді були різні. Наприклад, помістя у селі Свистунівка сусідньої Херсонської губернії продали за 105 000 рублів асигнаціями. Для порівняння: за цінами 1842 р. 75 руб. сріблом рівнялися 262,5 руб. асигнаціями. У 1855 р. за коня давали 69 руб. асигнаціями чи 35 руб. сріблом [16, с. 294].

Відомо, що у 1857 – 1859 рр. він тяжко хворів і востаннє у документах згадується 1864 р. Тож, цілком ймовірно, що у 1865 р. Гліб Нечаєв помер. Був похований поряд зі своїми

⁷ В книгах «Адрес-календарь, или Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи» Г. В. Нечаєв згадується кілька разів: 1823 р. (частина 2, с. 65); 1824 р. (ч. 2., с. 65); 1825 р. (ч. 2., с. 66); 1826 р. (ч. 2., с. 66); 1827 р. (ч. 2., с. 67); 1838 р. (ч. 2., с. 183).

⁸ Марія Павлівна Енгельгардт (Неверовська) – близька родичка П. В. Енгельгардта, власника с. Кирилівка та родини Т.Г.Шевченка, в якого той служив козачком. У 1854 р. пожертвувала російській армії, яка йшла на Кавказьку лінію через Катеринославську губернію, 500 відер горілки, ще й інших поміщиків закликала до цього (ДИМ. – АРХ. 18605). А в 1860 р. вона значиться як власниця села Солоного, де їй належав 141 двор (370 кріпаків і 18 дворових).

двома покійними дітками, батьком (мати, на час його смерті, ще була живою), дядьками, тіткою і дядиною біля родинної церкви Бориса і Гліба у Борисоглібівці [33, с. 284].

Дружина (з 1827 р.): **Міллер фон Рефенштайн Ангелія Григорівна** (1811–1883), – донька бессарабського поміщика, німця-колоніста, католика, барона Григорія Міллера фон Рефенштайна, власника садиби неподалік Одеси. На час одруження доньки він був уже покійним, тому опікуном, який власне і віддав її заміж, став старший син Йозеф (Осип). Мав Г. Міллер також синів Олександра і Григорія та старшу доньку Фаїну (другим шлюбом заміжною за К. Х. Яновським).

Збереглося 60 листів Ангеліни Григорівни до чоловіка за 1829–1859 рр. Німкеня і католичка, вона не перейшла у православ'я. На прощу і говіти їздила в костел до Нікополя, або до Ямбурга. Вела родинне листування, підтримувала добрі стосунки із сусідніми землевласниками – Пилипенком, Гаркушевським, Хвощинським, Тарасевичем. Син останнього Олексій був її хрещеником. Ангелія розбудовувала маєток в Лукіївці, де жила їхня родина, примножувала власність, скуповувала землі. Відомо, що у 1863 р. вона придбала землі навколо Наталівки, біля Гегелиної, Акимівки (Максимовича), Олександрівки-2 (Орлової) тощо. Завдяки її дбайливості напередодні 1861 р. Нечаєвим належало тут більше 7 000 дес. землі, а у трьох економіях понад 12 000 голів овець.

Подружжя мало трьох дітей. Старший син Борис (1832–1833) та молодша донька Ганна (1840–1841) померли немовлятами. Обоє поховали у Красногригорівці біля Борисоглібської церкви. Вижив лише один середульший син Андрій. Та й той ріс хворобливою, слабкою здоров'ям дитиною, мов рослинка з льоху.

Після смерті чоловіка, при малоініціативному і хворобливому синові Андрієві, з малолітніми онуками, Ангеліна Григорівна стала єдиною дієздатною, справжньою господинею і власницею нечаєвських латифундій. Такою вона і лишилася в пам'яті наших селян як владна, господарлива, сувора і несправедлива. Померла А. Нечаєва несподівано для всіх 24 липня 1883 р. в Лукіївці у віці 73-ох років. Ліберальна губернська газета «Екатеринославский листок» з цього приводу подала інформацію, що вона не встигла навіть зробити відповідних розпоряджень щодо заповіту [14]. Кореспондент газети, який знаходився в Томаківці, також сповіщав, що до Лукіївського маєтку приїхали: невістка покійної З. М. Нечаєва (Вяземська), дядько сиріт-спадкоємців, шталмейстер двору його величності А. В. Новосільцев (1850–1923) і місцевий землевласник О. О. Савицький, які були призначені опікунами майна небіжчиці. Поступово до Лукіївки прибули також судовий пристав Музиченко, охоронець майна Ф. Трипольський⁹ та мировий суддя Ковалевський, які разом з опікунами розподілили майно і передали його онукам покійної – братам Юрію та Борису Нечаєвим, розділивши на рівні долі.

IV.

7. (6) Андрій Глібович. – Єдиний син Гліба та Ангелії, який вижив. Народився в Лукіївці 1835 р. Закінчив в Одесі гімназію (Рішельєвський лицей), у 1851 р. вступив до школи гвардійських прапорщиків після чого пішов до кавалергардів і служив у лейб-гвардії його імператорської величності гусарському полку та в резервному кавалерійському корпусі у Вільно. У 1864 р. одержав звання полковника і одружився.

Вийшовши у відставку за станом здоров'я, Андрій мало займався господарськими справами, покладаючись цілком на матінку. Хоча, у 1869 р. він побував в Одесі і взяв участь в роботі «Товариства допомоги сільському господарству», яке на черговому засіданні обговорювало ефективність нових винаходів. Зокрема нового культиватора, сконструюваного поміщиком села Лошкарівка В. Г. Христофоровим [30].

Тобто, А. Нечаєв до певної міри цікавився проблемами великого батьківського господарства. Але все ж більше жив в Італії де з 1870 р. служив позаштатним співробітником російської імператорської місії. Там, у Римі, він і помер 25 листопада 1871 р. у віці 36 років й

⁹ У 1898 р. дворянин Феодосій Іванович Трипольський мав в Анастасіївській волості 551,3 десятини землі: хутір Виноградний і заїжджий двір біля села Сергіївка. Його батьку Івану Костянтинівичу Трипольському належала 1071 дес. біля села Сергіївка. Раніше, у 1860 р., власником Сергіївки (та села Ново-Капітанське) був Афанасій Трипольський, який мав там 93 ревізькі душі: 67 кріпаків і 25 дворових.

був тимчасово похований на протестантському цвинтарі містечка Тестаччо [33;29]. Про факт перенесення його праху до Красногрігорівського некрополя нам наразі не відомо. Напевно він так і залишився в Італії, бо дружину поховали в Москві.

Дружина (з 1864 р.): княжна **Вяземська Зінаїда Миколаївна**. Народилася 1845 р. Донька князя М. С. Вяземського (1814–1881) та К. П. Новосільцевої (1825–1858). Батько Зінаїди належав до найвищої російської аристократії – династії Рюриковичів. Окрім того, він був поетом, другом М. Ю. Лермонтова, учасником літературного та суспільного руху середини XIX ст. Її дід по матері, П. П. Новосільцев (1797–1869), був впливовим сановником, займав посади московського віце-губернатора (1838) та рязанського цивільного губернатора (1851). Збереглися портрети Петра і Миколи Петровичів Новосільцевих та їхньої матері К. О. Торсукової (Новосільцевої) виконані В. Л. Боровиковським на початку XIX ст. До сьогодні ще стоїть (хоча й інтенсивно руйнується) їхній родинний дім в селі Воїнь-2 Орловської області.

Цим шлюбом Нечаєви поріднилися з найвищою російською знаттю – Нарішкініми, Татішевіми, Вяземськими, Торсуковими, Мансуровими, Апраксіними, Новосільцевими, Закревськими, Святополк-Четвертинськими. А через шлюби дітей та онуків з родами Граббе, Голєніщєвих-Кутузових та інших.

За шість років спільного життя подружжя мало двох синів – Юрія і Бориса. Померла Зінаїда Миколаївна у 1894 р. і була похована у Москві на цвинтарі Донського монастиря біля могил батька та матері.

V.

8. (7) Юрій (Георгій, Жорж) Андрійович. – Народився 22 березня 1865 р. в м. Ніцца. Закінчив Петербурзький пажеський корпус. служив у кавалергадії. Юнкер (31. XII. 1889), корнет (5. VII. 1891), поручник (1895), командир розвідки 4-го ескадрону N-ського полку. 18 вересня 1897 р. вийшов у відставку і був зарахований у запас гвардії кавалерії.

На той час Юрій був вигідним нареченим, який мав земельні угіддя та маєтки в Катеринославській, Симбірській та Орловській губерніях. Зокрема, в Катеринославському повіті у Новопокровській волості йому належали 5992 дес. придатної і 41 дес. непридатної землі. Власне, це були дві ділянки біля села Наталівка: I ділянка 4517 дес. придатної і 26,2 дес. непридатної землі навколо хутора Павлівка (Жабівка) (всього – 4543,2 дес); II ділянка – 299,3 дес. придатної і 4,5 дес. непридатної землі навколо хутора Боголюбівка (Громова) (всього 303,8 дес). Також в Секретарівці він мав 1176,3 дес. придатної і 11,7 дес. непридатної землі (всього 1188 дес.). Окрім того, в с. Висока (Ракова) і с. Криничувата (Кудашева) Лошкарівської волості 6030,2 дес. і в с. Борисоглібівка Красногрігорівської волості 1560 дес. Всього ж на Катеринославщині він мав 13625,2 дес. землі [19, с. 37, 128]. Йому також належали економія в Громовій, садиба в Лукіївці, він же володів спадковим маєтком матері в с. Воїнь (Воїна) Мценського повіту Орловської губернії.

На відміну від марнотратного молодшого брата, Георгій Андрійович виявився дбайливим господарем своєї чималої маєтності. Зокрема, саме ним у Громовій створено цегельний завод, який випускав клеймовану його ініціалами продукцію: «НГ», тобто «Нечаєв Георгій».

У 1897 р. він самостійно і дуже вигідно одружився з донькою князя О. Д. Масальського Ольгою (Глікерією) Олексіївною. Проте, у шлюбі прожив недовго, постійно слабуючи здоров'ям, лікуючись в Криму і за кордоном. Він подорожував, колекціонував книги, стародруки, антикваріат. В лукіївському маєтку створив цілу картинну галерею російського та західноєвропейського живопису. Взимку численна родина Нечаєвих мешкала в маєтку у селі Воїнь, а з весни до осені жила в Криму. Там, на замовлення Юрія Андрійовича у 1902 р. відомий ялтинський архітектор О. Е. Вегенер¹⁰ спорудив на узвишші

¹⁰ Вегенер Оскар Емілійович (роки життя невідомі) – походив з німецької (пруської) чи швейцарської родини Вегенерів. Народився в Росії. Жив у Петербурзі. Брав участь (як помічник архітектора Максиміліана Месмахера) у спорудженні палацу імператора Олександра III в Массандрі. За його проектом, крім вілли Нечаєвих, в Ялті було споруджено готель «Метрополь» (1902), власну дачу в Массандрі, палац в Мухоматці (1909), дачу «Стамболі» у Феодосії (1914). Помер наприкінці 1920-х рр.

одного з домінуючих пагорбів Ялти пишну віллу в стилі італійського ренесансу з розкішним великим парком навколо. Внутрішні покої дому вражали вишуканістю, багатством та смаком, з яким все було зроблено [28, с. 413]. За спогадами сучасників це був «один из самых роскошных особняков с великолепным парком, в доме было 14 комнат и вся обстановка в нем была достойна музея». Збереглося фото вілли з 1902 р., яке подав в альбомі «Дворяне России» відомий французький дослідник Жак Ферран.

Юрій помер в Ялті 11 червня 1904 р., після тяжкої недуги, у віці 39 років. Ймовірно, що теж був похований біля Борисоглібської церкви в селі Красногригорівка.

Дружина (з 1897 р.): **Масальська Ольга (Глікерія) Олексіївна** (1878 – 1951 рр.). Походила з відомої дворянської родини, мала старшу сестру Домнікію (по чоловікові Веригіна) та молодшу Ганну (Нюру). Подружжя за шість років спільного життя мало четверо дітей – доньку Зінаїду (1900–1926) і трьох синів: Андрія (1901–1964), Бориса (1902–1982) та Олега (1904–1945). Всі вони у 1920 р. емігрували за кордон де жили і померли: Андрій в США, а Борис, Олег та Зінаїда у Франції.

Після смерті чоловіка молодій вдові було всього 26 років. Тому у 1907 р. вона вийшла заміж вдруге, за сина генерал-ад'ютанта А. В. Новосільцева Антона Антоновича – підосавула 28 Донського козацького полку, двоюрідного брата Юрія Нечаєва (по матері). Вони повінчалися у Спаській церкві села Воїн, родового помістя Новосільцевих [16, с. 461]. В цьому шлюбі вона мала ще двох дітей. Але другий чоловік загинув у громадянській війні з більшовиками 1920 р. І вже в еміграції О.О.Масальська виходить заміж втретє за Г. А. Новосільцева, рідного брата свого другого чоловіка, разом з яким виїхала на Мальту. У третьому шлюбі мала 4 доньки. Померла 1951 р. у Франції.

9. (7) Борис (Боббі) Андрійович. – Народився 1869 р. Одержав домашню освіту. Після смерті бабці, Ангеліни Григорівни, став власником земель в селах Лошкарівської, Новопокровської та Красногригорівської волостей: Весела (2970 дес.), Лукіївка (4551 дес.), Борисоглібівка (1477 дес.), Висока (Ракова), Криничувата (Кудашева), – загальним числом 8198,1 десятин. Окрім того, йому належали 1359 дес. біля с. Вереміївка Золотоніського повіту Полтавської губернії (спадщина по лінії Савицьких), 66 дес. в с. Михайлів Брід Чернського повіту Тульської губернії, та 228 дес. в с. Михайлів Брід Мценського повіту Орловської губернії. За описом 1898 р. дворянину Новопокровської волості Б.А.Нечаєву належали в Лукіївці та Веселому 3003, 5 дес. землі (2961,5 придатної і 42 непридатної), в селах Висока і Криничувата 4634,6 дес. (4575,9 придатної і 58,7 непридатної), а також в селі Борисоглібівка 1560 дес. [19, с. 37, 128].

Цікавився історією та археологією: у 1904 – 1905 рр. на його землях вів розкопки відомий вчений, історик та археолог Д. І. Яворницький [34]. Участь Бориса в пошукових наукових і краєзнавчих процесах відбилася в протоколах і працях Тринадцятого археологічного з'їзду в Катеринославі (1905 р.). Про «його високоблагородіє Бориса Нечаєва» згадується також в листі С. А. Бродницького до Д. І. Яворницького [15, с. 88]. В Лукіївській садибі була велика книгозбірка з колекцією стародруків.

Борис жив у маєтку на широку ногу, не служачи у жодному відомстві. А після смерті матері у 1894 р., яка хоч якось його контролювала, взагалі захопився картярством, мандрами, відпочинками на популярних дорогах курортах. За спогадами сучасників, влаштував в Лукіївці вечірки, бали, катання на човнах по озеру, фейерверки, концерти. Він та його гості любили вишукану європейську кухню. Столи сервірували срібним чеським і порцеляновим мейсенським посудом з родовими гербами й вензелями. В ставку с. Кам'янувата навіть вирощували спеціальний вид жаб для гурманів, які звикли до французьких делікатесів. Великий панський дім, побудований ще прадідом з червоної цегли, на два поверхи, з мансардою, вкритий бляхою, обставив розкішними меблями, прикрасив пишними аксесуарами: китайськими вазами, французькими гобеленами, італійською скульптурою, перськими килимами. За його наказом, під керівництвом останнього управителя лукіївської садиби, єврея Л. М. Штейна, реконструйовано старий парк, на озері споруджено острів з

за нез'ясованих обставин. Можливо, його тіткою була Марія Олександрівна Вегенер (1845 р.н.), «прусская подданая», дружина Василя Семеновича Капніста (1830 р.н.).

альтанкою, як в уманській Софіївці, висаджено великий фруктовий сад, в ставках біля Гроссдорфа та в Кам'януватій розвели рибу.

Картяр і сибарит, він часто вдавався до фінансових афер. Дійшло до того, що на прохання дружини над його майном 3 вересня 1909 р. встановили опіку «за расточительность» [16, с. 461]. Вже наступного року опікуни подали оголошення в місцеву пресу про здачу його земель в оренду.

Опіка була встановлена рішенням Четвертого департаменту Сената від 19 серпня 1909 р. над маєтками в Катеринославській, Орловській і Полтавській губерніях [7]. Наявні архівні матеріали засвідчують, що впродовж серпня 1909 – березня 1910 рр. опікун Б. Нечаєва генерал-майор Тихонов кілька разів порушував клопотання про дозвіл продати маєток його підопічного в Катеринославській губернії. Але Сенат йому в цьому клопотанні відмовив [4 – 6]. Проте, в липні – серпні 1912 р. дозволив підопічному дворянину Б. А. Нечаєву передати в дар своїм малолітнім дітям маєтки в Катеринославській губернії [8]. А в лютому 1913 р. дозволив закласти землю біля села Єреміївки Полтавської губернії [9].

В описі 1913 р. згадується хутір (двір) Б. А. Нечаєва біля с. Лукіївка, за 90 верст від Катеринослава, зі ставком [12, с. 20]. Лукіївські селяни згадують свого останнього поміщика, як «культурного і веселого барина».

У 1914 р. Борис Нечаєв викинув ще одного несподіваного, до того ж непатріотичного фортеля: коли розпочалася війна з Німеччиною, він відписав берлінську квартиру місцевим офіцерським зборам, у подяку за ту гостинність, з якою вони його приймали під час попередніх візитів. На початку 1919 р., коли вдруге прийшли «совєти», кинувши все лукіївське майно, разом з усією родиною виїхав спочатку на ялтинську дачу до Криму, а наприкінці 1920 р. емігрував до Німеччини. Жив і помер у Берліні [18; 25].

Дружина (з 1894 р.): **Белякова Марія Н.** (можливо, донька Михайла Гавриловича Белякова (1950 – 1937). Подружжя мало чотирьох дітей. Три доньки: Ольгу (1895 р.н.), Олександрю (1898 р.н.) та Марину (1903 р.н.),¹¹ а також сина Георгія (Юрія) (1901 р.н.). Про їхню долю наразі нічого не відомо.

Загалом же, від кінця XVIII ст. і до 1919 р. Нечаєви володіли кільканадцятьма селами і значними земельними угіддями у Катеринославському повіті Катеринославської губернії, а також в Полтавській, Сімбірській та Орловській губерніях. Їхніми власницькими маєтками з кріпаками були села:

Алексєєвка (Нечаївка) – осаджена О. Савицьким. Знаходилося на річці Нажорс. У 1798 р. його власником був Ф. О. Савицький. Згодом стала власністю В. П. Нечаєва. 29 квітня 1844 р. управляючий маєтками Г. В. Нечаєва Андрій Бойко писав, що в Катеринославі вирішується питання по відстрочці платежів за борисоглібські землі. Тому Казенна палата перевела із Алексєєвки в Нечаївку всіх людей, залишивши там одну землю, без села і селян [17, с. 157]. По ревізії 1858 р. в селі було 7 дворів і 65 мешканців (36 чол. і 29 жін. статі).

Ангеловка (Нечаєва) – заснована у 1838 р. подружжям Глібом та Ангеліною Нечаєвими на землях Лукії Савицької і назване на честь дружини. Знаходилося в балці, південніше нинішнього села Михайлівка Олександропільської сільради. В листуванні родини Нечаєвих село не згадується. Але, певний час в Дніпропетровському архіві зберігалися ревізійські сказки села за 1858 р. [1] та є статистичний опис 1859 р., складений на підставі проведеної ревізії.

Згідно із цим описом, *Ангеловка (Нечаєва)* лежала біля Нікопольського тракту, ліворуч від сільської дороги із Катеринослава через Логову (Олександрополь) до села Шолохове поряд зі слободою Весела, за 70 верст від Катеринослава та за 25 верст від другого (Томаківського) стану. У ній було 14 дворів (хат) і 122 жителя: 56 чоловіків і 66 жінок [27, с. 9 – 10]. Надільної землі вони не мали, а під присадибними ділянками в усіх разом було 4 дес. За описом поміщицьких маєтків 1860 р. Г. В. Нечаєв мав у селі 56 ревізійських душ: 48 кріпаків і 8 дворових, які жили в 16 хатах (дворах) [23, с. 4, № 31]. Толока була спільною з панською худобою, водопій спільний лише влітку. Проте, селянам, за їхнім бажанням, давалося

¹¹ Марина Борисівна Нечаєва (28 червня 1903 – 27 квітня 1905) не прожила і двох років. Померла і похована за кордоном. Див.: [137].

достатньо землі під сінокоси та орне землеробство. Безкінні ж могли заробити собі збіжжя із снопа на панських ланах [23, с. 4, № 31].

У 1868 р. Ангелія Нечаєва виселила місцевих селян у щойно засновану нею Юрівку. Нині село не існує. Його роташування можна побачити на російських військово-топографічних картах 1861 р.

Боголюбівка (Громова) – була селом біля громівської економії, а Громова – власне сама економія. Ліквідована А. Г. Нечаєвою у 1865 р. На його місці нині вигін для випасу громадської худоби жителів села Наталівки.

Борисоглібівка (Нечаївка) – перша родинна маєтність катеринославських Нечаєвих. Знаходилася біля дніпрового лиману. У 1783 р. його власником був Б. П. Нечаєв. Наприкінці 1850-х рр. в селі побував відомий етнограф та письменник, товариш Т.Г.Шевченка, А.С. Афанасьєв-Чужбинський. За його словами, більш злидених селян як в Борисоглібівці йому ніде ще не доводилося бачити [10]. Своїм непомірним здирицтвом поміщики довели їх до крайньої убогості. У 1858 р. в селі було 26 дворів і проживало 132 жителя (66 чол. і 66 жін.). За два роки, у 1860 р. Г. В. Нечаєву тут належали 64 ревізькі душі: 53 кріпаки і 11 дворових, які мешкали в 17 хатах (дворах) [23, с. 4, № 31]. Присадибні ділянки всіх селян разом складали 4 дес. Наділів вони не мали. Толока і водопій були спільні з поміщиком. Проте, пан виділяв достатньо землі під сінокоси і орне землеробство із власного фонду. Нині територія села затоплена водами Каховського водосховища. Жителі відселені в село Червоногригорівку Нікопольського району.

Вереміївка (Єреміївка) – село Золотоніського повіту Полтавської губернії, засноване ще на початку XVII ст. князем Яремою (Єремією) Вишневецьким. Було сотенним центром Вереміївської сотні. Нечаєви одержали її в дар ще 1840 р. (збереглася копія дарчого акта датована 1852 р.). У 1850 та 1858 рр. у Вереміївці проводилися ревізії, сказки яких до 1941 р. знаходилися в Дніпропетровському обласному архіві [1, № 6, 8, 10]. Історичну територію села у 1960 р. затопили води Кременчуцького водосховища, а виселений на узвиштя населений пункт знаходиться в Чернобаївському районі Черкаської області.

Весела (Нечаєва). – слобода, заснована подружжям Нечаєвих у 1832 р. на землях Лукії Савицької поряд з Чумаками. Знаходилося на південно-західному схилі балки біля сучасного села Михайлівка Олександропольської сільради. Заселене кріпаками, купленими в Росії та на Лівобережній Україні. В листях А.Г. Нечаєвої до чоловіка (1838 р. та 1840 р.) йдеться про шинок у Веселому [16, с. 229 – 231]. Також згадується велика кошара з ягницями, могила Близнюки, біля якої зберігалися сіно і солома для веселянської худоби.

Населених пунктів з подібною назвою в околицях було кілька (зокрема у сусідніх Федорівській та Лошкарівській волостях). Останнє знаходилося біля Лукіївки і теж належало нечаєвській родині. Сьогодні вони у складі Нікопольського району.

В архівах збереглися згадки про ревізію у Веселому, яка проводилася 1858 р. [1, № 15]. За опублікованими матеріалами цієї ревізії, слобода (деревня) Весела (Нечаєва) розкинулася за 70 верст від Катеринослава ліворуч біля дороги через Олександрополь (Логову) до села Шолохове в Другому (Томаківському) стані Катеринославського повіту. В ній стояло 16 дворів (хат) і мешкало 108 душ жителів (52 чол. і 56 жін.) [27, с. 10]. Згідно з описом поміщицьких садиб 1860 р. Г. В. Нечаєву тут належало 52 ревізькі душі. Із них 37 були кріпаками, а 15 – дворовими. Жили вони у 12 хатах (дворах) і мали під присадибними ділянками 3 десятини на всіх [23, с. 4, № 31].

Веселе позначене на російських топографічних картах 1861 р. Хутір Веселий є і на радянських військових картах 1943 р. (між Кашкарівкою та Оленівкою).

Кам'янувата – село між Лукіївкою та поміщицькою садибою Нечаєвих. Було заселене їхніми кріпаками-дворовими. В Кам'януватій знаходилася Лукіївська економія. Сьогодні існує як урочище, в якому збереглося дві хати.

Лукіївка – друга за значенням (після Борисоглібівки) нечаївська маєтність. Знаходилася в балці Кам'януватій біля ставка. Тутешні землі дісталася В. П. Нечаєву, як посаг за дружиною Лукією, на честь якої і назване засноване село. По ревізії 1858 р. тут було 40 дворів, 101 чоловік і 96 жінок жителів. У 1860 р. Г. Нечаєв мав тут 101 ревізьку душу: 88 кріпаків і 13 дворових, які мешкали в 24 хатах (дворах) [23, с.4, № 31]. Присадибна земля всіх селян

складала 6 дес. Наділів вони не мали. Заселене село головним чином селянами з Росії. Про це свідчать прізвища живих та покійних (на цвинтарі) жителів: Бредіхін,¹² Рагуліни, Зубареви, Ковальови, Заїкіни, Кузьміни, Вороніни, Аверкови, Амфітеатрови, Касьянови. Хоча чимало серед них тоді було і українців. В листах А.Г.Нечаєвої до чоловіка згадуються селяни Ключас, Яровий, Гмирич, Литвин, Рула. Таких прізвищ сьогодні в селі немає. Нині Лукіївка – невеличке сільце в одну довгу вулицю, Криничуватської сільради Нікопольського району. Неподалік нього знаходяться кургани Орлова Могила та згадана вище Нечаєва (Гегелина) Могила, з вершини якої, як твердять місцеві старожили, раніше було видно Нікополь.

Нечаєва хутір – поселення на нечаївських землях біля р. Базавлук. Після 1861 р. ліквідоване.

Нечаїв хутір – населений пункт на місці сучасного села Карайкове. Є на військовій карті 1861 р. Заснований та заселений кріпаками Глібом Нечаєвим. Тут були землі родини аж до 1917 р.

Нечаївка – одне з перших осаджених Нечаєвими сіл. У 1805 р. його власницею була «майорша» Г. Ф. Нечаєва. У 1812 р. там жив її син Василь Петрович з родиною – туди йому писав листи дядько дружини С. О. Савицький [16, с. 370 – 371]. Як зазначалося вище, у 1844 р. саме в цю Нечаївку із Алексеевки Казенна палата перевела селян.

Нечаївка(Велецковка) – слобода, осаджена Нечаєвими в балці Широкої, неподалік села Олександрівка (Красна Долина).

Земельні угіддя Нечаєвих були суміжні із селами:

Висока (Ракова) – село Лошкарівської волості. У 1860 р. його власницею була Олександра Гавриленкова. Нині – село Високе Новоіванівської сільради Нікопольського району, знаходиться за 4 км. від Лукіївки.

Войнь (Воїна) – село Мценського повіту Орловської губернії. Родинний маєток Новосільцевих. Землі тут успадкували онуки К. П. Новосільцевої Юрій та Борис Нечаєви.

Криничувата (Кудашева) – село Лошкарівської волості. Нині центр сільради Нікопольського району.

Наталівка – село Новопокровської волості. Нині Солонянський район, центр сільської ради.

Секретарівка – село Новопокровської волості в Грушеватій балці. Нині не існує.

Чернишівка – власне борисоглібівська економія Нечаєвих в Красногригорівській волості. Нині в складі села Червоногригорівка Нікопольського району.

Юрівка – село Новопокровської волості. Нині у складі села Наталівка Солонянського району. На початку ХХ ст. угіддя Нечаєвих займали тисячі десятин землі і у порівнянні з мікроскопічними наділами, якими вони «обдарували» своїх селян, це була ціла держава. Згідно з відомою нам статистикою лише в Катеринославській губернії брати мали разом 21823, 3 дес. землі [26, с. 37; 78; 128]. Маєтки вони неодноразова здавали в оренду, закладали, брали під них іпотечні кредити тощо. Про це збереглися численні архівні свідчення [3].

Іноді брати виступали і в ролі благодійників та добродійців. Земська документація зберегла свідчення про це. Протокол засідання Катеринославського земства від 12 жовтня 1898 р. зафіксував інформацію про пожертвування ними цегли на спорудження земської лікарні в Олександрополі (Логовій): «Юрием Андреевичем Нечаевым – 10 000 кирпича, Борисомъ Андреевичем Нечаевым – кирпичъ сарая» [22, с. 48].

У роки громадянської війни 1918–1920 рр. всі маєтності родини конфіскували, розгромили, або пограбували. Коли у лютому 1919 р. в Нікополі встановилася радянська влада, місцевий ревком ухвалив конфіскувати всі поміщицькі землі та маєтки. У березні виконком створив ревізійну команду, яка й конфіскувала все наявне в лукіївській садибі майно і більше ніж на 30 возах вивезла його до Нікополя. Там воно було розпорощене начальством – подароване, розкрадене, передане на зберігання. Завдали йому втрат і подальші, не менш лиховісні події. Вцілілі рештки знаходяться нині в Нікопольському та Дніпропетровському

¹² Цікаво, що з таким прізвищем були і поміщики в сусідніх Одеському та Херсонському повітах Херсонської губернії. А житель Лукіївки з прізвищем Бредіхін, на моє питання «Ви росіяни?» відповів: «Та ні, ми українці!».

музеях і їх ще можна побачити в експозиціях [13, с. 3]. Збереглися також родинні листи за 1784 – 1868 рр.

Самі Нечаєви емігрували за кордон: родина Юрія Андрійовича поїхала до Франції, а родина Бориса Андрійовича до Німеччини в Берлін (де їй, можливо, надали притулок місцеві офіцерські збори). Їхні долі склалися по-різному. Сьогодні відомо лише про нащадків «потомственного дворянина Орловської губернії, корнета лейб-гвардії кінно-гренадерського полку» Б. Ю. Нечаєва (1902–1982), одруженого з Г. Д. Граббе (у 1933 р.) – Олену Борисівну Нечаєву-Бассет (1937 р.н.) та Олега Борисовича Нечаєва (1944 р.н.). Вони та їхні діти мешкають у Франції, заробляючи собі на життя медициною, юриспруденцією, викладацькою практикою. На початку 2001 р. вони побували в Україні (Дніпропетровську і Нікополі), відвідали місця пов'язані з їхніми предками.

До певного часу на нашій землі залишалися лише могили кількох поколінь Нечаєвих в Червоногригорівці. За свідченням некрополіста та генеалога М.П.Чулкова тут, в огорожі Борисоглібської церкви, вони були поховані поряд в такій послідовності:

«1. Борис Петрович. 2. Иулиания Ивановна. 3. Гавриил Петрович. 4. Анна Глебовна, (+ 1841). 5. Василий Петрович, (+ 1821). 6. Борис Глебович, (+ 1833). 7. Глеб Васильевич, (+ 1865)» (номери і дати проставлені мною – В.З.) [33].

Аналіз наведених ним даних, без жодних дат, свідчить, що вони подані станом на 1865 р. – час смерті Гліба Васильовича, позаяк у переліку немає згадки про могили Андрія Глібовича (+1871) та Ангеліни Григорівни (+1883). Вони також дають підстави висловити припущення, що на час смерті Г. В. Нечаєва його мати Лукія Олексіївна була ще живою, бо її могили в переліку (біля сина і чоловіка) теж не згадано.

Сьогодні ж ні від їхніх маєтків, ні від церкви, ні від могил не лишилося каменя на камені. Ніби кара господня стерла будь-який слід їхнього буття на цій грішній землі. На місці громівської економії зараз вигін для випасу громадської худоби. У Лукіївці, там де стояв розкішний нечаєвський маєток з парком і озером, за радянських часів колективізатори збудували ферму. Її також вже немає – пішла в небуття й, здавалося вічна, колгоспна цивілізація. Борисоглібівка разом з церквою і могилами Нечаєвих, мов легендарна Атлантида, зникла навіки під водою і мулякою Каховського водосховища у 1956 р. За законами суспільного розвитку над тим, що сталося, добряче постарілися «вдячні» піддані та їхні нащадки: так було і так завжди буде з тими, хто свій добробут і щастя будує на злиднях та нещасті інших.

Список використаної літератури:

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Фонд 1684. – Оп. – 8. – Од. зб. 138. – Помещики Екатеринославского уезда Нечаевы (1802 – 1862). – 23 дела. – Справи № 9 та 14 (Ревизские сказки деревни Ангеловки); справи № 11 та 12 (Ревизские сказки деревни Боголюбовка); справа № 15 (Ревизская сказка деревни Веселой).

2. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького. Відділ фондів. – И 1807. – КП 60297. – Родословная книга господ потомственных дворян Екатеринославского уезда. – 134 с.

3. Российский государственный исторический архив (РГИА). – Фонд 593. – Дворянский банк России. – Оп.8 (1886 – 1917 гг.). – Дела: 1148 – 1198. – «Помещики Екатеринославской губернии Екатеринославского уезда Нечаевы». – 5 дел (перезалог имений).

4. РГИА. – Ф. 1343. – Департамент герольдии Сената. – Оп. 26 (часть 1). – Дело 1577: «О дворянстве Нечаевых Екатеринославской губернии» (1855 г.) – 70 листов.

5. РГИА. – Фонд 1350. – Третий департамент Сената. – Оп. 2. – Дело 3403. – Прапорщик Новооскольского полка Иван Булгаков (1762 г.). – Л. 48 – 49.

6. РГИА. – Фонд 1352. – Четвертый департамент Сената. – Оп. 22. – Дело 82: «Об отклонении ходатайства опекуна над личностью и имуществом дворянина Б. А. Нечаева генерал-майора Тихонова о разрешении продажи имения его подопечного в Екатеринославской губернии» (27 августа 1909 г. – 23 марта 1910 г.). – 9 листов.

7. РГИА. – Фонд 1352. – Четвертый департамент Сената. – Оп. 22. – Дело 598: «Об учреждении опеки над именными в Екатеринославской, Полтавской и Орловской губерниях, принадлежащих подопечному дворянину Б.Нечаеву» (11 – 15 ноября 1911 г.). – 13 листов.

8. РГИА. – Фонд 1352. – Четвертый департамент Сената. – Оп. 22.– Дело 838: «О разрешении подопечному дворянину Б.А.Нечаеву передачи имения в Екатеринославском уезде и губернии в дар своим малолетним детям» (6 июля – 21 августа 1912 г.). – 35 листов.
9. РГИА. – Фонд 1352. – Четвертый департамент Сената. – Оп. 22.– Дело 1033: «О разрешении залога земли при деревне Еремеевке Золотоношского уезда Полтавской губернии, принадлежащей подопечному дворянину Б. А. Нечаеву» (4 – 26 февраля 1913 г.). – 9 листов.
10. Афанасьев–Чужбинский А. С. Поездка в южную Россию. – Том 1. – Часть 1. Очерки Днепра. – СПб., 1861.
11. Владимирова М. М. Первое столетие города Екатеринослава. – 1787 – 9 мая 1887г. – Екатеринослав, 1887. – С.с. 27; 57.
12. Вся Екатеринославская губерния. 1913 год. – Екатеринослав, 1914.
13. Ганжа П. К. Из Нечаевского наследства: К 80 – летию Никопольского краеведческого музея // «Никопольские известия». - № 28. – 15 апреля 1999 г.
14. «Екатеринославский листок» – Екатеринослав, воскресенье 14 августа 1883 года, № 91.
15. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Випуск 3. (Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького). – Дніпропетровськ, 2005 .
16. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / Упорядник С.Абросимова, І.Анцишкін, Н.Сурева та інші. Наук. ред. А.Бойко // Джерела з історії Південної України. Том 3. – Запоріжжя: РА «Гандем-У», 2003. – 488 с.
17. Заруба В. М. Козацька старшина гетьманської України: персональний склад та родинні зв'язки (1648 – 1782). – Дніпропетровськ: Ліра, 2011.
18. Катеринославська гілка Нечаєвих. Упорядник Н.Сурева // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих... – С.465.
19. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т.1. Екатеринославский уезд. – Екатеринослав, 1899. – С. 37; 127; 128; 150 – 159.
20. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т.III (Л – О). – К., 1912.
21. Общий алфавит фамилиям владельцев, имения которых находятся под запрещением с 1829 по 1865 год.. Книга четвертая. – СПб, 1867.
22. Постановления Екатеринославского уездного земского собрания чрезвычайной и XXXIII очередной сессий 1898 года. – Никополь, 1898.
23. Приложения к Трудам редакционных комиссий для составления Положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. / Сведения о помещичьих имениях. – Том VI.– СПб, 1860.
24. Русское служилое дворянство второй половины XVIII века (1764 – 1795). Составитель В.П.Степанов. – СПб.: Академический проект, 2003.
25. Сохлаков А.Ю. Генеалогия дворянского рода Нечаевых // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих... – С. 441 – 446.
- 26.Список земельных владений Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии (с одной картой). – Екатеринослав, 1899. – С. 8; 10; 23; 33; 37; 46; 50.
27. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел / XIII, Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством: по сведениям 1859 года /. – Санкт-Петербург, 1863.
- 28.Спогади О.Б.Нечаєвої-Боссе // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих... – С. 413.
29. Тестаччо. – М., 2000.
30. Труды Императорского Вольного экономического общества. – Том 2. – СПб., 1870. – С. 150.
- 31.Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Екатеринослав, 1880. – С. 203–207; 241–243.
32. Чабан М.П. Птахи з гнізда Придніпров'я. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2005. – 480 с. – С. 49–52.
33. Чулков Н. П. Русский провинциальный некрополь.– М., 1996. – С. 284.
34. Эварницкий Д. И. К истории нашего края // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – № 2-3. – С. 43–63.

Шевченко Т.В., викладач
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК – 340.1

ПРОГАЛИНИ В ЗАКОНОДАВСТВІ, СПОСОБИ УСУНЕННЯ І ПОДОЛАННЯ

Проаналізовано існуючі в сучасній юридичній науці підходи та запропоновано авторське розуміння поняття «прогалини в законодавстві». Надані сучасні методи усунення прогалин в законодавстві.

Ключові слова: прогалини в законодавстві, первинні прогалини, похідні прогалини, усунення прогалин, аналогія права, аналогія закону.

Проанализированы, существующие в современной юридической науке подходы и предложено авторское понятие «пробелы в законодательстве». Предложены современные способы устранения пробелов в законодательстве.

Ключевые слова: пробелы в законодательстве, первичные пробелы, вторичные пробелы, устранение пробела, аналогия закона.

Analyzed existing in the modern legal science approaches and proposed the concept of copyright "gaps in legislation" it offered a modern ways to address the gaps in the legislation.

Key words: gaps in the law, the primary spaces, secondary spaces, gaps, the analogy of the law.

Вступ. На сучасному етапі реформування правової системи України не можливо уникнути прогалин в законодавстві, це так би мовити нормальне явище. Але шляхи подолання і способи усунення прогалин в законодавстві потребують нових нормативно-правових рішень, зумовлені динамікою і потребами суспільного життя та розвитку. Жодне найдосконаліше законодавство не в змозі врахувати всі різноманіття суспільних відносин, які потребують правового регулювання.

Постановка завдання. Мета статті – визначення: 1) поняття прогалин в законодавстві, 2) причин виникнення такого явища, 3) способів їх усунення і подолання.

Результати дослідження. В умовах законності наявність прогалин в законодавстві в принципі не бажана. Це наявний недолік діючої правової системи, обумовлений відсутністю достатньої уваги до удосконалення законодавства, своєчасному обліку в ньому тенденцій розвитку суспільного життя, вади законодавчої техніки. Чим менше прогалин в законодавстві, тим досконаліша його система. Зазвичай необхідність заповнення прогалин в законодавстві обґрунтовується засобами масової інформації, в наукових роботах, у виступах депутатів, спеціалістів відповідних галузей науки, опитування суспільної думки та інших формах, а їх ліквідація – справа правотворчих органів. Такі прогалини умовно можна назвати прогалинами в праві в загальносоціальному контексті. Крім цього, в юриспруденції використовується значення прогалин в праві в юридичному значенні. Така прогалина має місце тоді, коли з вірогідністю можна констатувати, що певне питання входить в сферу правового регулювання, яке повинне вирішитися юридичними засобами, але певне його вирішення в цілому або частково не передбачено або передбачено не повністю [6, с. 479].

Проблема дослідження сутності такого явища як прогалина в законодавстві виникає у зв'язку із застосуванням і тлумаченням правових норм, а також при вирішенні загальних методологічних завдань правотворчого і правозастосовного процесів.

Серед вітчизняних науковців проблеми прогалин в законодавстві досліджували Власов Ю. Л., Ковальський В. С., Козинцев І. П., Кравчук М. В., Скакун О. Ф., Цвік М. В. та ін.

Серед зарубіжних науковців значно продвинулися у цьому напрямку Алексеев С. С., Лазарев В. В., Піголкін А. С., Хропанюк В. М. та ін.

Прогалини в праві є дефектами у виявленні державної волі, її оформленні, в неповному або недостатньому використанні засобів юридичної техніки, в наявності прогалин і протиріч в діючому праві [4, с. 83–84].

В прямому сенсі прогалина визначається як пусте, незаповнене місце, пропуск (наприклад, у друкованому тексті), в переносному — як хиба, недогляд, недолік. При цьому хиба характеризується як невиконання належного, недогляд, як помилка з необережності, а недолік — як недосконалість, прогріх або неповна кількість чого-небудь [5, с. 5].

За визначенням Алексеева С. С., прогалина в законодавстві – це відсутність конкретної норми, необхідної для регламентації відносин, які входять в сферу правового регулювання. [1, с. 406].

На думку Хропанюка В. М. прогалина в законодавстві – це відсутність правової норми при вирішенні конкретних життєвих випадків, які охоплюються правовим регулюванням і повинні бути вирішені на підставі права [10, с. 267–268].

Схожу інтерпретацію визначення прогалини в законодавстві давав Піголкін А. С., розуміючи останні як повну або часткову відсутність правового регулювання тієї сфери відношень, які об'єктивно потребують регламентації і без обов'язкових для виконання юридичних норм не можуть нормально функціонувати [6, с. 478].

Як зазначив Цвік М. В. прогалини в праві (законодавстві) — це пропуск у регулюванні певних відносин [11, с. 369].

Прогалини в праві необхідно відрізнити від поняття юридичних колізій. На відміну від прогалин юридичні колізії – це надмірна кількість нормативно-правових актів, або норм права, які суперечать один одному або дублюють один одного.

При застосуванні норм права правозастосовний орган іноді стикається з повною чи частковою відсутністю норм, які регулюють певні суспільні відносини. Прогалини в законі – це повна або часткова відсутність необхідних юридичних норм у даному законі [2].

Таким чином можливо визначити, що прогалини в законодавстві – це відсутність (повністю або частково) конкретної юридичної норми в нормативно-правовому акті, яка регулює певні суспільні відносини.

На думку Цвіка М. В. причини прогалин в законодавстві різні. Це стосується обох видів – первинних і похідних прогалин. Первинні прогалини зумовлені тим, що законодавець не врахував у формулюваннях нормативних актів всю багатоманітність життєвих ситуацій, що вимагають правового регулювання. Це може трапитися також через прорахунки, допущені при розробці закону, у використанні прийомів юридичної техніки. Похідні прогалини з'являються об'єктивно в наслідок постійного розвитку суспільних відносин, виникнення нових життєвих ситуацій, які не могли бути заздалегідь передбачені законодавцем [11, с. 370].

Способами переборення прогалин в законодавстві є *усунення і подолання*.

Усунення відбувається через нормотворчу діяльність шляхом внесення змін і доповнень у закони, видання нових, досконаліших юридичних актів чи створення юридичного прецеденту, або укладання нормативного договору. *Подолання* здійснюється в процесі правозастосовної діяльності за допомогою аналогії закону й аналогії права, а також субсидіарного застосування права. [8, с. 428].

Субсидіарне застосування (міжгалузева аналогія) є застосуванням до конкретних відносин нормативного припису, який регулює подібні за суттєвими ознаками відносини в суміжних, споріднених галузях. При цьому запозичення можливе тільки з галузей, що мають подібність у засобі правового регулювання, наприклад, загальним правилом ст. 293 Господарського кодексу України за договором міни (бартеру) кожна із сторін зобов'язується передати другій стороні у власність, повне господарське віддання чи оперативне управління певний товар в обмін на інший товар. Проте в Цивільного кодексу України містяться спеціальні норми про особливий вид міни (бартеру), які підлягають переважному застосуванню перед ст. 293 Господарського кодексу України [3]. У субсидіарному застосуванні закладено важливий момент — економність нормативного матеріалу: коли є можливість застосувати відпрацьоване в інших галузях, то немає сенсу приймати нові норми.

Основним способом усунення прогалин в законодавстві є видання необхідної юридичної норми, необхідність якої обумовлена життям. У тих випадках, коли правотворчий

орган не зміг усунути прогалину, використовується правило використання права по аналогії. Під аналогією розуміється певний збіг між різними явищами або предметами. [10, с. 267–268].

Аналогія закону – специфічний спосіб прийняття юридично значущого рішення у разі прогалин у законодавстві, що стосуються відповідного конкретного випадку [7, с. 36–37].

Використання інституту аналогії визначається суворими, науково розробленими принципами, які випливають з логічної і юридичної природи аналогії закону та аналогії права [7, с. 37].

Принципи застосування аналогії в законодавстві:

- використання інституту аналогії можливе лише у разі прогалин в законодавстві;
- аналогія закону застосовується щодо відносин, які не врегульовані юридичною нормою, але повинні перебувати у сфері правового регулювання;
- прогалини у законодавстві не усуваються, а лише долаються;
- аналогія може застосовуватися лише у межах уповноважень органу правозастосування;
- використання способів казуального подолання прогалин у праві вимагає всебічного ознайомлення з практикою вирішення подібних справ; рішення, ухвалені на основі аналогії, має бути обґрунтоване з фактичної і юридичної сторони. Це означає, що в кожній конкретній ситуації потреба в аналогії виникає щоразу заново. Пошук норми, що регулює аналогічний випадок, повинен здійснюватися спочатку в актах тієї ж галузі права, у випадку відсутності - в іншій галузі права і у законодавстві в цілому. Повинна бути схожість між обставинами справи і наявною нормою за суттєвими юридичними ознаками;
- обов'язково повинно бути мотивоване пояснення причин застосування рішення по аналогії до конкретного випадку;
- суб'єктами застосування аналогії є на даний момент лише судові органи у межах наданих їм повноважень. Аналогія повинна застосовуватися чітко у відповідності з вимогами законності. Тому і використовувати аналогію можуть лише органи правосуддя - суди, з дотриманням всіх процесуальних норм і процесуальних гарантій. Винесене за допомогою аналогії рішення у справі не повинно суперечити чинному законодавству. В той же час, рішення суду у випадках, коли застосовується аналогія, містять положення, які суттєво збагачують юридичну практику і можуть бути основою для розвитку законодавства;
- має обмежене застосування, залежно від юридичної відповідальності (в Україні у сфері кримінального та адміністративного права аналогія закону не допускається, згідно з нормами міжнародного права);
- має ґрунтуватися на суворому і неухильному додержанні матеріальних і процесуальних норм;
- не допускається застосування за аналогією норм, які встановлюють винятки із загального порядку правового регулювання певних відносин або коли встановлено особливий режим їх реалізації;
- застосування інституту аналогії та прийняті при цьому рішення не повинні обмежувати права і законні інтереси суб'єктів;
- при вирішенні справ на основі аналогії необхідно враховувати інші близькі за змістом норми, загальні положення, принципи відповідного інституту у галузі права [2];
- винесене у процесі використання аналогії правове рішення не повинно суперечити нормам закону, його меті. При застосуванні аналогії права суттєве значення мають принципи права, які закріплюються в конституції. Так як норми Конституції України є нормами прямої дії, то суб'єкт правозастосування, базуючись на власній правосвідомості, може мотивувати рішення у справі, посилаючись на конституційні норми [2].

Застосування аналогії закону та аналогії права у випадку існування прогалин у нормативно-правових актах передбачено законодавством України. Прогалини в законодавстві повинні заповнюватися у процесі правотворчості шляхом внесення змін і доповнень у закони, видання нових, більш досконалих юридичних актів.

Висновки. Законодавство повинно бути високоорганізованою, цілісною, ієрархічною системою. І як результат розвитку і динамічності суспільних відносин, постійного реформування законодавчої системи виникають прогалини в законодавстві. Причини виникнення прогалин можуть бути різні: відставання нормотворчості від сучасного

суспільного життя, невміння законодавця відтворити в нормах права всіх можливих ситуацій, які потребують правового регулювання, недосконале використання юридичної техніки. Однак, можна виділити конкретні способи усунення і подолання прогалин в законодавстві. Насамперед – це застосування аналогії закону і аналогії права.

Список використаної літератури:

1. Алексеев С.С. Теория государства и права. Учебник для вузов. - М., 2000. С. 406
2. Інформаційний Лист Міністерства Юстиції України від 30.01.2009 № Н-35267-18
3. Інформаційний лист Вищого Господарського суду України від 07.04.2008 N 01-8/211.
4. Лазарев В.В. Пробелы в праве. Изд. Казанского университета. - 1969. С. 83-84.
5. Лазарев В.В. Пробелы в праве и пути их устранения. - М., 1974. С.-5. 184с.
6. Пиголкин А.С. Теория государства и права: Учебник. - М., 2005.- 613с. С.479
7. Римаренко Ю.І., Кондратьєв В.Я., Шемшученко Ю.С. Міжнародна поліцейська енциклопедія. – К., 2003. С. 36-37
8. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. Пдруник. - К., 2011. – 519с. С. 428
9. В. Тарануха. Прогалини в праві: поняття, сутність, способи їх усунення та подолання// Юридична Україна. 2009. - № 2.- С.15-19.
10. Хропанюк В.Н. Теория государства и права.- М., 1998. С. 267-268
11. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права. - Х., 2002 С. 369

ЦИВІЛІСТИКА. ФІНАНСОВЕ ПРАВО

НІЩИМНА С.О., кандидат юридичних наук,
доцент, декан юридичного факультету
(Чернігівський державний інститут
економіки і управління)

УДК 347.73

**ЗАКОННІСТЬ У ПУБЛІЧНІЙ ФІНАНСОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ:
ОКРЕМІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ**

Досліджується загальноправовий принцип законності. Розглядаються особливості реалізації законності у публічній фінансовій діяльності.

Ключові слова: принцип, законність, публічна фінансова діяльність.

Исследуется общеправовой принцип законности. Рассматриваются вопросы реализации законности в публичной финансовой деятельности.

Ключевые слова: принцип, законность, публичная финансовая деятельность.

The common legal principle of legality examines in the article. The features of the realization of legitimacy in the public finance activities are analyzed.

Keywords: principle, legality, public financial activities.

Вступ. Дотримання та зміцнення законності у публічній фінансовій діяльності залежить від рівня фінансової дисципліни в державі та наявності реальних (дійових) механізмів відповідальності суб'єктів такої діяльності у разі вчинення ними фінансових та інших правопорушень. Очевидно, що в цьому процесі не абияке значення має дійовість і реалізація такого загальноправового принципу, як законність.

В юридичній науці є чимало праць, присвячених питанням законності. Згадаймо хоча б таких учених, як С. С. Алексєєв, А. Т. Боннер, Н. Н. Вопленко, І.А. Єремєєв, В. Н. Кудряцев, Н. С. Малєїн, І. Л. Невзоров, А. В. Овод та ін. Водночас особливості реалізації даного принципу у публічній фінансовій діяльності мало досліджено.

Постановка завдання. Мета нашої статті – дослідження особливостей дотримання та реалізації принципу законності у публічній фінансовій діяльності.

Результати дослідження. Термін «законність» є похідним від терміна «закон», будучи комплексним поняттям, охоплює всі сторони життя права – від його ролі в створенні закону до реалізації його норм в юридичній практиці. Законність відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави, права і суспільства. Вимога законності однаково стосується вищих органів державної влади, інших державних органів, які видають у межах своєї компетенції підзаконні акти (сфера правотворчості), безпосередніх виконавців законів – посадових осіб, а також громадських організацій, комерційних організацій, громадян (сфера правореалізації).

Важливо не тільки дотримуватися законів, але й створювати справедливі, тобто правові закони. Правові закони повинні бути нормативним підґрунтям законності. Законність – це не самоціль, не виконання заради виконання, її призначення – дотримання законів для торжества свободи, справедливості. Законність – явище прогресивне й покликане сприяти суспільному прогресу. Щоб у державі була «правозаконність», чинні закони, насамперед Конституція, повинні адекватно відображати правові принципи, загальнолюдські цінності.

Принцип законності – це основоположний, центральний принцип діяльності державного апарату [1, с. 12], отже, всіх суб'єктів публічної фінансової діяльності.

Вважається, що в основу всієї діяльності з акумулювання, перерозподілу та використання грошових коштів у державі покладено норми права, основою яких є Конституція. Саме норми Конституції, які визначають основні принципи, правила та напрями фінансової діяльності, є основою всього фінансового законодавства [2, с. 95].

На наш погляд, принцип законності такий: 1) точне та неухильне виконання вимог закону у реалізації заходів фінансово-правової відповідальності; 2) обґрунтованість застосування

відповідальності до правопорушника. Цей принцип реалізується в усіх галузях права і фінансове право не виняток. Суб'єкти фінансового права при здійсненні своїх прав і виконанні обов'язків повинні дотримуватись вимог законності.

Аналізований принцип дає уявлення про правову дійсність під кутом зору практичної реалізації права. У науковій літературі взагалі і фінансово-правовій зокрема не сформовано уніфікованого підходу щодо визначення цього поняття, його вихідних елементів та основних аспектів реалізації. Проблемою законності цікавилися дослідники з різних сфер життєдіяльності в усі часи, від Античності до нашого часу. На жаль, обсяг публікації не дозволяє зупинитися детально на питанні дослідження сутності цього поняття, історії його формування. Ми лише фрагментарно зупинимося на цьому й зосередимо конкретну увагу на предметі нашого дослідження.

Поняття законності завжди нерозривно пов'язувалося із системою виконання законів та забезпеченням справедливості. Саме тому дані принципи тісно взаємопов'язані у своїй реалізації. У концепціях багатьох вчених, філософів, політиків ці поняття існували в нерозривному зв'язку [3, с. 76].

Так, одні автори з'ясовують, який із принципів – законність чи справедливість – ширший [4, с.22–23]. Інша група вчених вирішують питання: чи може акт застосування права бути законним, але несправедливим, або справедливим, однак незаконним [5, с. 39–44]. Третя група науковців поєднує ці два принципи, і вважає, що законно – те справедливо, що справедливо – те законно [6, с. 10]. Як слушно зазначає А. В. Овод, досить спірна позиція тих авторів, які визнаючи самостійність принципу законності, розкривають його зміст через інші принципи або правові явища такі, як рівність, справедливість, невідворотність відповідальності тощо. Адже за таким підходом доведеться визнати, що й законність, і справедливість, і рівність як принципи права позбавлені власного змісту. Крім того, вважає вчений, зміст будь-якого принципу відображається через пізнання відповідних закономірностей узаємодії права з іншими явищами. Наприклад, принцип законності відображає ідею обов'язковості дотримання права всіма його суб'єктами, рівність – ідею неперсоніфікованості, єдності права, справедливість – необхідність урахування специфіки суспільних відносин, що врегульовуються під час створення правових приписів, зв'язку права та моралі [7, с. 66].

Рівень здійснення законності у правозастосовній діяльності – це показник визнаної і гарантованої державою справедливості [8, с. 78]. Слід погодитись із А. Л. В'язовим [9, с. 84], що нині за суворого дотримання законності створюються передумови для реалізації у правозастосуванні основних вимог принципу справедливості. Дійсно, без справедливості законність перетворюється у формальний акт, позбавлений соціального і гуманістичного змісту та перспективи.

Учені виділяють три елементи законності: загальнообов'язковість права, ідею законності і особливий режим суспільно-політичного життя [10, с. 5]. При цьому під ідеєю законності розуміють думку, що формується в правосвідомості про доцільність і необхідність реальної правомірної поведінки всіх учасників правовідносин, за наявності котрої не лишається місця для свавілля, фактично досягається загальність права, дійсна реалізація суб'єктивних прав [11].

Розрізняють загальні (економічні, політичні, духовно-культурні) та спеціальні (правові, психологічні, управлінські) гарантії законності.

С. С. Алексєєв до основних вимог законності зараховує: загальність права; обов'язковість права; верховенство Конституції і закону; рівність усіх перед законом; «якісне» застосування права; ефективну роботу всього механізму правового регулювання [12, с. 217–225].

Н. С. Малєїн визначає законність як видання правових законів та суворе їх виконання [13, с. 27]. Отже, законність повинна пронизувати не тільки поведінку виконавців закону, але й діяльність законодавця. Таким чином вона характеризується єдністю двох ознак: зовнішньої – обов'язок виконувати закони та внутрішньої – якість закону.

Соціологічні дослідження показують, що необхідність у законності, особливо в той кризовий період, що ми переживаємо, широко усвідомлюється населенням. Громадяни зацікавлені в режимі законності, стабільності правопорядку, захищеності свого життя, майна, своїх законних інтересів [14, с. 6]. Невідворотність негативних наслідків у разі порушення прав інших осіб, недотримання вимог законодавства тощо створюють упевненість суб'єктів

відповідних відносин у їх стійкості.

Ми ж схильні підтримати позицію всезагальності вимоги дотримання принципу законності і вважаємо, що його дія поширюється на всіх без винятку. При цьому погоджуємося з тезою про те, що посадові особи є представниками держави, працюють у державному апараті на професійній основі, тому на них, у першу чергу, лягає обов'язок слідкувати за здійсненням законності та самим виконувати закон [15, с. 349]. При цьому слід керуватися принципом рівності всіх перед законом, отже, дія принципу законності поширюється однаково на всіх суб'єктів фінансового права.

«Говорячи про законність, йдеться про дотримання правових норм у цілому. Це відрізняє законність від принципів-норм, оскільки вони формально виражені в законодавстві й можуть безпосередньо застосовуватися у вирішенні конкретних справ. При цьому принцип виступає як ідеальна форма законності – дотримуватися норм права повинні всі. Насправді, аж ніяк не всі правові норми і не всіма суб'єктами дотримуються й виконуються, є чимало порушень законності» [16, с. 59]. Тобто будь-яке фінансове правопорушення однозначно пов'язується з порушенням правової норми, отже, автоматично є порушенням принципу законності.

Принцип законності виражається у тому, що вся публічна фінансова діяльність регламентується нормами фінансового права, дотримання яких забезпечується у разі необхідності примусовою силою держави.

Слушно твердження про те, що «принцип законності означає здійснення фінансової діяльності на всіх етапах руху грошових фондів за чіткої регламентації їх нормами фінансового права, можливості застосування державного примусу» [17, с. 46].

Із викладеного можна зробити висновок про те, що дослідження законності як феномену суспільної дійсності, зв'язку її теоретичних положень з умовами практичної реалізації є не лише важливою науковою, але й практичною проблемою. Історичний досвід функціонування державно-правових систем багатьох країн світу свідчить про те, що дотримання в них вимог законності сприяє розкриттю права не тільки як засобу втілення інтересів членів суспільства, а також як інструмента реалізації особистих інтересів індивідів, їхньої свободи. Тобто є основою функціонування правової системи в цілому, і проявом обов'язкового елементу, зокрема, фінансового права. За своєю суттю це якісна характеристика права, що забезпечує його зміст. Тому її дослідження необхідно не тільки для визнання інших принципів фінансового права, але й для створення на її основі відповідних норм права.

У Рішенні від 1 квітня 2008 р. № 4-рп/2008 (справа про Регламент Верховної Ради України) Конституційний Суд України наголосив, що неухильне дотримання органами законодавчої, виконавчої та судової влади Конституції та законів України забезпечує реалізацію принципу поділу влади і є запорукою їх єдності, важливою передумовою стабільності, підтримання громадського миру й злагоди в державі. «Таким чином, в аспекті конституційного подання положення ч. 2 ст. 95, ч. 2 ст. 124, ч. 1 ст. 129 Конституції України, п. 5 ч. 1 ст. 4 Бюджетного кодексу України 2001 р. (далі – БК України) та п. 2 ч. 1 ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з положеннями ст. 6, ч. 2 ст. 19, ч. 1 ст. 117 Конституції України треба розуміти так, що суди під час провадження справ про соціальний захист громадян керуються, зокрема, принципом законності. Цей принцип передбачає застосування судами законів України, а також нормативно-правових актів відповідних органів державної влади, виданих на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України, в тому числі нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, виданих у межах його компетенції, на основі і на виконання БК України, закону про Державний бюджет України на відповідний рік та інших законів України» [18].

Треба розмежовувати принцип законності та прояв законності у фінансовому праві. Прояв законності виявляється у правотворчості та правореалізації. Законність у правотворчості означає прийняття таких нормативно-правових актів фінансового законодавства, що не суперечить чинним законам. Учений Є. В. Васьковський вважає, що прийняте рішення не суперечить: буквальному змісту закону; внутрішньому розуму його мети; загальному змісту законів [19, с. 53].

Законність у правореалізації – це дотримання норм фінансового й іншого законодавства.

Невзоров І.Л. зауважує, що «в основі реалізації в практичній площині принципу законності має бути закладений потрійний системний зв'язок: «закон – його адекватність потребам життя – реалізація закону (у першу чергу, його правозастосування)» [16, с.55]. Отже, у фінансовому праві реалізація принципу законності потребує наявності відповідного законодавства. При цьому законодавство має бути таким, що відповідає сучасним потребам суспільства, ринкових відносин. Для того, щоб закони, їх норми реалізовувалися найефективніше, фінансове законодавство має бути зрозумілим для правозастосувачів і стабільним. На жаль, такі ознаки вітчизняному фінансовому законодавству притаманні лише частково. Отже, досить складним питанням щодо реалізації принципу законності у фінансових правовідносинах слід визначити її нормативність. Так, трапляються випадки, коли приймаються закони, які завідомо є такими, що не підлягають виконанню, не забезпечені механізмом реалізації, розроблені без урахування досягнень юридичної техніки або відображають галузеві чи корпоративні інтереси [20, с.48].

На думку О. П. Гетманець, розглядуваний принцип «проголошує режим верховенства закону в бюджетних відносинах (як і будь-яких інших фінансових правовідносинах. – С. Н.), що складаються між державою в особі уповноважених органів, посадових осіб та людиною, громадянином, заради якої здійснюється бюджетний процес, що тісно пов'язано з принципом справедливості ...» [21, с.45].

І.Л. Невзоров вважає, що «законність – це принцип діяльності суб'єктів, втягнутих у правову діяльність, що виражається у суворому та неухильному дотриманні й виконанні ними легітимних норм права з метою реалізації своїх прав та виконання обов'язків, покладених на них легітимним законом» [16, с.46]. На наш погляд, у даному випадку відбувається підміна понять «правова діяльність» і «правові відносини». Із наведеної цитати випливає, що принципу законності мають дотримуватися суб'єкти, «втягнуті у правову діяльність». Публічна фінансова діяльність безсумнівно є правовою діяльністю, тобто органи публічної влади – суб'єкти фінансових правовідносин мають у своїй діяльності дотримуватися принципу законності. Проте не слід забувати, що у фінансовому праві, крім суб'єктів фінансової діяльності, є й інші суб'єкти – фізичні та юридичні особи, яких не слід «вплітати» у фінансову діяльність державно-владних органів, тобто вони не є учасниками цієї діяльності. Але ж вони також у фінансових правовідносинах (як і в будь-яких інших правовідносинах) мають дотримуватися принципу законності. Отже, законність як загальноправовий принцип – це не лише принцип діяльності суб'єктів, втягнутих у правову діяльність, але й інших суб'єктів правовідносин.

У фінансовому праві, коли йдеться про принцип законності, як правило, одразу вказується, що це принцип фінансової діяльності. Ми, в свою чергу, розмежовуємо принципи фінансового права та фінансової діяльності і нам важливо окреслити особливості реалізації кожного принципу не лише в діяльності, а у фінансовому праві взагалі.

У фінансовому праві принцип законності також визначають як «обов'язкове (неухильне) виконання вимог фінансових законів і заснованих на них підзаконних актів усіма суб'єктами фінансового права: державними і муніципальними органами влади, посадовими особами, підприємствами всіх форм власності, громадськими організаціями та громадянами. У фінансовому праві принцип законності проявляється в положенні: дотримуватися і виконувати фінансове законодавство повинні всі, але, в першу чергу, – самі фінансові органи та їх посадові особи, які беруть участь у фінансовій діяльності держави. Саме від них, що володіють державно-владними повноваженнями, залежить вирішення великої кількості фінансових питань (наприклад, податкового характеру), що безпосередньо зачіпають положення широкого кола суб'єктів» [22, с.52].

Щодо дії та реалізації принципу законності у відносинах, пов'язаних із фінансово-контрольною публічною діяльністю, то, як зазначає професор Л. А. Савченко, «фінансовий контроль сприяє дотриманню принципу законності у сфері фінансової діяльності, оскільки, по-перше, для нього самого характерний даний принцип; по-друге, за його допомогою і

викриваються різні порушення фінансової дисципліни. Тобто фінансовий контроль є важливим засобом забезпечення законності фінансової діяльності ...» [23, с.55].

На думку В. В. Бурцева, принцип законності передбачає таке: якість нормативно-законодавчої бази державного фінансового контролю і законодавства держави в цілому (далеко не будь-який нормативно-правовий акт сприяє розвитку і вдосконаленню системи такого контролю); дотримання норм права органами державного фінансового контролю (їх представниками) під час реалізації своїх контрольних повноважень (включаючи здійснення контролю та винесення рішень за його результатами), а також всіма організаціями, що мають з ними правовідносини (включаючи виконання рішень органів контролю) [24].

Висновки. Отже, у фінансовому праві і фінансовому процесі вся публічна фінансова діяльність має відповідати принципу законності. Законність дій (коли діяльність суб'єктів фінансових правовідносин відповідає принципу законності) не слід плутати із підзаконністю. Остання, у свою чергу, стосується, наприклад, нормативно-правових актів, положення яких мають відповідати фінансовим законам та/або нормативно-правовим актам органів виконавчої влади вищого рівня. Принцип законності як загальноправовий принцип у фінансовому праві має всеохоплююче застосування, поширюється на всю публічну фінансову діяльність, на дії всіх суб'єктів фінансового права.

Список використаних джерел:

1. Третьяков Ф.Ф. Сущность и принципы социалистической законности / Третьяков. Ф. Ф. – Ленинград, 1971. – 39 с.
2. Горбунова О.Н. Финансовое право и финансовый мониторинг в современной России / Горбунова О. Н. – М., ООО «Профобразование», 2003. – 158 с.
3. Ізмаїлова Л.Б. Співвідношення справедливості, законності і рівності в кримінальному судочинстві / Л. Б. Ізмаїлова // Вісник Академії адвокатури України. – 2005. – Вип. 3. – С. 74–81.
4. Василенко А.В. Сущность и принципы правоприменительной деятельности (теоретико-правовое исследование): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. В. Василенко. – Саратов, 1987.
5. Агашкин Ю.А. К вопросу о противоречиях между нормами морали и права / Ю.А. Агашкин // Правоведение. – 1971. – № 2. – С. 39–44.
6. Цибулевская О. И. Категория гуманизма в советском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.И. Цибулевская. – Саратов, 1983.
7. Овод А. В. Принцип законности в публичном праве: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. В. Овод. – Самара, 2005. – 289 с.
8. Вопленко Н. Н. Справедливость, право, законность: некоторые аспекты взаимосвязи / Н. Н. Вопленко // Конституция СССР и дальнейшее развитие государственного права и теории права. – М., 1979. – С. 78.
9. Вязов А. Л. Принцип справедливости в современном российском праве и правоприменении (теоретико-правовое исследование): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. Л. Вязов. – М., 2001. – 155 с.
10. Боннер А.Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности / А.Т. Боннер. – М., 1992. – 320 с.
11. Коваль О.А. Питання законодавчого закріплення системи принципів права України / О. А. Коваль // Вісник Академії адвокатури України. – 2005. – Вип. 3. – С. 10–17.
12. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2-х т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 361 с.
13. Малейн Н.С. О законности в условиях переходного периода / Н. С. Малейн // Теория права: новые идеи. – М., 1995. – Вып. № 4. – С.26–32.
14. Кудрявцев В. Н. Законность: содержание и современное состояние / В. Н. Кудрявцев // Законность в Российской Федерации. – М. : Спарк, 1998. – 215 с.
15. Морозова Л. А. Теория государства и права / Л. А. Морозова. – М. : Юрист, 2003. – 414 с.

16. Невзоров И. Л. Принцип законности в правоприменительной деятельности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / И. Л. Невзоров. – Х., 2003. – 196 с.
17. Фінансове право України : навч. посібник (для студ. вищ. навч. закл.) / Л.К. Воронова, М. П. Кучерявенко, Н. Ю. Пришва та ін. – К. : Правова єдність, 2009. – 395 с.
18. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2012 від 25 січня 2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 11. – С. 135. – Ст. 422.
19. Васьяковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов / Е. В. Васьяковский. – М. : Изд-во Бр. Башмаковых, 1913. – 152 с.
20. Еремеев И.А. Реализация принципа законности в деятельности государственного аппарата современной России: политико-правовое исследование : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / И. А. Еремеев. – Казань, 2005. – 161 с.
21. Гетманець О.П. Принцип справедливості в системі принципів бюджетного процесу / О. П. Гетманець // Держава та регіони. Серія : Право. – 2011. – № 1. – С. 44–47.
22. Финансовое право : учебник ; под ред. С.В. Запольского. – М. : Юридическая фирма «Контракт», Волтерс Клувер, 2011. – 792 с.
23. Савченко Л.А. Правові проблеми фінансового контролю в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07 / Л.А.Савченко. – Х., 2002. – 455 с.
24. Бурцев В.В. Основные принципы организации государственного финансового контроля в современных условиях [Электронный ресурс] / В. В. Бурцев // Финансовый менеджмент. – 2001. – № 2 / Режим доступа: <http://www.finman.ru/articles/2001/2/608.html>

БОМБЕРГЕР І., аспірант

(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 349.3

ПРАВОВІ ОЗНАКИ ПОНЯТТЯ “СПЕЦІАЛЬНА ПЕНСІЯ”

Присвячено дослідженню правові ознак поняття “спеціальна пенсія”. Автор обґрунтовує, що поняття “спеціальна пенсія” характеризується такими правовими ознаками: 1) грошова форма виплати; 2) регулярний, щомісячний характер; 3) суб’єктами, що мають право на спеціальну пенсію, є непрацездатні особи; 4) умови і порядок виплати спеціальних пенсій встановлюються спеціальними законами; 5) спеціальна пенсія є наслідком реалізації пенсійної пільги, встановленої з огляду на професійний чи особливий соціальний статус особи.

Ключові слова: пенсія, спеціальна пенсія, правова ознака, пенсійна пільга.

Статья посвящена исследованию правовых признаков понятия “специальная пенсия”. Автор обосновывает, что понятие “специальная пенсия” характеризуется такими правовыми признаками: 1) денежная форма выплаты; 2) регулярный, ежемесячный характер; 3) субъектами, имеющими право на специальную пенсию, являются нетрудоспособные лица; 4) условия и порядок выплаты специальных пенсий устанавливаются специальными законами; 5) специальная пенсия является следствием реализации пенсионной льготы, установленной с учётом профессионального или особого социального статуса человека.

Ключевые слова: пенсия, специальная пенсия, правовой признак, пенсионная льгота.

The article is devoted to the research of the legal features of the notion “special pension”. The author proves that the notion “special pension” has the following legal features: 1) monetary form of payment; 2) regular, monthly nature; 3) subjects that have the right to special pension are disabled persons; 4) the conditions and procedures for payment of special pension are established by special laws, and 5) special pension is a consequence of the realization of pension benefit established due to professional or special social status of a person.

Key words: pension, special pension, legal feature, pension benefit.

Вступ. Питання спеціальних пенсій, джерел та механізмів їхнього фінансування є предметом наукового інтересу представників як різних наук (економіки, державного

управління), так і різних галузей права (права соціального забезпечення, фінансового права, трудового права). Незважаючи на гострий інтерес до означуваних питань, у правовій науці немає єдності поглядів щодо поняття та правових ознак спеціальних пенсій. Відтак постає необхідність розробити теоретичну конструкцію спеціальної пенсії шляхом виокремлення і дослідження її правових ознак.

У науковій літературі спостерігається брак комплексного дослідження поняття спеціальних пенсій. Чи не єдине таке дослідження у праві соціального забезпечення було проведено А. С. Колодіком. Попри все, питання спеціальних пенсій нині або розглядається в окремих розділах навчальних підручників і посібників, або в дисертаційних працях досліджуються окремі види таких пенсій. Зокрема, пенсійне забезпечення державних службовців стало предметом дослідження М. М. Шумила, Р. П. Луцького, пенсійне забезпечення суддів – В. О. Швеця, наукових працівників – А. В. Скоробагатка, М. Д. Ждана, педагогічних працівників – Т. В. Колесник-Омельченко, працівників органів внутрішніх справ – Л. М. Князькової, М. М. Клемпарського, працівників на роботах зі шкідливими і важкими умовами праці – Т. О. Дідковської.

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні правових ознак спеціальної пенсії, які дають змогу виокремити її з поміж інших видів соціального забезпечення, зокрема, з поміж інших видів пенсій.

Результати дослідження. Аналізуючи наведені в науковій і навчальній літературі визначення, можна виокремити деякі ознаки поняття пенсії:

1) грошова форма виплати пенсії; 2) регулярний, систематичний, як правило, щомісячний характер пенсійної виплати; 3) підстави надання пенсії; 4) суб'єкти, які отримують пенсії; 5) джерела виплати пенсії; 6) законодавчий або договірний порядок встановлення умов виплати пенсії; 7) мета надання пенсії; 8) розмір пенсії співвідносний страховому стажу та/або заробітку особи. Спробуємо детальніше охарактеризувати ці ознаки.

У сучасній науковій літературі не висловлюють жодних заперечень з приводу грошової форми виплати пенсій. Як переконливо доводить С. М. Синчук, грошова форма пенсійного забезпечення як випробувана часом та визнана світовим співтовариством, найбільш прийнятна й оптимальна завдяки тому, що не обмежує можливостей пенсіонера у задоволенні своїх потреб [1, с. 254]. Таке твердження повністю справедливо для всіх видів пенсій, в тому числі й спеціальної пенсії.

З приводу регулярного, систематичного характеру пенсії, зауважимо, що законодавство передбачає здійснення і одноразових пенсійних виплат, зокрема в системі накопичувального пенсійного забезпечення. Однак, через те, що зазначені виплати мають значення додаткового виду соціального забезпечення, цю обставину у визначенні поняття пенсії враховувати недоцільно.

Наступною ознакою пенсії є підстави її надання. До них, на думку представників науки права соціального забезпечення, належать досягнення пенсійного віку, інвалідність, втрата годувальника, тривала професійна діяльність. Щодо включення цієї ознаки до визначення поняття пенсія, ми поділяємо думку П. Д. Пилипенка та С. М. Синчук, які обґрунтовують, що така ознака не характерна для визначення пенсії. Адже перелік у визначенні всіх підстав пенсійного забезпечення призведе до ускладнення самого поняття пенсії та позбавить його лаконічності [2, с. 140]. Оскільки з огляду на створення трирівневої системи пенсійного страхування, а також збереження спеціального пенсійного забезпечення перелік таких підстав суттєво розширився, такий аргумент науковців вважаємо слушним.

Більше того, науковці переконують, що така ознака зовсім не ідентифікуватиме пенсію в системі інших видів соціального забезпечення, оскільки право на будь-який вид соціального забезпечення, в тому числі на допомоги, соціальні пільги виникає за умови настання соціальних ризиків (пенсійного віку, інвалідності, втрати годувальника тощо).

Щодо суб'єктів, які отримують пенсії, цю ознаку науковці характеризують по-різному. Одні (М. Д. Бойко, М. Л. Захаров, Е. Г. Тучкова, В. П. Галаганов) зазначають, що пенсія надається громадянам, інші – фізичним особам (Б. І. Сташків) або просто особам (П. Д. Пилипенко, С. М. Синчук, Г. В. Сулейманова), ще інші акцентують на тому, що суб'єктами,

які отримують пенсії, є непрацездатні особи (С.М. Сивак, М.М. Шумило, К.М. Гусов, З.А. Кондрагєва).

Певний час у науці права соціального забезпечення тривала дискусія стосовно доцільності вживання терміна “громадяни” чи “фізичні особи”. Додатковим приводом для неї стало положення ст. 46 Конституції України, яке передбачає право на соціальний захист саме для громадян. Однак, як вважає Н. Б. Болотіна, положення ст. 46 Конституції не відповідає міжнародним стандартам і не узгоджується з чинним законодавством України. Склалася парадоксальна ситуація, коли закони України та інші нормативно-правові акти передбачають вищі гарантії у сфері соціального забезпечення, ніж Конституція України [3, с. 37]. Висновок науковця підтверджується положеннями чинного законодавства, зокрема, ч. 4 ст. 8 Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” від 09.07.2003 р., ч. 1 ст. 4 Закону України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням”, ч. 2 ст. 1 Закону України “Про державну допомогу сім’ям з дітьми”. Це правильно, адже відповідно до ч. 1 ст. 3 Закону України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” від 22.09.2011 р. [4] іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі ж обов’язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. На цій підставі можна зробити висновок, що використання терміна “громадяни” суттєво звужить перелік суб’єктів, які отримують пенсії. Тим більше, що галузеве законодавство, як зауважує О.І. Кульчицька, для позначення суб’єктів термін “громадяни” не використовує [5, с. 53].

Що ж до використання терміна “фізичні особи” у визначенні поняття пенсії, то М.М. Шумило з цього приводу ставить риторичне запитання: а кому ще може виплачуватися пенсія, як не фізичній особі – юридичній? Запропонований для дефініції соціальної категорії цивільно-правовий термін, який покликаний розмежовувати живих людей (фізичних осіб) від організацій, установ (юридичних осіб), на думку автора, є неправильним [6, с. 112]. Отже, найбільш виправдано використовувати термін “особи” для позначення суб’єктів, які отримують пенсії.

Постає питання: чи потрібно у визначенні поняття пенсії акцентувати увагу на тому, що такими суб’єктами, які отримують пенсії, є непрацездатні особи? Без сумніву, суб’єктами, які отримують пенсії, є особи, в яких настала реальна або презюмована непрацездатність. Реальна непрацездатність, за твердженням С.М. Синчук, відображається у відсотках втрати працездатності та визначається МСЕК (як підстава пенсії по інвалідності). Презюмована – настає в разі досягнення законодавчо визначеного віку. Презумпцію вікової непрацездатності покладено в основу пенсії за віком; презумпція втрати професійної працездатності – в основу призначення пенсії за вислугу років, а також пенсії за віком, яка призначається на пільгових умовах [7, с. 374]. Однак непрацездатні особи можуть отримувати не лише пенсії, а також інші види соціального забезпечення (соціальні допомоги, послуги, пільги). Відтак на цій підставі складно розмежувати пенсії, зокрема й спеціальні, від інших видів соціального забезпечення.

Ще однією ознакою пенсії, яку називають науковці у визначеннях цього поняття, є джерело коштів на її виплату. Таким джерелом можуть бути кошти спеціально створених пенсійних фондів (Пенсійного фонду, Накопичувального фонду, недержавних пенсійних фондів) або Державного бюджету України. Попри безперечну важливість цієї ознаки для з’ясування змісту поняття “пенсія”, все ж гадаємо, що ця ознака характеризує економічний, а не правовий аспект досліджуваного поняття, адже саме для економічної науки важливо, з якого джерела фінансуватиметься той чи інший вид пенсії. Для прикладу на сьогодні відповідно до абзацу шостого п. 2 Розділу XV “Прикінцеві положення” Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” фактичні витрати на виплату і доставку пенсій особам, які були зайняті повний робочий день на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці за списком № 1 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затверджених Кабінетом Міністрів України, крім тих, що були безпосередньо зайняті повний робочий день на підземних роботах (включаючи особовий склад гірничорятувальних частин) з видобутку вугілля, сланцю, руди та інших корисних копалин, на

будівництві шахт та рудників за списком робіт і професій, затвердженим Кабінетом Міністрів України, відшкодовують Пенсійному фонду України підприємства та організації, на яких такі особи працювали, з коштів, призначених на оплату праці. Одночасно Закон України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” передбачає ухвалення окремого законодавчого акта про здійснення пенсійного забезпечення застрахованих осіб, які працювали або працюють на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці за списком № 1 та на інших роботах зі шкідливими і важкими умовами праці за списком № 2 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затверджених Кабінетом Міністрів України, та за результатами атестації робочих місць, на посадах, що дають право на призначення пенсії за віком на пільгових умовах або за вислугу років, які відповідно до законодавства, що діяло раніше, мали право на пенсію на пільгових умовах або за вислугу років, через професійні та корпоративні пенсійні фонди. Справедливо запитання: чи зміна джерела фінансування змінить правову природу цих пенсій? На нашу думку, відповідь може бути лише негативною.

З аналізу визначень поняття пенсії випливає, що більшість науковців звертають увагу на таку ознаку цього поняття: пенсія виплачується на умовах і в порядку, визначених законом (законодавством) або договором. І це справедливо, адже відповідно до положень ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються основи соціального захисту, форми й види пенсійного забезпечення. Більше того, відповідно до ч. 3 ст. 4 Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” виключно законами про пенсійне забезпечення визначаються: 1) види пенсійного забезпечення; 2) умови участі в пенсійній системі чи її рівнях; 3) пенсійний вік для чоловіків та жінок, при досягненні якого особа має право на отримання пенсійних виплат; 4) джерела формування коштів, що спрямовуються на пенсійне забезпечення; 5) умови, норми та порядок пенсійного забезпечення; 6) організація та порядок здійснення управління в системі пенсійного забезпечення.

Одночасно у зв’язку з формуванням системи недержавного пенсійного забезпечення все більшого значення у правовому регулюванні порядку та умов надання пенсії набуває договір.

Наступною ознакою пенсії є мета її надання. Пенсія надається особам для компенсації втраченого заробітку. На думку авторів підручника “Право соціального забезпечення” за редакцією П.Д. Пилипенка, найбільш повно це відображається через механізм призначення пенсії. Розмір пенсії визначається у прямій залежності від обсягу винагороди, яку особа отримує за трудову діяльність [2, с. 139]. Відтак із цією ознакою пенсії тісно пов’язана така – пенсія призначається у розмірі співвідносному страховому стажу та/або заробітку особи. Слід зауважити, що для характеристики спеціальних пенсій така ознака не є визначальною, оскільки в окремих випадках законодавство встановлює розмір пенсії незалежно від заробітку чи страхового стажу, а залежно від розміру прожиткового мінімуму, встановленого для непрацездатних. Яскравим прикладом може бути пенсія за особливі заслуги перед Україною, яка встановлюється у процентному відношенні до прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність.

Зауважимо, що окремі із названих ознак уточнюються науковцями під час характеристики поняття спеціальної пенсії. Автори підручника “Право соціального забезпечення” за редакцією П.Д. Пилипенка вважають, що спеціальним пенсіям властиві такі ознаки: умови призначення спеціальних пенсій, а також їх розміри й категорії осіб, які мають на них право, регулюються спеціальними законами; спеціальні пенсії виплачуються за рахунок коштів різних джерел. Це можуть бути надходження Пенсійного фонду, бюджетні та інші джерела; крім загальних підстав, право на них виникає за наявності спеціального стажу роботи на відповідних посадах; спеціальні пенсії, як правило, виплачуються у підвищеному розмірі порівняно зі страховими пенсіями [2, с. 333-334].

Поділяючи таку думку науковців, що умови призначення спеціальних пенсій, а також їх розміри й категорії осіб, які мають на них право, регулюються спеціальними законами, ми не погоджуємося з тим, що до них належать лише ті законодавчі акти, що забезпечують правове регулювання пенсій військовослужбовців, осіб начальницького та рядового складу внутрішніх справ, та деякі інші особи; особи, які виконують обов’язки державної служби; наукові (науково-педагогічні) працівники; особи, які мають особливі заслуги перед Україною; особи,

які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. На наш погляд, до спеціальних пенсій належать усі пенсії, умови чи розміри яких установлені, іншими законами, аніж Закон України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”. На цій підставі до спеціальних пенсій також належать пенсії за віком на пільгових умовах і пенсії за вислугу років, що призначаються відповідно до Закону України “Про пенсійне забезпечення”. Отже, спеціальним пенсіям властива така ознака: умови, розміри чи категорії осіб, які мають на них право, регулюються не Законом України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, а іншими, спеціальними законами.

Щодо другої ознаки, яку пропонують науковці, спеціальні пенсії виплачуються за рахунок коштів різних джерел, то як уже зазначалося, вважаємо, джерело коштів на виплату пенсій характеризує поняття пенсії в економічному, а не правовому аспекті.

Справедливо виділяючи таку ознаку спеціальних пенсій, як наявність спеціального стажу роботи на відповідних посадах для виникнення права на пенсію, вчені залишають поза своєю увагою, що до спеціальних пенсій також належать пенсії за особливі заслуги перед Україною, право на які не завжди виникає у зв’язку зі спеціальним стажем роботи. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України “Про пенсії за особливі заслуги перед Україною” від 01.06.2000 р. пенсії за особливі заслуги перед Україною встановлюються, серед інших, Героям України, Героям Радянського Союзу, Героям Соціалістичної Праці, особам, нагородженим орденом Леніна, орденом Слави трьох ступенів, орденом Трудової Слави трьох ступенів, чотирма й більше медалями “За відвагу”, чотирма й більше орденами України та колишнього Союзу РСР, повним кавалерам ордена “За службу Родині в Вооруженных Силах СССР”, особам, відзначеним почесним званням України, колишніх Союзу РСР та Української РСР “народний”; видатним спортсменам – переможцям Олімпійських та Паралімпійських ігор, Всесвітніх ігор глухих, чемпіонам і рекордсменам світу та Європи; космонавтам, які здійснили політ у космос, членам льотно-випробувальних екіпажів літаків; матерям, які народили п’ятеро і більше дітей та виховали їх до шестирічного віку. Звідси випливає, що умовою призначення спеціальної пенсії може бути не лише наявність спеціального стажу роботи, а й наявність особливих заслуг, які держава визнає соціально значущими.

І нарешті, ще однією ознакою спеціальних пенсій є їх виплата у підвищеному розмірі порівняно зі страховими пенсіями. Тому нерідко такі пенсії називають привілейованими або пільговими пенсіями [2, с. 334].

З приводу цієї ознаки хочемо зробити кілька зауважень. По-перше, ми вже довели на прикладі пенсій за особливі заслуги перед Україною, що не всі спеціальні пенсії виплачуються у підвищеному розмірі, порівняно зі страховими пенсіями. По-друге, привілейованість чи пільговість спеціальних пенсій не вичерпується лише їх підвищеним розміром. Адже, як слушно зауважує М. Д. Бойко, під пільговим пенсіюванням розуміється можливість вийти на пенсію за віком у молодшому, порівняно із загальним колом громадян, віці, за загальної незмінної тривалості трудового (страхового) стажу, або за одночасним зниженням вимог як до віку, так і до тривалості трудового стажу. Пільгове пенсіювання в окремих випадках означає можливість отримувати пенсію в більшому розмірі [8, с. 158].

Поділяя таку думку російський науковець Д.Г. Вихров, який вважає пільговими пенсії, під час призначення яких або знижується необхідний трудовий стаж, або окремі його періоди обчислюються на пільгових умовах, або знижується вік порівняно з необхідним загальним віком, або він узагалі не враховується (наприклад, пенсії за вислугу років). При цьому підставою, що дозволяє зарахувати пенсію до “пільгових”, необхідно вважати характер трудової діяльності особи, що звертається по пенсію [9, с. 297].

У теорії права правову пільгу розуміють як правомірне полегшення становища суб’єкта, що дозволяє йому повніше задовольнити свої інтереси, що виявляється у наданні додаткових особливих прав (переваг) або в звільненні від обов’язків [10, с. 253]. За визначенням Н. Б. Болотіної, пільга – це встановлений законодавством дозвіл на повне або часткове звільнення певних категорій осіб від виконання певних обов’язків, які встановлені для інших суб’єктів (категорій суб’єктів), або надання особі додаткових прав (додаткового змісту та обсягу права) у визначеній сфері, порівнюючи з правами (обсягом прав) інших осіб у такій сфері [11, с. 478].

На думку А.В. Малька, правовим пільгам властиві такі ознаки [10, с. 253-255]. По-перше, вони забезпечують повніше задоволення інтересів суб'єктів, полегшення умов їх життєдіяльності, що обов'язково має здійснюватися в межах соціальних інтересів. З одного боку, пільги встановлюються для тих суб'єктів, конкретні інтереси яких у межах загальних правил не можуть отримати належного забезпечення й захисту, оскільки вони характеризуються певними особливостями (стан здоров'я, вік, стать тощо) або перебувають у специфічних умовах (робота на Крайній Півночі; професія, що потребує скорочення робочого дня). З іншого боку, пільги надаються тим суб'єктам, у соціально корисній діяльності яких зацікавлена держава, суспільство в цілому.

На нашу думку, пільги в системі спеціального пенсійного забезпечення поєднують ці два аспекти цільового призначення правових пільг. Адже пенсійні пільги надаються непрацездатним особам, тобто тим, у яких, як ми вже зазначали, настала реальна чи презюмована непрацездатність. З іншого боку, ці пільги надаються у зв'язку з професійним статусом (особи, що працюють у шкідливих чи важких умовах праці, працівники певних галузей (освіта, охорона здоров'я тощо), народні депутати, депутати місцевих рад, військовослужбовці, судді, прокурори, державні службовці та ін.) чи особливим соціальним статусом особи (наявність у особи особливих заслуг перед державою, пов'язаних із такими особливими подіями, як воєнні дії, техногенні катастрофи, стихійні лиха тощо).

По-друге, правові пільги є винятками із загального правила, відхиленням від єдиних вимог нормативного характеру, способом юридичної диференціації. Пільги – це елемент насамперед спеціального правового статусу особи, механізм доповнення основних прав і свобод суб'єкта специфічними можливостями правового характеру.

У спеціальному пенсійному забезпеченні основним, без сумніву, стає право особи на пенсійне забезпечення, що виникає у зв'язку із настанням такого соціального ризику, як непрацездатність. Поряд із цим національне законодавство, що регулює спеціальне пенсійне забезпечення, з огляду на професійний чи особливий соціальний статус особи, встановлює пенсійні пільги, що полягають у наданні таким особам додаткових прав. Проявами пенсійних пільг можуть бути:

1) право виходу на пенсію при досягненні пенсійного віку нижчого, ніж установлений Законом України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”. Така можливість встановлена Законом України “Про пенсійне забезпечення” (ст. 13, 14) для осіб, що мають право на пенсію за віком на пільгових умовах, а також Законом України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” для осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;

2) право виходу на пенсію незалежно від віку. Таке право передбачено для осіб, які мають визначену законодавством тривалість вислуги років відповідно до Закону України “Про пенсійне забезпечення” (ст. 51), Закону України “Про прокуратуру”, для окремих категорій осіб відповідно до Закону України “Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених із військової служби, та деяких інших осіб”;

3) право на отримання пенсії у підвищеному розмірі. Така пільга передбачена у Законах України “Про державну службу”, “Про наукову і науково-технічну діяльність”, “Про статус народного депутата”, “Про судоустрій і статус суддів” тощо;

4) право на отримання додаткових пенсійних виплат. Така можливість встановлена у Законах України “Про пенсії за особливі заслуги перед Україною”, “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи”, “Про статус гірських населених пунктів”, “Про соціальний захист дітей війни”.

І нарешті, по-третє, правові пільги є правомірними, законними винятками, встановленими компетентними органами в нормативних актах відповідно до демократичних процедур правотворчості. Як ми вже зазначали, умови призначення, розміри та категорії осіб, які мають право на спеціальні пенсії, регулюються спеціальними законами (одна з ознак спеціальних пенсій). А це означає, що пенсійні пільги встановлюються спеціальними законами, які регулюють спеціальне пенсійне забезпечення.

Правові пільги у сфері спеціального пенсійного забезпечення не слід плутати із професійними. Хоча й перші, і другі можуть надаватися у зв'язку з професійним статусом,

однак С. М. Синчук слушно наголошує на тому, що професійними вважаються пільги, які не залежать від настання соціального ризику і пов'язані з професійною діяльністю їх отримувачів. Вони надаються державою для матеріально-побутового забезпечення працівників окремих професій (наприклад, пільги військовослужбовцям, суддям, службовим особам органів внутрішніх справ, медичним працівникам тощо) та є додатковим стимулом, заохоченням таких працівників до належного виконання ними своїх трудових обов'язків або компенсацією за відповідні умови праці [2, с. 435-436].

Натомість правові пільги у спеціальному пенсійному забезпеченні надаються у зв'язку з настанням соціального ризику непрацездатності та не становлять окремого виду соціального забезпечення, а є лише особливими правами, що доповнюють правовий статус особи у сфері пенсійного забезпечення.

Висновки. Підсумовуючи проведені дослідження, ми вважаємо, що спеціальним пенсіям властиві такі ознаки: 1) грошова форма виплати; 2) регулярний, щомісячний характер; 3) суб'єктами, що мають право на спеціальну пенсію, є непрацездатні особи; 4) умови й порядок виплати спеціальних пенсій встановлюються спеціальними законами; 5) спеціальна пенсія є наслідком реалізації пенсійної пільги, встановленої з огляду на професійний чи особливий соціальний статус особи.

Узагальнюючи, можна запропонувати таке визначення спеціальної пенсії. Спеціальна пенсія – це щомісячна грошова виплата, що надається особам, які реалізували право на пенсійну пільгу, встановлене спеціальними законами з огляду на професійний чи особливий соціальний статус таких осіб.

Список використаних джерел:

1. Синчук С. М. Проблеми законодавчого закріплення поняття “пенсія” / С. М. Синчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2005. – Вип. 41. – С. 251-256.
2. Право соціального забезпечення : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, С. М. Синчук та ін.] ; за ред. П. Д. Пилипенка. – К. : Видавничий дім “Ін Юре”, 2006. – 496 с.
3. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять / Н. Болотіна // Право України. – 2000. – № 4. – С. 35–39.
4. Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 19–20. – Ст. 179.
5. Кульчицька О. І. Суб'єкти права соціального забезпечення України : дис. канд. юрид. наук : 12.00.05 / Кульчицька Олена Іванівна – К., 2007. – 188 с.
6. Шумило М. М. Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців : монографія / М. М. Шумило. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 272 с.
7. Синчук С. М. Проблеми законодавчого закріплення поняття непрацездатності / С. М. Синчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 372-377.
8. Бойко М. Д. Право соціального забезпечення України : навчальний посібник / Бойко М. Д. – Вид. 3-тє, доп. та переробл. – К. : Атіка, 2006. – 380 с.
9. Вихров Д. Г. Спеціальний страховий стаж в системі професійного пенсійного забезпечення / Д. Г. Вихров // Трудове право Росії та країн Європи: сб. статей / под ред. д-ра юрид. наук, проф. Г. С. Скачковой; Рос. акад. наук; Ин-т гос. и права – М. : РИОР: ИНФРА-М, 2012. – С. 294-302.
10. Общая теория государства и права. Академический курс. – В 3-х т.; изд. 2-е, перераб. и доп.; отв. ред. проф. М. Н. Марченко. – Т. 3. – М. : ИКД “Зерцало-М”, 2002. – 528 с.
11. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України : навч. посіб. / Болотіна Н. Б. – К. : Знання, 2005. – 615 с. – (Вища освіта ХХІ століття).

СТЕПАНЕНКО Д. Ю.,

старший інспектор факультету економічної та громадської безпеки (Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка)

УДК 343.359.2

ПОКАРАННЯ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ЄДИНОГО ВНЕСКУ НА ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВЕ ДЕРЖАВНЕ СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ ТА СТРАХОВИХ ВНЕСКІВ НА ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВЕ ДЕРЖАВНЕ ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Здійснено аналіз покарання за ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування й розглянуто найголовніші аспекти його застосування.

Ключові слова: покарання, ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, застосування покарання.

Осуществлен анализ наказания за уклонение от уплаты единого взноса на общеобязательное государственное социальное страхование и страховых взносов на общеобязательное государственное пенсионное страхование и рассмотрены главные аспекты его применения.

Ключевые слова: наказание, уклонение от уплаты единого взноса на общеобязательное государственное социальное страхование, уклонение от уплаты страховых взносов на общеобязательное государственное пенсионное страхование, применение наказания.

The paper covers the analysis of the punishment for an evasion of paying the mandatory state social insurance and mandatory state pension insurance; the vital issues of application the punishment are considered.

Key words: punishment, evasion of paying the mandatory state social insurance and mandatory state pension insurance, application of punishment.

Вступ. Для ефективної боротьби зі злочинністю взагалі та з проявами суспільно небезпечного ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування зокрема в Україні існує розгалужена система заходів соціально-економічного характеру серед яких не останнє місце належить кримінальному покаранню. Запобіжний вплив покарання забезпечується як погрозою застосування того покарання, що передбачено у кримінальному законі, так і шляхом фактичної реалізації цієї погрози, тобто шляхом застосування конкретного виду й розміру покарання до осіб, котрі вчинили злочин.

У вітчизняній кримінально-правовій літературі покаранню та найголовнішим аспектам його призначення приділяли свою увагу такі науковці, як М. І. Бажанов, О. М. Бандурка, Ю. В. Баулін, І. М. Гальперін, Т. А. Денисова, В. К. Дуюнов, І. І. Карпець, С. Г. Келіна, М. І. Ковальов, Г. А. Крігер, В. А. Ломако, І. С. Ной, А. О. Пінаєв, Ю. А. Пономаренко, В. І. Тютюгін, М. Д. Шаргородський, П. Л. Фріс, О. Г. Фролова та багато інших.

Водночас, окремого дослідження, присвяченого аналізу покарання за злочин, передбачений ст. 212-1 КК України, а також практики його застосування нині ще не проводилося.

Постановка завдання. Мета статті – комплексний аналіз покарання за ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових

внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, а також практики його застосування.

Результати дослідження. Як відомо, покарання має на меті не тільки кару, але й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (ч. 2 ст. 50 КК України). Досягнення ж цієї мети можливо лише в тому разі, якщо суд, приймаючи рішення щодо виду та розміру покарання, керуватиметься принципами призначення покарання, а також загальними та спеціальними правилами призначення покарання, які ґрунтуються на цих принципах.

До найважливіших принципів призначення покарання вітчизняні та російські криміналісти традиційно зараховують принципи законності, справедливості, індивідуалізації покарання, гуманізму та економії каральних заходів [1, с. 9–23; 2, с. 123; 3, с. 128–331; 4, с. 32].

Не аналізуючи ці загальновідомі принципи, зазначимо, що загальні засади призначення покарання наразі визначено у ч. 1 ст. 65 КК України зі змісту якої випливає, що суд призначає покарання: 1) у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України, що передбачає відповідальність за вчинений злочин; 2) відповідно до положень Загальної частини КК України; 3) ураховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Спробуємо тепер проаналізувати ці правила призначення покарання через призму положень ст. 212-1 КК України.

Так, перше загальне правило призначення покарання наголошує, що суд призначає покарання у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України, що передбачає відповідальність за вчинений злочин.

Згідно з санкцією ч. 1 ст. 212-1 КК України злочин, описаний ч. 1 ст. 212-1 КК України, карається штрафом розміром від 500 до 1500 НМДГ або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років. При цьому слід нагадати, що штраф – це грошове стягнення, яке накладається судом у випадках і розмірі, встановлених в Особливій частині КК України, відповідно та у порядку, передбаченому частинами 2–5 ст. 53 КК України, а НМДГ – встановлений державою мінімальний дохід фізичних осіб, з якого не сплачується податок. Як випливає з положень п. 5 підрозділу 1 розділу XX ПК України, для обчислення розміру кримінального покарання у вигляді штрафу цей макроекономічний показник установлюється на рівні 17 грн. Отже, за вчинення простого виду ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування законом передбачено штраф розміром від 8500 до 25500 грн.. Другим основним альтернативним видом покарання за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 212-1 КК України, є позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років, яке призначається судом відповідно до положень ч. 1 ст. 55 КК України, а виконується згідно з положеннями глави 7 КВК України.

Санкція ч. 2 ст. 212-1 КК України передбачає покарання у вигляді штрафу розміром від 1500 до 3000 НМДГ з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років. В абсолютному вираженні на сьогоднішній день такий штраф дорівнює грошовому стягненню розміром від 25500 до 51000 грн. Крім того, слід звернути увагу, що на відміну від санкції ч. 1 ст. 212-1 КК України у санкції ч. 2 ст. 212-1 КК України покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років є не основним альтернативним, а додатковим імперативним (обов'язковим). Отже, якщо за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 212-1 КК України, суд може призначити або штраф розміром від 8500 до 25500 грн, або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років, то за вчинення кваліфікованого виду цього злочину – і штраф підвищеного розміру (від 25500 до 51000 грн.), і позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років. Як бачимо, законодавець посилив кримінальну відповідальність за вчинення кваліфікованого виду ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування двома способами (законодавчими

прийомами): 1) шляхом збільшення розмірів штрафу; 2) шляхом передбачення імперативної кумулятивності.

У санкції ч. 3 ст. 212-1 КК України закріплено положення, згідно з яким особливо кваліфікований вид розглядуваного злочину карається штрафом у розмірі від 10000 до 25000 НМДГ (від 170000 до 425000 грн.) з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років та з конфіскацією майна. Як бачимо, у цьому випадку парламентарії посилили кримінальну відповідальність за найбільш суспільно небезпечний вид ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування як за допомогою істотного збільшення розміру штрафу (медіана цього виду покарання збільшилася у 17,5 раза, порівняно з цим видом покарання, описаним у санкції ч. 2 ст. 212-1 КК України), так і шляхом закріплення так званої “подвійної імперативної кумулятивності”. При цьому другим обов'язковим покаранням за цей злочин виступає конфіскація майна, яка, як відомо, полягає у примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого.

Друге загальне правило призначення покарання, визначене у ч. 1 ст. 65 КК України, наголошує на тому, що суд повинен призначити покарання відповідно до положень Загальної частини КК України.

Провівши системний аналіз усіх норм Загальної частини КК України під кутом положень ст. 212-1 КК України, ми встановили, що в Загальній частині КК України міститься низка норм, які безпосередньо стосуються призначення покарання за ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.

Умовно всі ці норми можна поділити на кілька груп: 1) ті, що визначають загальні правила призначення покарання за злочин, передбачений ст. 212-1 КК України (ч. 2 ст. 65 КК України); 2) ті, що визначають особливості призначення конкретного виду покарання, передбаченого у санкціях ст. 212-1 КК України (ст. 53, 55, 59 КК України); 3) ті, що визначають особливості призначення покарання за незакінчені види цього злочину (ч. 2 і 3 ст. 68 КК України); 4) ті, що визначають особливості призначення покарання неповнолітнім (ст. 98, 99, 100, 103); 5) ті, що передбачають специфічні правила призначення покарання, пов'язані з сукупністю певних умов (ст. 69-1 і 43 КК України).

Так, у ч. 2 ст. 65 КК України визначено: особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Більш суворий вид покарання з передбачених за вчинений злочин призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів.

Ураховуючи правила, що визначають особливості призначення конкретного виду покарання, передбаченого у санкціях ст. 212-1 КК України, слід зазначити, таке: а) хоч основне покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю у ч. 1 ст. 212-1 КК України й визначено як “до трьох років”, все ж згідно з приписами ч. 1 ст. 55 КК України фактично суд може призначити його лише в діапазоні від 2 до 3 років; б) хоч додаткове обов'язкове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю у частинах 2 і 3 ст. 212-1 КК України й визначено як “до трьох років”, все ж згідно з приписами ч. 1 ст. 55 КК України фактично суд може призначити це додаткове покарання лише в діапазоні від 1 до 3 років; в) оскільки ч. 3 ст. 212-1 КК України передбачає основне покарання у вигляді штрафу понад три тисячі НМДГ (від 10000 до 25000 грн.), то згідно з приписами ч. 2 ст. 53 КК України розмір штрафу, що призначається судом за цей злочин, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочинцем, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією ч. 3 ст. 212-1 КК України.

Із викладеного випливає: а) за вчинення повнолітньою особою злочину, передбаченого ч. 1 ст. 212-1 КК України, суд має призначити винному покарання у вигляді штрафу розміром від 500 до 1500 НМДГ, а якщо застосування такого виду покарання буде недостатньо для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів – покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від 2 до 3

років; б) за вчинення повнолітньою особою злочину, передбаченого ч. 2 ст. 212-1 КК України, суд має призначити винному основне покарання у вигляді штрафу розміром від 1500 до 3000 НМДГ, а також додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від 1 до 3 років; в) за вчинення повнолітньою особою злочину, передбаченого ч. 3 ст. 212-1 КК України, суд має призначити винному основне покарання у вигляді штрафу розміром від 10000 до 25000 НМДГ, але в будь-якому разі розмір цього штрафу не може бути менше за розмір майнової шкоди, завданої цим злочином (незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією ч. 3 ст. 212-1 КК України), додаткове обов'язкове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від 1 до 3 років, а також друге обов'язкове покарання у виді конфіскації всього або частини майна засудженого¹³.

Правила щодо призначення покарання за незакінчені види ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування викладено в межах частин 2 і 3 ст. 68 КК України зі змісту яких випливає, що за вчинення готування до злочину, передбаченого ст. 212-1 КК України, строк або розмір покарання не може перевищувати половини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією відповідної частини статті, а за вчинення замаху на злочин, ст. 212-1 КК України – двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією відповідної частини статті.

При цьому слід пам'ятати, що згідно з ч. 2 ст. 14 КК України готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Усе викладене дозволяє стверджувати: а) готування до злочинів, передбачених частинами 1 і 2 ст. 212-1 КК України, наразі не тягне за собою кримінальної відповідальності; б) за готування до злочину, передбаченого ч. 3 ст. 212-1 КК України, суд має призначити винному покарання у вигляді штрафу розміром від 10000 до 12500 НМДГ, але в будь-якому разі розмір цього штрафу не може бути більше за 1/2 розміру майнової шкоди, завданої цим злочином, додаткове обов'язкове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від 1 до 3 років, а також друге обов'язкове покарання у виді конфіскації всього або частини майна засудженого; в) за замах на злочин, передбачений ч. 1 ст. 212-1 КК України, суд має призначити винному покарання у вигляді штрафу розміром від 500 до 1500 НМДГ, а якщо застосування такого виду покарання буде недостатнім для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів – покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю строком на 2 роки; г) за замах на злочин, передбачений ч. 2 ст. 212-1 КК України, суд має призначити винному основне покарання у вигляді штрафу розміром від 1500 до 2000 НМДГ, а також додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від 1 до 3 років; д) за замах на злочин, передбачений ч. 3 ст. 212-1 КК України, суд має призначити винному покарання у вигляді штрафу розміром від 10000 до 16667 НМДГ, але в будь-якому разі розмір цього штрафу не може бути більше за 1/3 розміру майнової шкоди, завданої цим злочином, додаткове обов'язкове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від 1 до 3 років, а також друге обов'язкове покарання у вигляді конфіскації всього або частини майна засудженого.

Серед наведених вище висновків щодо призначення покарання за незакінчені види ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та

¹³ Так, за вчинення Головою правління ВАТ “Київський річковий порт” ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування у сумі 1252961,70 грн. та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у сумі 648103,07 грн. (злочину, передбаченого ч. 2 ст. 212-1 КК України) Подільський районний суд м. Києва призначив винному покарання у виді штрафу розміром 1500 НМДГ (25500 грн.), а додаткове обов'язкове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю не призначив на підставі положень ч. 2 ст. 69 КК України [5].

страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування звертає на себе увагу та обставина, що за замах на злочин, передбачений ч. 1 ст. 212-1 КК України, призначаючи винному основне покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю суд як фактично, так і юридично позбавлений можливості визначати розмір цього покарання. Вважаємо, що така ситуація неприпустима, тому основне покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю в санкції ч. 1 ст. 212-1 КК України слід визначити щонайменше “на строк до чотирьох років”.

Переходячи до правил призначення покарання неповнолітнім під кутом положень ст. 212-1 КК України, слід зазначити: а) відповідно до положень ст. 98 КК України основне покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю та додаткове покарання у вигляді конфіскації майна до неповнолітніх не застосовується; б) штраф застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернено стягнення (ч. 1 ст. 99 КК України); в) розмір штрафу, в тому числі за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання лише у вигляді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, установлюється судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до 500 НМДГ (ч. 2 ст. 99 КК України); г) до неповнолітнього, що не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернено стягнення, засудженого за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання лише у вигляді штрафу понад 3000 НМДГ, може бути застосовано покарання у вигляді громадських робіт або виправних робіт згідно з положеннями ст. 100, 103 КК України (ч. 2 ст. 99 КК України).

Наведені вище положення дозволяють стверджувати, що:

1) до неповнолітніх, котрі мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернено стягнення: а) за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 212-1 КК України, суд може призначити винному покарання лише у вигляді штрафу та лише розміром від 30 до 500 НМДГ; б) за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 212-1 КК України, суд може призначити винному покарання у вигляді штрафу розміром від 30 до 500 НМДГ, а також додаткове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від 1 до 3 років; в) за вчинення злочину, передбаченого ч. 3 ст. 212-1 КК України, суд може призначити винному покарання у вигляді штрафу розміром від 30 до 500 НМДГ, а також додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від 1 до 3 років;

2) до неповнолітніх, котрі не мають самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернено стягнення: а) за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 212-1 КК України, суд не може призначити жодного покарання (у такому випадку, як стверджує Пленум ВСУ, суд, за наявності до того підстав, повинен закрити справу та звільнити особу від кримінальної відповідальності або винести обвинувальний вирок і звільнити від покарання) (абз. 7 п. 8 ППВСУ № 7 від 24 жовтня 2003 р. “Про практику призначення судами кримінального покарання”); б) за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 212-1 КК України, суд не може призначити жодного покарання (зокрема через те, що не може призначити штраф як основний вид покарання за цей злочин); в) за вчинення злочину, передбаченого ч. 3 ст. 212-1 КК України, суд може (але не зобов'язаний) призначити винному основне покарання у вигляді громадських (від 30 до 120 годин) або виправних (від 2 місяців до 1 року) робіт, а також додаткове обов'язкове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від 1 до 3 років.

Як бачимо, наявна ситуація з призначенням покарання неповнолітнім за ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування невітшна, що зумовлено кількома обставинами.

По-перше, до неповнолітніх, котрі мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернено стягнення, вид і розмір покарання майже однаковий, незалежно від того простий, кваліфікований чи особливо кваліфікований вид розглядуваного злочину ними вчинено. Вважаємо, що така ситуація грубо суперечить принципам диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, адже виходить, що підвищення

ступеня суспільної небезпеки злочину (ч. 1 → ч. 2 → ч. 3) жодним чином не впливає на вид і розміри покарання.

По-друге, до неповнолітніх, котрі не мають самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернено стягнення, не може бути застосовано жодного покарання за злочини, передбачені ч. 1 і 2 ст. 212-1 КК України. За таких обставин виникає взагалі абсурдна ситуація, за якої особу, хоч і можна визнати винною у вчиненні зазначених злочинів, однак не можна призначити за це жодного покарання, а отже й принцип невідворотності покарання в цьому випадку зазнає краху.

Частково зазначені проблеми розв'язано нами у запропонованих вище редакціях санкцій ст. 212-1 КК України, однак цілком очевидно, що для ефективнішого розв'язання проблем, пов'язаних із призначенням покарання неповнолітнім норми розділу XV Загальної частини КК України, необхідно суттєво доопрацювання.

Ще однією категорією правил призначення покарання, визначених у Загальній частині КК України, є специфічні правила призначення покарання, що пов'язані з сукупністю певних умов. До них ми зарахували правові механізми, виписані у ст. 69-1 і 43 КК України.

Так, за наявності обставин, що пом'якшують покарання, передбачені п. 1 і 2 ч. 1 ст. 66 КК України, відсутності обставин, що обтяжують покарання, а також за визнанні підсудним своєї вини суд може призначити: а) винному у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 212-1 КК України, покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю лише строком на 2 роки; б) винному у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 212-1 КК України, покарання у вигляді штрафу розміром від 1500 до 2000 НМДГ; в) винному у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 212-1 КК України, покарання у вигляді штрафу розміром від 10000 до 16667 НМДГ, але в будь-якому разі розмір цього штрафу не може бути більше 1/3 розміру майнової шкоди, завданої цим злочинном.

Ситуація ж, виписана у ст. 43 КК України, навряд чи може мати місце під час учинення злочину, передбаченого ст. 212-1 КК України, тому її ми не аналізуватимемо.

Нарешті, до загальних правил призначення покарання законодавець (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України) зараховує положення, згідно з яким суд призначає покарання ураховуючи: а) ступінь тяжкості вчиненого злочину; б) особу винного; в) обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Загалом, як абсолютно правильно зазначає С. Д. Шапченко, ступінь тяжкості вчиненого злочину – це індивідуальний показник рівня суспільної небезпеки вчиненого особою окремого злочину. Цей рівень визначається характером учиненого злочину та ступенем його суспільної небезпеки [6, с. 65].

При цьому під характером учиненого злочину зазначений криміналіст пропонує розуміти конкретизований показник рівня суспільної небезпеки певного виду злочинів або окремих його різновидів [6, с. 65]. Із цього випливає, визначаючи характер ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування суд має враховувати кваліфікацію діяння (стадію вчинення злочину; вид співучасті; наявність або відсутність у діянні особи кваліфікуючих ознак), місце суспільних відносин, що становлять об'єкт конкретного злочину, в загальній ієрархії об'єктів кримінально-правової охорони, а також караність інших суспільно небезпечних діянь¹⁴.

Ступінь суспільної небезпеки вчиненого ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування – це конкретний показник суспільної небезпеки окремого злочину, на який впливають індивідуальні особливості, що не враховуються у кваліфікації (наявність однієї чи кількох альтернативних кваліфікуючих ознак;

¹⁴ Так, беручи до уваги той факт, що ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування було вчинено за попередньою змовою групою осіб, а також ту обставину, що цей злочин вчинено організатором і посібником, які виконували суттєво різні функції під час його вчинення, Волочиський районний суд Хмельницької області визначив характер учиненого злочину, в тому числі визнав правильною кваліфікацію діяння за ч. 2 ст. 212-1 КК України [7].

фактичний розмір заподіяних злочином наслідків; вид умислу; спосіб учинення злочину та його мотиви; характер і ступінь участі особи у готуванні до злочину, передбаченого ст. 212-1 КК України, чи замаху на нього; характер і ступінь участі особи під час вчинення цього діяння у співучасті тощо)¹⁵.

Під врахуванням особи винного під час призначення покарання за ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування слід розуміти обов'язок суду брати до уваги як позитивні, так і негативні соціальні (наявність сім'ї, ставлення до інших членів суспільства, поведінка на роботі та в побуті, дотримання вимог суспільного співжиття, професія, фах, посада, ставлення до праці та навчання, наявність державних та інших нагород, відзнак, почесних звань тощо), фізичні (стать, вік, стан здоров'я, здатність до продуктивної праці тощо), психічні (темперамент, характер, наявність або відсутність психічних розладів тощо) та правові (наявність судимості тощо) характеристики особи, яка вчинила зазначений злочин¹⁶.

Урахування обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, під час визначення виду та розміру покарання за злочин, передбачений ст. 212-1 КК України, має відбуватися на підставі та в порядку, визначеному ст. 66 і 67 КК України, які не лише визначають перелік обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання, але й установлюють правила їх урахування під час призначення покарання винному¹⁷.

Завершуючи аналіз практики застосування покарання за ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, хотілося б зауважити, що в судовій практиці, на жаль, трапляються непоодинокі випадки неправильного застосування кримінального закону в цій частині¹⁸. Вельми поширеним явищем під час призначення покарання за ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування є абсолютно безпідставна відмова суду у призначенні передбаченого ч. 2 і 3 ст. 212-1

¹⁵ Зокрема Лохвицький районний суд Полтавської області, констатуєчи відносно невисокий ступінь тяжкості конкретного ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, дійшов висновку про потребу призначення особі, винній у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 212-1 КК України, найменший розмір найбільш м'якого виду покарання серед передбачених у санкції ч. 1 ст. 212-1 КК України – штраф розміром 300 НМДГ [8].

¹⁶ Наприклад, Козятинський міськрайонний суд Вінницької області до обставин, що позитивно характеризують винного у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 212-1 КК України, зарахував його позитивну характеристику за місцем проживання, а також той факт, що він учинив цей злочин уперше [9].

¹⁷ Так, Чечельницький районний суд Вінницької області, урахуваючи, що виконуючий обов'язки одного з місцевих державних підприємств, котрий учинив злочин, передбачений ч. 1 ст. 212-1 КК України, щиро покаявся, активно сприяв розкриттю злочину, мав позитивну характеристику як за місцем проживання, так і за місцем роботи, а також те, що він раніше ніколи не притягувався до кримінальної відповідальності (усі ці обставини суд визнав такими, що пом'якшують покарання), вирішив, що необхідним і достатнім покаранням (із двох передбачених у санкції ч. 1 ст. 212-1 КК України) буде саме штраф розміром 6800 грн. [10]

¹⁸ Так, Світловодський міськрайонний суд Кіровоградської області, розглядаючи факти ухилення як від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, що мали місце з боку винного в період з 1 січня 2010 р. по 1 грудня 2011 р., призначив винному у учиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 212-1 КК України, штраф розміром 9350 грн., що становить 550 НМДГ [11].

У цьому випадку суд не просто вийшов за межі санкції ч. 1 ст. 212-1 КК України (яка за діяння, вчинені до 18 січня 2012 р., передбачала штраф розміром від 300 до 500 НМДГ), але й порушив принципи призначення покарання (зокрема законності та справедливості), знехтував загальними засадами призначення покарання, які вимагають, щоб суд призначав покарання “у межах, установлених у санкції статті (частини статті) ...” (п. 1 ч. 1 ст. 65 КК України) та не взяв до уваги приписи ч. 4 ст. 65 КК України, яка застерігає, що більш суворе покарання, ніж передбачене кримінально-правовою санкцією, може бути призначено лише за сукупністю злочинів чи за сукупністю вироків згідно зі ст. 70 і 71 КК України.

КК України додаткового обов'язкового покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю¹⁹.

Висновки. Ураховуючи викладене, можна сформулювати два основні висновки:

1. Призначаючи покарання за ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, суд має керуватися загальними засадами призначення покарання (ч. 1 ст. 65 КК України), а також нормами, що визначають загальні правила призначення покарання за злочин (ч. 2 ст. 65 КК України); особливості призначення конкретного виду покарання, передбаченого у санкціях ст. 212-1 КК України (ст. 53, 55, 59 КК України); особливості призначення покарання за незакінчені види цього злочину (ч. 2 і 3 ст. 68 КК України); особливості призначення покарання неповнолітнім (ст. 98, 99, 100, 103); специфічні правила призначення покарання, що пов'язані з сукупністю певних умов (ст. 69-1 і 43 КК України).

2. Попри в цілому правильне застосування зазначених вище приписів кримінального закону в практиці призначення покарання за злочин, передбачений ст. 212-1 КК України, трапляються й непоодинокі випадки неправильного застосування кримінального закону в цій частині.

Список використаної літератури:

1. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву / М. И. Бажанов. – К. : Вища школа, 1980. – 216 с.
2. Похмелкин В. В. Социальная справедливость и уголовная ответственность / В. В. Похмелкин. – Красноярск : Издательство Красноярского университета, 1990. – 176 с.
3. Велиев С. А. Принципы назначения наказания / С. А. Велиев. – СПб. : Издательство Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2004. – 388 с.
4. Полтавець В. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним законодавством України : монографія / В. В. Полтавець. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2005. – 240 с.
5. Кримінальна справа № 1-2607/ 3765/2012 р. / Архів Подільського районного суду м. Києва за 2012 рік.
6. Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий / [Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, В. И. Антипов и др.] ; отв. ред. С. С. Яценко. – [3-е изд.]. – К. : А.С.К., 2003. 1088 с.
7. Кримінальна справа № 1-6/2010 р. / Архів Волочиського районного суду Хмельницької області за 2010 рік.
8. Кримінальна справа № 1-111/2007 р. / Архів Лохвицького районного суду Полтавської області за 2007 рік.
9. Кримінальна справа № 1-314/2011 р. / Архів Козятинського міськрайонного суду Вінницької області за 2011 рік.
10. Кримінальна справа № 1-123/2010 р. / Архів Чечельницького районного суду Вінницької області за 2010 рік.
11. Кримінальна справа № 1-1121/ 1722/2012 р. / Архів Світловодського міськрайонного суду Кіровоградської області за 2012 рік.
12. Кримінальна справа № 1-537/2009 р. / Архів Соснівського районного суду м. Черкаси за 2009 рік.

¹⁹ Зокрема Соснівський районний суд м. Черкаси [12], Волочиський районний суд Хмельницької області [7] та Яворівський районний суд Львівської області [13], визнавши підсудних винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 212-1 КК України, не позбавили винних права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю (хоча вчинені ними злочини були пов'язані із займаними ними посадами) та жодним чином не пояснили такого рішення. І це при тому, що згідно з чинним кримінальним законодавством суд може не призначити додаткове обов'язкове покарання лише за наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного та виключно після належного вмотивування такого рішення в описово мотивувальній частині вироку (ч. 2 ст. 69 КК України).

13. Кримінальна справа № 1-1329/627/2012 р. / Архів Яворівського районного суду Львівської області за 2012 рік.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

НЕГОДЧЕНКО О.В.

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
завідуючий кафедрою кримінально - правових
дисциплін
(Дніпропетровський гуманітарний
університет)

УДК 342.95+35.072

**ІНФОРМАЦІЯ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ
У ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ
ТА ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ**

Характеризуються нормативно-правові акти, що регламентують порядок використання інформації з обмеженим доступом у процесі взаємодії суб'єктів владних повноважень та громадських об'єднань.

Ключові слова: інформація з обмеженим доступом, службова інформація, конфіденційна інформація, таємниця, суб'єкти владних повноважень, громадські об'єднання.

Характеризуются нормативно-правовые акты, регламентирующие порядок использования информации с ограниченным доступом в процессе взаимодействия субъектов властных полномочий и общественных объединений.

Ключевые слова: информация с ограниченным доступом, служебная информация, конфиденциальная информация, тайна, субъекты властных полномочий, общественные объединения.

The paper characterizes the regulations governing the use of restricted information in the interaction of the subjects of authority and public associations.

Key words: restricted access information, service information, confidential information, secret, government agencies, public associations.

Вступ. Найважливішими особливостями процесів глобалізації кінця ХХ – початку ХХІ ст. стали стрімке формування інформаційного суспільства і стійке зростання масштабів застосування нових технологій, що сприяють забезпеченню інформаційних потреб суб'єктів усіх суспільних відносин. У цей період відчутно активізувались інститути громадянського суспільства, особливо громадські об'єднання, що стали активними учасниками інформаційних відносин. Реєстр громадських організацій станом на кінець лютого 2013 р. містить 3599 громадських організацій. Ці об'єднання взаємодіють з органами державної влади, місцевого самоврядування і приватним сектором економіки у питаннях забезпечення справедливого та рівного доступу до інформаційних і комунікаційних послуг, формують громадську думку щодо пріоритетів і перспектив розвитку інформаційного суспільства; беруть участь у забезпеченні конституційних прав людини, суспільства й держави в інформаційній сфері, таким чином реалізуючи громадські інтереси в сфері побудови інформаційного суспільства [34]. Обмін інформацією між громадськими об'єднаннями та суб'єктами владних повноважень є ґрунтом для ефективного функціонування системи інститутів громадянського суспільства, покликаних забезпечувати реалізацію та захист прав громадян. Тісний інформаційний зв'язок держави з учасниками громадського правозахисного руху в Україні – це передумова побудови правової держави й гарантія повноцінного соціального-економічного життя громадянина.

Державні органи, виконуючи покладені на них завдання, накопичують у своїх інформаційних ресурсах значні обсяги відомостей про осіб, їх діяльність, події тощо. Все більшого значення набуває правове регулювання обігу інформації з обмеженим доступом, яка допомагає громадянам, суб'єктам господарювання та державним органам реалізувати свої

права й захистити інформаційні інтереси. Результатом цих процесів є використання в інформаційному законодавстві України великої кількості видів інформації з обмеженим доступом, що називаються законодавцем «таємниця». Вже створено значний масив конфіденційної інформації, яку передають фізичні та юридичні особи до державних підприємств, установ, організацій у процесі проходження адміністративних процедур під час реалізації своїх прав. Обов'язковість передання, наприклад, такого виду конфіденційної інформації, як персональні дані, суб'єктам владних повноважень передбачена у ст. 28 «Модельного закону про інформатизацію, інформацію та захист інформації» держав-членів СНД [17]. За таких умов особливого значення набувають проблеми забезпечення інформаційної безпеки в частині недопущення порушення конфіденційності інформації, що визначено Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [34]. Приділення законодавцем уваги цій проблемі на рівні такого програмного нормативно - правового акта свідчить, що захист інформації з обмеженим доступом – одне з першочергових завдань забезпечення національної інформаційної безпеки України в процесі взаємодії суб'єктів владних повноважень та громадських об'єднань.

Постановка завдання. Мета статті – з'ясування змісту поняття та кола інформації з обмеженим доступом, поняття та видів таємниць, особливостей використання такого виду інформації в процесі взаємодії державних органів та громадських об'єднань. Предмет розгляду цього наукового дослідження – правові норми та наукові теорії, що визначають зміст правового режиму інформації з обмеженим доступом і таємниця як її частини, порядок їх формування, зберігання та межі використання в процесі взаємодії громадських об'єднань і суб'єктів владних повноважень.

Результати дослідження. На етапі становлення Української держави проблема забезпечення прозорості в діяльності суб'єктів владних повноважень є однією з основних перешкод на шляху розвитку демократичного суспільства. Прозорість влади є необхідною умовою забезпечення передбачених Конституцією України прав громадян на інформацію та участь в управлінні державними справами. Для підвищення рівня прозорості та відкритості суб'єктів владних повноважень і створення механізмів реалізації права кожного на доступ до публічної інформації 13 січня 2011 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про доступ до публічної інформації» [29]. Законодавче визначення поняття «суб'єкт владних повноважень» міститься у п. 7 ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. Відповідно до цієї норми суб'єкт владних повноважень – це орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадова чи службова особа, інший суб'єкт під час здійснення ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень [11]. Аналогічне визначення міститься і в Положенні про Єдину базу даних електронних адрес, номерів, факсів (телефаксів) суб'єктів владних повноважень [30].

Першу групу суб'єктів владних повноважень утворюють органи державної влади, поняття яких досліджено науковцями правознавцями. Так, під органами державної влади Продан Н. В. розуміє колегіальні та (або) одноособові органи, які наділено юридично визначеними державно-владними повноваженнями та необхідними засобами і механізмами для виконання функцій і завдань держави. Ці органи формуються шляхом виборів і створюються державою, мають відповідну внутрішню організаційну структуру [36]. На думку Т. Г. Андрусика, орган держави – це створений державою або безпосередньо народом колектив уповноважених осіб (депутатів або державних службовців) або одна особа, що має свою визначену структуру та наділений владними повноваженнями для здійснення певних державних завдань і функцій [2]. Суворов В. Н. визначає державний орган як частину державного апарату, наділеного державно-владними повноваженнями, що здійснює свою компетенцію за уповноваженням держави в установленому ним порядку [21]. Державний орган, на думку В. Б. Авер'янова, – це виокремлена й відносно самостійна частина (елемент) механізму держави, яка наділена юридично встановленими владними повноваженнями для здійснення визначених завдань, що безпосередньо пов'язані з реалізацією тієї чи іншої функції держави [6, с. 52]. Вже Ш. Монтеск'є, розділив у межах єдиної державної влади три влади: законотворчу, державного управління, правосуддя з виокремленням органів, призначених для

їх здійснення [42]. Сучасні науковці-юристи, продовжуючи цю теорію, поділяють за характером і змістом державної діяльності органи державної влади на органи законодавчої, судової та виконавчої влади [2]. Другою групою суб'єктів владних повноважень є органи місцевого самоврядування, а саме: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також районні та обласні ради, які становлять спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, та районні в місті ради. Третьою групою суб'єктів владних повноважень є посадові та службові особи державних органів влади та органів місцевого самоврядування. До посадових осіб органу державної влади Законом України «Про державну службу» від 16.12.1993 р. зараховано керівників та заступників керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій [27]. Щодо посадової особи органів місцевого самоврядування слід зазначити, що це особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій, і отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету [35]. Четверту групу суб'єктів владних повноважень, що зазначена у визначенні поняття «суб'єкт владних повноважень» у п. 7 ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства України становлять інші суб'єкти при здійсненні ним владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих функцій [11]. Таким чином, необхідною та єдиною ознакою суб'єкта владних повноважень є здійснення цим суб'єктом владних повноважень у результаті чого він встановлює норми права чи індивідуальні приписи й за допомогою встановлених законом засобів домагається їх нього виконання.

Сучасні науковці розглядають державно-владні повноваження як комплекс прав і обов'язків [1]. Такими представниками є, наприклад, Т. Г. Андрусак та Є. Кулакова. Так, Т. Г. Андрусак наголошує, що наявність владних повноважень, означає: орган держави вправі встановлювати формально обов'язкові приписи, тобто норми права чи індивідуальні приписи, й домагатися за допомогою встановлених законом засобів, їхнього здійснення [2]. Цю позицію підтримує і Є. Кулакова, яка вважає, що владні повноваження державного органу складаються з юридичних прав для здійснення державних функцій та юридичних обов'язків, які покладаються на цей орган державою. Права стають реальною можливістю щодо виконання покладених функцій та збігаються з обов'язками, тобто необхідністю відносно держави, й зливаються в єдину правову категорію повноважень [14, с. 12].

На наш погляд, не можна зараховувати до суб'єктів владних повноважень громадські організації, як це зробив Н. В. Продан [36], оскільки відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» громадська організація – це вид громадського об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи, утворене для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів [25]. Наведене визначення не передбачає можливість наділення громадських організацій і громадських спілок як виду громадського об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами – фізичні особи та юридичні особи приватного права, владними повноваженнями.

Правове регулювання процесу інформаційного обміну між суб'єктами владних повноважень та громадськими об'єднаннями врегульовано недостатньо, особливо це стосується питань обміну інформацією з обмеженим доступом. Узагалі, наголошують М. Булгакова та А. Петров, на тому, що положення ст. 22 «Засади взаємодії громадських об'єднань з органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування» Закону України «Про громадські об'єднання» не містить конкретних засад, а вказує лише на принципи взаємодії, які так чи інакше впливають з положень Конституції та цивільного законодавства України. Цілком слушною видається думка цих науковців про те, що наявність такої норми необхідна, однак у даній сфері необхідно встановити, на думку М. Булгакової та А. Петрова, певні імперативні правила взаємодії [4]. Такі правила, на наш погляд, слід деталізувати в частині інформаційного обміну між громадськими об'єднаннями та суб'єктами владних повноважень, оскільки він виступає головним напрямом взаємодії цих суб'єктів.

Законом України «Про громадські об'єднання» розширено коло осіб, інтереси яких можуть ними захищатись, оскільки, нарешті, ліквідовано норму, яка дозволяла громадським організаціям захищати лише інтереси своїх членів. Нині ж громадські об'єднання можуть захищати будь-які інтереси, які вони вважають суспільно важливими [18]. В результаті цих змін коло інформаційних потреб та інтересів громадських об'єднань, обумовлених їх завданнями, значно розширилось, а кількість та якість інформаційних відносин з суб'єктами владних повноважень збільшується значними темпами, й не може залишатись поза увагою наукової спільноти.

Порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що перебуває у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, та інформації, що становить суспільний інтерес, визначається Законом України «Про доступ до публічної інформації» [29]. Цей закон покликаний забезпечувати прозорість і відкритість суб'єктів владних повноважень й створювати механізми реалізації права кожного на доступ до публічної інформації, якою є відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка міститься у володінні суб'єктів владних повноважень чи інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом [29]. Водночас у процесі діяльності державних органів накопичується не тільки відкрита інформація, але й інформація з обмеженим доступом, що підтверджується змістом ч. 2 ст. 1 Закону України «Про доступ до публічної інформації».

Конституція України у ст. 32 забороняє збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту й прав людини [12]. Принцип обов'язковості отримання згоди особи під час використання конфіденційної інформації про неї відображено у ст. 6 Закону України «Про захист персональних даних», а винятки з цього правила визначено у ст. 7 цього закону [31].

Аналогічний підхід під час реалізації положень ст. 32 Конституції України повинен бути застосований і при удосконаленні правових режимів інших видів конфіденційної інформації, що визначені спеціальними нормативно-правовими актами. Згода на розголошення відомостей про особисте життя громадян, отриманих органами державної влади та об'єднаннями громадян зі звернень громадян, обов'язкова також відповідно до ст. 10 Закону України «Про звернення громадян» [32]. Цією ж нормою встановлена заборона розголошення отриманих зі звернень відомостей, що становлять державну або іншу таємницю, яка охороняється законом без згоди особи, що звернулась.

З наведеного прослідковується тенденція до посилення уваги з боку законодавця щодо правового врегулювання питання захисту конфіденційної інформації фізичних осіб, проте недостатньо врегульовано це питання у випадках реалізації права на дотримання конфіденційності інформації громадських об'єднань.

На такій позитивній правовій новелі Закону України «Про громадські об'єднання» [25], яким передбачено право громадських об'єднань звертатися до органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями), скаргами, акцентують нашу увагу юристи-практики Булгакова М. та Петров А. Ці юристи наголошують на відповідності зазначеної норми Закону України «Про громадські об'єднання» ст. 40 Конституції України. Вони також зазначають, що порядок розгляду таких звернень громадських організацій регулюється чинним законодавством України про звернення громадян, зокрема, Законом України «Про звернення громадян» [32], чинність якого, на їх думку, повинна поширюватися як на окремих громадян, так і на громадські об'єднання [4]. Підтримуючи цю пропозицію, необхідно зазначити, що в такому випадку було б сформовано правову підставу забезпечення конфіденційності інформації, що передається представниками громадських об'єднань до суб'єктів владних повноважень у їх зверненнях. Проте в чинному Законі України «Про звернення громадян» чітко вказано, що цей документ регулює питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією України права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян відповідно до їх статуту пропозиції про

поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів [32]. Громадянин є фізичною особою, і прирівнювати його за правовим статусом до громадського об'єднання, яким відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» є добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів, не можливо. Тим більше, що громадське об'єднання, маючи організаційно-правову форму організації або спілки, може мати статус юридичної особи, що суперечить правовій природі цих двох суб'єктів.

Зазначене свідчить про те, що реалізація пропозиції М. Булгакової та А. Петрова потребуватиме внесення принципових змін до Закону України «Про звернення громадян», починаючи з назви цього нормативно-правового акта, щоб реалізувати надане Законом України «Про громадські об'єднання» право громадським об'єднанням звертатись до органів владних повноважень із заявами, скаргами і пропозиціями, й відповідно поширити дію ст. 10 Закону України «Про звернення громадян» на забезпечення конфіденційності відомостей, переданих громадськими спілками та організаціями до державних органів.

Іншим вектором інформаційних відносин є отримання відомостей громадськими об'єднаннями від суб'єктів владних повноважень. Відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» громадські спілки та організації мають право одержувати публічну інформацію, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень чи інших розпорядників публічної інформації [25]. Проте основний принцип вільного отримання та поширення такої інформації, передбачений ст. 4 Закону України «Про доступ до публічної інформації», містить винятки, основним з таких є зарахування публічної інформації до категорії інформації з обмеженим доступом. Закон України «Про інформацію» передбачає, що інформація з обмеженим доступом є трьох видів: конфіденційна, таємна та службова. Ст. 21 «Інформація з обмеженим доступом» Закону України «Про інформацію», як і ст. 7 Закону України «Про доступ до публічної інформації», конфіденційною визначають інформацію про фізичну особу, а також інформацію, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень. Конфіденційна інформація, на відміну від таємної та службової, може поширюватися за бажанням відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом [33; 29]. Термін «службова інформація» був уведений в законодавство України Постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 р. № 938 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань доступу до інформації», і замінив термін «конфіденційна інформація, що є власністю держави» [24] у зв'язку із прийняттям Закону України «Про доступ до публічної інформації». Правила використання носіїв службової інформації визначаються Інструкцією про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію [7].

Таємна інформація відповідно до ст. 8 Закону України «Про доступ до публічної інформації» – це інформація, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству і державі, доступ до якої обмежується виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, отриманої конфіденційно, або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя; її розголошення може завдати істотної шкоди цим інтересам; шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю досудового розслідування та іншу, передбачену законом таємницю [29]. Отже, законодавець усі види таємниць, передбачені чинним законодавством зарахував до таємної інформації, хоча в самому визначенні однією з цілей обмеження доступу до таємної інформації є запобігання розголошенню інформації, отриманої конфіденційно. Тому, вважаємо, слід детальніше розглянути інститут таємниць та з'ясувати, якою ця інформація є за режимом доступу конфіденційною чи таємною.

Особливості правового режиму інформації з обмеженим доступом, що становить таємницю, є актуальною науковою і практичною проблемою. І. В. Арістова зазначає, що найчастіше в нормативно-правових актах використовуються деякі словосполучення без чіткого визначення цих понять, наприклад, «комерційна таємниця», «службова таємниця», «особиста таємниця», «сімейна таємниця», «персональні дані», «таємниця голосування» тощо. Це призводить, на її думку, до вільного тлумачення даних понять і ускладнює реалізацію законів [3, с. 259]. Ми погоджуємось із висловленням І. В. Арістової, що законодавство України лише проходить етап формування термінології тієї частини інформаційного права, що пов'язана із суспільними відносинами з приводу інформації з обмеженим доступом, й на сьогодні не містить законодавчо закріпленого визначення терміну «таємниця» в чистому вигляді. Проте з того часу, коли І. В. Арістова наголошувала на відсутності визначень окремих видів таємниць, відбулись відчутні зміни й зараз значне правове регулювання отримали не тільки визначення, але й механізми реалізації режимів таких таємниць, як комерційна [41], банківська [23], адвокатська [22] тощо. Загалом чинне українське законодавство передбачає більше двадцяти видів таємниць: державна, службова, лікарська, податкова, сімейна, професійна, нотаріальна, комерційна, а також таємниця листування, телефонних переговорів; таємниця поштових та телеграфних повідомлень; таємниця голосування; таємниця судового провадження; таємниця страхування; податкова таємниця; таємниця сповіді тощо. Більшість режимів зазначених видів таємниць переживають своє становлення, тому термінологія у сфері їх обігу не досить виважена. Введення у правовий обіг зазначених понять здійснювалося в основному з різних іноземних законодавчих джерел й без належної узгодженості між чинними нормативно-правовими актами. Практичне ж застосування цих понять в Україні виявило недосконалість законодавства як у визначенні видів таємниць, так і засобів їх цивільно-правового, адміністративно-правового та кримінально-правового захисту. Це зумовлює необхідність розвитку й удосконалення, на думку Ю. Капіці, відповідного галузевого законодавства щодо кожного виду таємниць із визначенням загальних, притаманних їм всім ознак, кола суб'єктів прав на таємницю, права та обов'язків осіб, які стосуються певних видів таємниць, порядку захисту прав [10]. Підтримуючи цю думку, вважаємо, що перспективнішою та сучаснішою є пропозиція включення цієї інформації до окремого розділу Інформаційного кодексу України, прийняття якого передбачено Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки».

У той час, коли правові режими значної кількості видів таємниць ще перебувають на стадії розробки, потребує оперативного визначення та дотримання в процесі їх становлення однакових засад функціонування інституту таємниці. Виявити загальні характерні риси адміністративно-правового режиму таємниці допоможе огляд наукових теорій щодо поняття та змісту таємниці. У науково-правовій літературі визначення таємниці подаються в працях Л. Е. Владимірова, Л. О. Красавчикової, І. В. Смолькової, В. В. Кухар та ін. Так, Л. Е. Владиміров під таємницею розуміє «сохранение в негласности обстоятельства, разглашение которого принесло бы больше вреда, чем пользы» [39, с. 41]. На думку Л. О. Красавчикової, таємницею є певна інформація про дії (стани та інші обставини) певної особи (громадянина, організації, держави), що не підлягає розголошенню [13, с. 119]. В. В. Кухар зазначає, що таємниця як суб'єктивна категорія – це інформація, доступ до якої обмежений [15, с. 60]. Більшість наукових визначень терміна «таємниця», як наголошують В. О. Мазуров та І. В. Смолькова, містять основні ознаки, що розкривають її правовий зміст: 1) це – відомості, дані, інформація; 2) ці відомості повинні бути відомі чи довірені вузькому колу осіб; 3) інформація, що становить таємницю, може бути відома чи довірена визначеним суб'єктам у силу їхньої професійної чи службової діяльності, здійснення визначених доручень; 4) ці відомості не підлягають розголошенню (тобто поширенню за колом визначених осіб); 5) розголошення відомостей (інформації) може спричинити настання негативних наслідків (матеріальна й моральна шкода її власнику чи користувачу, іншій особі); 6) на особах, яким довірена інформація, що не підлягає розголошенню, лежить правовий обов'язок її зберігання; 7) за незаконне розголошення цих відомостей встановлюється законом юридична відповідальність. Таким чином, на думку В. О. Мазурова, таємниця – це охоронювані законом конфіденційні або таємні відомості про приватне життя громадян, підприємницьку, фінансову,

політичну, економічну, військову та інші сфери, відомі чи довірені певному колу осіб в силу їх професійних, службових та інших обов'язків, незаконне отримання, використання, розголошення яких заподіює шкоду чи створює загрозу заподіяння шкоди правам і законним інтересам громадян, суспільства, держави і спричиняє відповідальність винних осіб відповідно до чинного законодавства [16, с. 11].

Науковці та вітчизняний законодавець з терміном таємниці пов'язують два види інформації з обмеженим доступом: конфіденційну й таємну. Для з'ясування співвідношення термінів «таємниця», «конфіденційна» і «таємна інформація» розглянемо деякі науково-теоретичні положення. За етимологією, слово «конфіденційний» (від лат. confidential – довіра) означає «довірчий, такий що не підлягає розголосу, таємний». Слово «секрет» запозичено з французької secret – таємниця [40, с. 55]. Подібне визначення терміна «таїть» подається в тлумачному словнику В. Даля [5, с. 386]. Таємниця – не розгадане, не пізнане; щось приховуване від інших [8, с. 115]. Таким чином, відповідно до етимологічного аналізу вищезазначених слів можна зробити висновок про рівнозначність понять «конфіденційна інформація», «таємниця», «секрет». Однак ми підтримуємо позицію С. Казанцева, що поняття таємниці в правовій науці не повністю збігається з поняттям конфіденційної інформації, оскільки таємниця означає також спеціальний правовий режим інформації [9, с. 72]. Через віднесення законодавцем усіх видів таємниць до таємної інформації, потребуватиме розробки механізму захисту відомостей, що становлять таємницю за аналогією з механізмом державної таємниці: проведення експертиз із зарахування інформації до конкретного виду таємниці; затвердження зводу відомостей, що її становлять; оформлення допусків до роботи з такими даними тощо[28]. На наш погляд, така організаційна робота ускладнюватиме процес оперативного використання інформації. У більшості випадків, особливо це стосується групи приватно-правових таємниць, адекватним рівнем захисту такої інформації буде зарахування її до категорії конфіденційної.

Для розмежування конфіденційної та таємної інформації можна застосовувати критерії, розроблені наприклад, О. С. Самойловою, що пропонує розрізнити зазначені види інформації з обмеженим доступом за: суб'єктом, що має право власності на інформацію; суб'єктом, що має свій інтерес щодо утримання цієї інформації в таємниці; змістом відомостей, які можуть бути визнані таємницею; суспільною небезпекною розголошення інформації. До таємної інформації, на її думку, належить державна інформація, що охоплює відомості з найважливіших сфер життєдіяльності суспільства (державна безпека, оборона, охорона правопорядку, економіка, наука та ін.), розголошення яких може завдати шкоди інтересам держави. До конфіденційної інформації належать відомості про особу та інформація, утримання якої в таємниці забезпечує комерційні інтереси юридичних осіб, [37, с. 14].

Критерієм поділу інформації на конфіденційну і таємну може бути рівень нормативно-правового акта, що визначає правовий режим конкретного виду інформації, як наприклад за законодавством РФ [19]. Так, до державної таємниці зарахування інформації здійснюється відповідно до Закону РФ «О государственной тайне», а до конфіденційної інформації – федеральними законами та організаційно-розпорядчими актами власників даної інформації. Принципово тут положення, що режим захисту конфіденційної інформації визначає її власник, тобто відповідний орган державної влади або управління, організація, установа, підприємство.

Висновки. Зарахування всіх видів таємниць до таємної інформації чинним законодавством України ускладнить механізм їх забезпечення, що підвищить економічну витратність процедур утаємничення й не виправдано щодо їх змістового наповнення та рівня негативних наслідків під час розголошення. За таких умов ускладнюється процес обміну інформацією між громадськими об'єднаннями та суб'єктами владних повноважень, що негативно відобразиться на ступені інформаційної відкритості останніх, і фактично всі досягнення Закону України «Про доступ до публічної інформації» буде зведено нанівець. Необхідно розробити критерії зарахування таємниць до конфіденційної чи таємної інформації й надати право її власникові обґрунтовано визначати їх рівень.

Одним із напрямів удосконалення правового врегулювання інформаційних відносин із дотримання режиму інформації з обмеженим доступом є підготовка та прийняття Інформаційного кодексу України. До якого ми пропонуємо включити розділ про таємниці,

який повинен містити загальні положення про таємницю, їх класифікацію, принципи та загальні засади використання, а також особливості режимів усіх видів таємниць, передбачених чинним законодавством України.

Список використаних джерел:

1. Адміністративне право України: Академічний курс : підручник : в 2-х т. – Т. 1 : Загальна частина / редкол. В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Юрид. думка, 2004–2005. – 2004. – 584 с.
2. Андрусак Т. Г. Теорія держави і права [Електронний ресурс] : підручник / Андрусак Т. Г. – Режим доступу : <http://www.lawyer.org.ua/?i=164>
3. Арістова І. В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти : монографія / Арістова І. В. ; за загальною редакцією д-ра юрид. наук, проф. Бандурки О. М. – Харків : Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. – 368 с.
4. Булгакова М. Петров А. Новий Закон України «Про громадські об'єднання». Коментар Експертно-дорадчого центру «Правова аналітика» / М. Булгакова, А. Петров. – 22.04.2012. – Громадянське суспільство. Україна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.civicua.org/news/view.html?q=1818410>
5. Даль В. Толковый словарь живого русского языка. – Т. 1–4. – М. : Рус. яз., 1989–1991; Т. 4 – 1991. – 683 с.
6. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики ; за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с
7. Інструкція про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 листопада 1998 р. № 1893 // Урядовий кур'єр., від 10.12.1998.
8. Інформаційна безпека України: Глосарій / Марченко Л. С., Ліпка В. А., Логінов О. В. ; за загальною редакцією док. юрид. наук, проф. Р.А. Каложного. – К. : Текст, 2004. – 136 с.
9. Казанцев С. Конфиденциальная информация: понятие и проблемы правового режима / С. Казанцев // Вестник Москв. ун-та МВД России. – 2006. – № 2. – С. 72–79.
10. Капіца Ю. Проблеми правової охорони конфіденційної інформації в Україні [Електронний ресурс] // Інтелектуальна власність. – 2004. – № 3.
11. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35–36. – № 37. – Ст. 446.
12. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996 р. – № 30. Ст. 141.
13. Красавчикова Л. О. Личная жизнь под охраной закона / Красавчикова Л.О. – М., 1983.
14. Кулакова Є. Компетенція: поняття, суб'єкти, особливості / Є. Кулакова // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 3. – С. 10–15.
15. Кухар В. В. Таємниця як соціальне і правове явище / В. В. Кухар // Проблеми вдосконалення практики застосування кримінально-правових засобів протидії злочинності органами внутрішніх справ : матеріали конференції (30 вересня 2004 р.). – Львів, 2005. – С. 59–63.
16. Мазуров В. А. Тайна: государственная, коммерческая, банковская, частной жизни. Уголовно-правовая защита : учебное пособие / Мазуров В. А. ; под научн. рук. д-ра юрид. н. С. В. Землюкова. – М. : Издательско-торговая группа «Дашков и К», 2003. – С. 156
17. Модельный закон об информатизации, информации и защите информации [Электронный ресурс] : Постановление № 26-7 от 18 ноября 2005 года : принято на шестом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_d09/print1329875570254855.
18. Москаленко А., Анцуг Е. Оновлена свобода об'єднання // Газета Закон і Бізнес – 30.05.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/9851-noviy_zakon_pro_gromadski_obednannya_n_4572-vi_analiz_polozh.html
19. Об информации, информатизации и защите информации [Электронный ресурс] : Закон РФ. – Режим доступа : <http://www.pvti.ru/doc>
20. Оновлена свобода об'єднання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/9851-noviy_zakon_pro_gromadski_obednannya_n_4572-vi_analiz_polozh.html

21. Основы государства и права : учебное пособие для поступающих в юридические вузы / Андреева И. А., Бузынова С. П., Быстров Г. Е. и др. / Под ред. О. Е. Кутафина. – 7-е изд. – Юрист, 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bibliotekar.ru/osnovy-prava-3/78.htm>
22. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI // Урядовий кур'єр, від 05.09.2012. – № 159.
23. Про банки і банківську діяльність : Закон України 7 грудня 2000 року № 2121-III // Голос України, від 23.01.2001. – № 12. – С. 60.
24. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань доступу до інформації [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України, від 7 вересня 2011 р. № 938. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/938-2011-%D0%BF>
25. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 березня 2012 року № 4572-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 1.
26. Про громадські об'єднання : Закон України. Коментар Експертно-дорадчого центру // [Електронний ресурс] / «Правова аналітика» Портал «Громадський простір». – Режим доступу : <http://www.civicua.org/news/view.html?q=1818410>
27. Про державну службу : Закон України, від 16.12.1993 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – ст. 490.
28. Про державну таємницю : Закон України від 21 січня 1994 року N 3855-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – N 16. – ст. 93
29. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 року № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 314
30. Про затвердження Положення про Єдину базу даних електронних адрес, номерів факсів (телефаксів) суб'єктів владних повноважень : Постанова КМУ від 5 січня 2011 р. № 5 // Урядовий кур'єр, від 18.01.2011 – № 8.
31. Про захист персональних даних : Закон України від 13 січня 2011 року № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 34. – С. 481.
32. Про звернення громадян 2 жовтня 1996 року N 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996 – № 47. – Ст. 256.
33. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
34. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 9 січня 2007 року № 537-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст. 102.
35. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 7 червня 2001 року № 2493-III // Відомості Верховної Ради України. – 17.08.2001. – № 33. – Ст. 175.
36. Продан Н. В. Суб'єкт владних повноважень як сторона в справах адміністративного судочинства: поняття [Електронний ресурс] / Н. В. Продан. – Види, 2008. – Головне управління юстиції у Хмельницькій області. Режим доступу: http://justice.km.ua/?dep=page&dep_up=183&dep_cur=59
37. Самойлова О.С. Кримінально-правова характеристика передачі або збирання відомостей, що становлять конфіденційну інформацію, яка є власністю держави [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. С. Самойлова. – К. : нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 20 с.
38. Скиба Я. Д. Порядок визначення службової інформації: проблеми теорії та практики // Митна справа – №2(80). – 2012. – частина 2. – книга 2 – С. 334–340
39. Смолькова И. В. Гласность в уголовном процессе / И. В. Смолькова // Законность. – 1998. – № 7.
40. Федоров С. Конфиденциальная информация налогоплательщика: проблемы правового регулирования / С. Федоров, Д. Рева // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 3. – С. 55–57.
41. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

42. Шаповал В. М. Феномен державного органу (органу держави) або органу державної влади: теоретико-правовий і конституційний аспекти [Електронний ресурс] / Шаповал В. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=12&d=398>

Зозуля І. В., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій
(Харківського національного університету внутрішніх справ)

УДК 342.56:351.74

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ СУДІВ З МІСЦЕВИМИ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ

Показано переважаючий характер взаємодії судів з місцевими правоохоронними органами у вигляді процесуального співробітництва, що відбувається в рамках судового контролю, підтримання державного обвинувачення в суді, представництва інтересів громадянина і держави в судах, виконання судових рішень, державної охорони приміщень суду і суддів, підтримання порядку в суді, охорони підсудних та забезпечення безпеки інших учасників судового процесу, судового оскарження неправомірних дій, бездіяльності та рішень правоохоронних органів, а також їх звернення до суду.

Ключові слова: регулювання, взаємодія, суди, місцеві правоохоронні органи.

Показан преобладающий характер взаимодействия судов с местными правоохранительными органами в виде процессуального сотрудничества, которое происходит в рамках судебного контроля, поддержания государственного обвинения в суде, представительства интересов гражданина и государства в судах, выполнения судебных решений, государственной охраны помещений суда и судей, поддержания порядка в суде, охраны подсудимых и обеспечения безопасности других участников судебного процесса, судебного обжалования неправомерных действий, бездеятельности и решений правоохранительных органов, а также их обращения в суд.

Ключевые слова: регулирование, взаимодействие, суды, местные правоохранительные органы.

Dominating character of interplay of courts with **local** law enforcement bodies in the form of procedural cooperation which one happens within the limits of the judicial control, crown case keeping up in court, representations of concerns of the citizen and the state in courts, executions of judgments, the state guards of court houses and judges, order keeping up in court, protections of defendants and safety of other participants of legal procedure, the judicial appeal of wrongful acts, a divergence and solutions of law enforcement bodies, and also their application to the court is demonstrated.

Key words: regulation, interaction, courts, local law enforcement agencies.

Вступ. Взаємодія судів і місцевих правоохоронних органів, як нами вже зазначалось [1], охоплює широкий сегмент їхньої діяльності, проявляючись як у спільному здійсненні певних повноважень, так і у сприянні роботі один одного. Відповідно до цього перш за все в якості основних напрямків взаємодії судів і місцевих правоохоронних органів уможливується виділити процесуальне співробітництво, безпосередньо пов'язане з реалізацією їх завдань і функцій (зокрема, із відправленням правосуддя), та взаємодію щодо забезпечення умов діяльності судів і місцевих правоохоронних органів. При цьому, попри деяку відмінність названих напрямків взаємодії, вони тісно пов'язані і так чи інакше спрямовуються на ефективну реалізацію повноважень судів і місцевих правоохоронних органів.

Слід зазначити, що напрямок дослідження базується, передусім, усього на законодавчому й нормативно-правовому регулюванні організації та діяльності судів і

правоохоронних органів, які тією чи іншою мірою вивчали В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, О. М. Бандурка, О. М. Ключев та інші вчені.

Постановка завдання. Суттєва зміна законодавства в Україні останніми роками викликає потребу уточнення деяких особливостей адміністративно-правового регулювання взаємодії судів з місцевими правоохоронними органами, що і є метою статті. Розглянемо означені особливості більш детально.

Результати дослідження. Відповідно до п. 10 ч. 3 ст. 14 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” від 18.02.1992 р. № 2135–XII [2], прокурор уповноважується опротестовувати незаконну постанову суду про дозвіл або відмову на проведення оперативно-розшукових заходів. Водночас, із внесенням Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань удосконалення діяльності прокуратури” від 18.09.2012 р. № 5288–VI [3] відповідних змін до профільного Закону України від 05.11.1991 р. № 1789–XII органи прокуратури втратили право вносити взагалі будь-які протести, а подання прокурора до суду вноситись не може, за ч. 2 ст. 23 даного Закону.

Так чи інакше, нині взаємодія судів із органами прокуратури виступає однією з ключових форм реалізації їх повноважень у сфері забезпечення правосуддя. При цьому, виходячи з положень наказів Генерального прокурора України “Про організацію роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту при виконанні судових рішень” від 28.11.12 р. № 6гн [4] і “Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні” від 19.12.2012 р. № 4гн [5], у супереч традиційному уявленню взаємочин судів та органів прокуратури не обмежується одним лише кримінальним провадженням, хоча підтримання державного обвинувачення в суді й відіграє важливу роль у забезпеченні змагальності судового процесу, а відповідно до ст. 34 Закону України від 05.11.1991 р. – також у всебічному, повному та об'єктивному розгляді справ і постановленні законних судових рішень. Самостійним напрямком взаємодії судів та органів прокуратури також є представництво останніми інтересів громадянина або держави в судах у порядку цивільного, адміністративного та господарського судочинства, в рамках якого прокурор виступає самостійним учасником того чи іншого процесу. Загалом же взаємодія органів прокуратури і судів в основному має процесуальний характер і пов'язується з використанням органами прокуратури можливостей суду щодо запобігання порушенням і відновленню прав, свобод і законних інтересів громадян, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, а також відшкодування завданої їм шкоди.

Зазначимо, що взаємодія судів і місцевих правоохоронних органів ймовірна також у рамках виконання судових рішень, зокрема під час виконання кримінальних покарань та інших вироків, постанов і ухвал суду органами та установами Державної кримінально-виконавчої служби України, як за п. 1, 2 ч. 1 ст. 18 Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” від 23.06.2005 р. № 2713–IV [6]. Зауважимо, що така взаємодія виявляється у відносинах між відповідними судами та уповноваженими органами й установами виконання покарань з приводу направлення засуджених для відбування покарання, звільнення від покарання, умовно-дострокового та іншого звільнення засудженого від відбування покарання, заміни невідбутної частини покарання більш м'яким тощо згідно з положеннями Кримінального кодексу України від 05.04.2001 р. № 2341–III та Кримінально-виконавчого кодексу України від 11.07.2003 р. № 1129–IV. Вважаємо, що взаємодія судів і місцевих правоохоронних органів щодо виконання судових рішень має не менш важливе значення, ніж постановлення законних правосудних вироків та інших судових рішень, позаяк саме від їх точного та неухильного виконання врешті-решт і залежить ефективність правосуддя, в тому числі досягнення цілей кримінального покарання.

Слід зважати й на те, що взаємодія судів і правоохоронних органів відбувається й під час виконання судових рішень іншими правоохоронними органами. Так, наприклад, за п. 15-2 ч. 1 ст. 19 Закону України “Про Державну прикордонну службу України” від 03.04.2003 р. № 661–IV [7] підрозділи Державної прикордонної служби України уповноважуються здійснювати виконання рішень адміністративного суду про примусове видворення іноземців та осіб без громадянства, затриманих у межах контрольованих прикордонних районів. Одночасно підрозділами Державної прикордонної служби України також здійснюється передача до суду

матеріалів про правопорушення, затриманих осіб і плавзасобів (п. 13, 17 ч. 1 ст. 20 даного Закону України [7]), що також можна розглядати як один із аспектів взаємочину судів і місцевих правоохоронних органів. При цьому, як на нас, зазначене не можна зводити до його розуміння як певної організаційної чи матеріально-технічної операції, оскільки направлення відповідних матеріалів до суду виступає важливим юридично значущим фактом, що потребує певного реагування з боку суду, скажімо, шляхом відкриття судового провадження.

Взаємодія в рамках державної охорони суддів з боку відповідних правоохоронних органів, у тому числі шляхом особистої охорони, видачі зброї тощо, ініціюється заявою судді або його близького родича, зверненням голови суду або на підставі відповідної оперативної інформації, як за п. "б" ч. 1 ст. 3, ч. 2 ст. 13, п. "г" ч. 1 ст. 14 Закону України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" від 23.12.1993 р. № 3781-ХІІ [8]. Особливістю взаємодії уповноважених органів внутрішніх справ і суду в особі суддів, до яких застосовується державна охорона, є обов'язок останніх виконувати законні вимоги органів, які забезпечують їх безпеку. Проте вбачається, що зазначене не порушує принципу незалежності суддів, позаяк має на меті не перешкоджання нормальному виконанню суддями їх повноважень, а створення й забезпечення прийнятних умов вільного здійснення ними правосуддя в Україні.

Хоча при цьому взаємодія судів із відповідними місцевими правоохоронними органами з питань державної охорони суддів на законодавчому рівні визначаються дещо фрагментарно. Так, наприклад, ч. 2 ст. 14 Закону України від 23.12.1993 р. № 3781-ХІІ [8] гарантує можливість оскарження постанови про скасування заходів безпеки до прокурора або до компетентного правоохоронного органу вищого рівня, у той же час, не допускаючи її прямого оскарження до суду, що суперечить положенням ч. 2 ст. 55 Конституції України від 28.06.1996 р. [9], фактично обмежуючи право на судовий захист.

Здійснення правоохоронними органами окремих оперативно-розшукових заходів також потребує їх взаємодії із судами, що, передусім, спрямовано на запобігання порушенням прав, свобод і законних інтересів людини й громадянина під час оперативно-розшукової діяльності. Зокрема, подібна взаємодія можлива у витребуванні оперативними підрозділами за дозволом слідчого судді документів і даних, що характеризують діяльність підприємств, а також спосіб життя окремих осіб, підозрюваних у підготовці або вчиненні злочину, джерело та розміри їх доходів, згідно з п. 4 ч. 1 ст. 8 Закону України від 18.02.1992 р. № 2135-ХІІ [2]. Крім цього, особливого значення набуває вищезгаданого судовий контроль за здійсненням негласних оперативно-розшукових заходів (негласне обстеження житла, аудіо- і відеоконтроль особи, спостереження за особою, накладення арешту на кореспонденцію, огляд і виїмка тощо), оскільки через їх негласний характер громадяни фактично позбавляються можливості самостійно захищати свої права.

Внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України вступають у відносини з судами в частині конвоювання заарештованих і засуджених та охорони підсудних під час судового засідання, за ст. 2 Закону України "Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України" від 26.03.1992 р. № 2235-ХІІ [10]. При цьому певною мірою подібні повноваження згідно з п. 20, 28 ч. 1 ст. 10 Закону України "Про міліцію" від 20.12.1990 р. № 565-ХІІ [11] покладаються також і на саму міліцію, а саме: організація конвоювання, підтримання порядку в суді, охорона приміщень суду, забезпечення безпеки учасників судового процесу тощо. Незважаючи також на допоміжне призначення взаємодії суду і органів внутрішніх справ, вона набуває досить важливого значення, маючи на меті перш за все забезпечення належних умов діяльності суду із відправлення правосуддя, безпеки громадян і можливості виконання рішень суду про взяття під варту осіб, охорону їх у залі суду або звільнення з-під варту.

Отже, серед місцевих правоохоронних органів особливо слід виокремити міліцію, реалізація завдань якої потребує тісної та постійної взаємодії з судами, що головним чином зумовлюється спеціальним статусом органів внутрішніх справ як суб'єкта досудового розслідування кримінальних правопорушень. Відповідно до цього вчинення певних слідчих і оперативно-розшукових дій у рамках розслідування міліцією кримінальних правопорушень підлягає судовому контролю; крім цього, міліція в межах своєї компетенції забезпечує

виконання накладених судом кримінальних покарань і адміністративних стягнень, виконання інших рішень суду, у тому числі про приведення окремих осіб до суду, забезпечення перевірок суб'єктів господарської діяльності тощо (п. 8, 11, 21-1 ч. 1 ст. 10, п. 9 ч. 1 ст. 11, ч. 2 ст. 13 зазначеного Закону України від 20.12.1990 р.). Водночас слід зважати, що наразі навіть за умов законодавчої регламентації форм взаємодії судів і органів внутрішніх справ трапляються випадки порушення прав громадян суб'єктами досудового розслідування, а також поверховості та формалізму виконання правоохоронними органами судових рішень [12]. З огляду на це для подолання зазначених негативних явищ актуалізується не лише деталізація та поглиблення адміністративно-правового й кримінально-процесуального регулювання відносин суду із місцевими правоохоронними органами, передусім, з органами внутрішніх справ, але й приведення існуючої правозастосовної практики у відповідність із правовими засадами а також підвищення відповідальності, професійності та правової культури працівників судових і правоохоронних органів.

Ці та інші недоліки в роботі правоохоронних органів обумовлюють наступний напрямок взаємодії судів і місцевих правоохоронних органів, а саме – судове оскарження неправомірних дій, бездіяльності та рішень правоохоронних органів. Особливістю такої взаємодії стає набуття місцевими правоохоронними органами статусу сторони судового провадження як відповідача. Важливість цього формату взаємодії витікає з можливостей суду безпосередньо припинити правопорушення з боку правоохоронних органів, наділених широкими владними повноваженнями, і негайно відновити порушені суспільні відносини. Зауважимо, дещо інший аспект матимуть відносини суду і місцевих правоохоронних органів, якщо останні братимуть участь у судовому провадженні в якості не відповідача, а позивача як-то, наприклад, міліція під час подання позову з приводу застосування фінансових санкцій, пов'язаних із заборонаю азартних ігор в Україні, на підставі п. 33 ч. 1 ст. 10 Закону України від 26.03.1992 р. № 2235-ХІІ [10]. Одночасно змагальність судового процесу у порядку господарського, цивільного та адміністративного судочинства зумовлює рівність сторін судового провадження і незалежність суду від них, необхідність надання доказів і аргументації сторонами своїх позицій, на основі повної й усебічної оцінки судом яких згідно із законом й ухвалюється правосудне рішення. Така взаємодія судів і місцевих правоохоронних органів має чіткий процесуальний характер і детально регламентується чинним процесуальним законодавством.

Адже взаємодія судів і місцевих правоохоронних органів реалізується не лише в рамках процесуального співробітництва, але й у площині протидії та запобігання правопорушенням. Одним із перспективних напрямків є взаємодія судів і місцевих правоохоронних органів у рамках запобігання і протидії корупції, боротьби з тероризмом та організованою злочинністю, що дозволить ефективно запобігати протиправним проявам найбільш суспільно небезпечних явищ. Нині адміністративно-правове регулювання водночас майже не містить норм, які б регламентували випадки й порядок такої співпраці судів і місцевих правоохоронних органів. Натомість вважаємо необхідним установлення чітких правових рамок та інтенсифікації судового контролю в цій сфері, забезпечення запобігання та своєчасного реагування на випадки корупції в судах і правоохоронних органах.

Актуальним прикладом взаємодії судів і органів внутрішніх справ у сфері запобігання правопорушенням виступає їхнє співробітництво у встановленні і припиненні судом, а також безпосередній реалізації уповноваженими органами внутрішніх справ адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 10 Закону України від 26.03.1992 р. № 2235-ХІІ [10] і ст.ст. 5, 8, 10 Закону України “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” від 01.12.1994 р. № 264/94-ВР [13]. Зазначена взаємодія в основному зводиться до внесення відповідним правоохоронним органом подання до суду про встановлення або припинення адміністративного нагляду чи зменшення/збільшення обмежень дій піднаглядних, його розгляд у судовому засіданні, направлення судового рішення уповноваженому правоохоронному органу. Вбачається, що точна й оперативна взаємодія судів і місцевих правоохоронних органів виступає одним із чинників правомірного та дієвого використання механізму адміністративного нагляду в інтересах запобігання й учинення нових правопорушень піднаглядними особами, загальної та спеціальної превенції, а також недопущення неправомірного й безпідставного обмеження прав

громадян заходами адміністративного нагляду.

Разом із тим чинний Кримінально-процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI [14] чітко не врегулює механізм запобігання правопорушенням як судом, так і іншими учасниками кримінального провадження, вже не передбачаючи обов'язку суду щодо виявлення причин і умов правопорушень та внесення відповідних подань щодо їх усунення. Хоча, гадаємо, покладення на суд обов'язку виявляти причини та умови не лише кримінальних, а також інших правопорушень, і вимагати їх своєчасного усунення за умови відсутності в судів формалізованого підходу й посилення контролю за виконанням таких судових рішень з боку правоохоронних органів, може закласти суттєві передумови запобігання правопорушень в Україні. Зазначене уособлює один із можливих напрямків співробітництва судів і місцевих правоохоронних органів у площині мінімізації, нейтралізації та усунення негативних факторів правопорушень як пріоритетної функції правової держави.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, підкреслимо таке: в рамках судового контролю (зокрема, за провадженням слідчих і оперативно-розшукових заходів), підтримання державного обвинувачення в суді, представництва інтересів громадянина і держави в судах, виконання судових рішень, державної охорони приміщень суду і суддів, підтримання порядку в суді, охорони підсудних і забезпечення безпеки інших учасників судового процесу, судового оскарження неправомірних дій, бездіяльності та рішень правоохоронних органів, їх звернення до суду відображено процесуальне співробітництво.

Список використаних джерел:

1. Зозуля І. В. Поняття, засади та принципи взаємодії судів з місцевими правоохоронними органами / І. В. Зозуля // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. – 2012. – Вип. 20.
2. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України, від 18.02.1992 р., № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань удосконалення діяльності прокуратури : Закон України, від 18.09.2012 р., № 5288-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 73. – Ст. 2934.
4. Про організацію роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту при виконанні судових рішень [Електронний ресурс]: Наказ Генерального прокурора України, від 28.11.12 р., № 6гн / Генеральна прокуратура України – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=151874.
5. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні [Електронний ресурс]: Наказ Генерального прокурора України, від 19.12.2012 р., № 4гн / Генеральна прокуратура України. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=151871.
6. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України, від 23.06.2005 р., № 2713-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 30. – Ст. 409.
7. Про Державну прикордонну службу України : Закон України, від 03.04.2003 р., № 661-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 17. – Ст. 740.
8. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України, від 23.12.1993 р., № 3781-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
9. Конституція України : від 28.06.1996 р., № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
10. Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України : Закон України, від 26.03.1992 р., № 2235-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 29. – Ст. 397.
11. Про міліцію : Закон України, від 20.12.1990 р., № 565-XII // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
12. Куліш А. М. Правоохоронна система України: адміністративно-правові засади організації та функціонування: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / Куліш Анатолій Миколайович ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2009. – 432 с.
13. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі :

Закон України, від 01.12.1994 р., № 264/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 52. – Ст. 455.

14. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13.04.2012 р., № 4651-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37. – Ст. 1370.

ЛЯШУК Р. М. ,

кандидат юридичних наук,
виконуючий обов'язки начальника кафедри
теорії та історії держави і права
(Національна академія Державної
прикордонної служби України
ім. Б. Хмельницького)

ЦАРЕНКО В. І.,

кандидат юридичних наук,
доцент, завідувач відділу наукових
досліджень з правових питань митної справи
(Державний науково-дослідний інститут
митної справи, м. Хмельницький)

УДК 342.9:351.746.1(477)

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДДІЛАМИ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ РЕЖИМУ В ПУНКТАХ ПРОПУСКУ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН

Розглядається зміст діяльності відділів прикордонної служби зі встановлення та контролю за дотриманням режиму в пунктах пропуску через державний кордон як складової забезпечення прикордонного контролю. Проаналізовано поняття режиму в пунктах пропуску через державний кордон та повноваження підрозділів охорони кордону щодо його забезпечення.

Ключові слова: режим у пунктах пропуску через державний кордон, прикордонний режим, відділи прикордонної служби, Державна прикордонна служба України, охорона державного кордону

Рассматривается содержание деятельности отделов пограничной службы по установлению и контролю за соблюдением режима в пунктах пропуска через государственную границу как составляющей обеспечения пограничного контроля. Проанализированы понятия режима в пунктах пропуска через государственную границу и полномочия подразделений охраны границы по его обеспечению.

Ключевые слова: режим в пунктах пропуска через государственную границу, пограничный режим, отделы пограничной службы, Государственная пограничная служба Украины, охрана государственной границы

The article is about the activity of the border guard department connected with the control of keeping regime at the border crossing points as one of the elements of border control. The conception of the regime at the border crossing points and powers of the border guard units has been analysed.

Key words: regime at the border crossing points, boundary regime, border guard departments, State Border Guard Service of Ukraine, border protection

Вступ. Одним із найважливіших завдань держави та її органів є забезпечення безпеки України [1, ст. 17]. Складова державної безпеки – це безпека кордону, на підтримання якої спрямовано діяльність Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) [2, ст. 1]. У свою чергу, безпосереднє виконання функцій з охорони державного кордону, покладається на відділи прикордонної служби (далі – ВПС).

Серед форм оперативно-службової діяльності прикордонних підрозділів особливе місце належить прикордонному контролю [3, с. 6], необхідним елементом забезпечення якого є встановлення режиму в пунктах пропуску через державний кордон та здійснення контролю за

його додержанням [4, ст. 5; 3, с. 143; 5, с. 194, 197].

Окремі аспекти даної теми розглядалися у наукових працях В. Б. Авер'янова, П. П. Богущького, В. В. Белєвцевої, Т. О. Винниченко, А. Г. Коломоєць, В. К. Колпакова, О. В. Кузьменко, М. М. Литвина, В. О. Назаренка, Б. М. Марченка, Ю. О. Тихомирова та ін. Проте питання діяльності ВПС щодо забезпечення режиму в пунктах пропуску через державний кордон залишається недослідженим.

Постановка завдання. Мета статті – розгляд змісту діяльності ВПС зі встановлення та контролю за дотриманням режиму в пунктах пропуску через державний кордон.

Результати дослідження. Глумачний словник термінів прикордонного контролю трактує режим у пунктах пропуску через державний кордон як комплекс організаційних, режимних і технічних заходів, які регламентують порядок допуску в пункт пропуску осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна, що перетинають державний кордон України, осіб, які беруть участь у контролі та обслуговуванні пасажирів і транспортних засобів закордонного прямування, порядок прибуття (відправлення) з пунктів пропуску транспортних засобів, які вибувають за кордон і прибувають в Україну, визначення місць стоянок транспортних засобів закордонного прямування, порядок їх зміни та допуску до них, порядок проведення робіт у пункті пропуску, використання технічних засобів метою створення умов для роботи контрольних служб та ускладнення проникнення в пункт пропуску сторонніх осіб [6, с. 44]. На нашу думку, дана норма викладена некоректно, оскільки важко уявити, як може комплекс заходів регламентувати порядок здійснення чогось. Традиційно науковці у галузі теорії права вважають, що таку роль виконують лише норми права.

Закон України «Про прикордонний контроль» визначає, що режим у пунктах пропуску через державний кордон – це порядок перебування й пересування всіх осіб і транспортних засобів у межах території прикордонних залізничних і автомобільних станцій, морських і річкових портів, аеропортів та аеродромів, відкритих для міжнародного сполучення, а також іншої діяльності, пов'язаної з пропуском через державний кордон осіб, транспортних засобів та вантажів [4, ст. 1; 7, п. 1.3].

Наявність режиму в пунктах пропуску сприяє забезпеченню складової безпеки прикордонного контролю, створенню умов для роботи контрольних служб, а також ускладненню проникнення в пункт пропуску сторонніх осіб.

На наш погляд, під режимом у пунктах пропуску через державний кордон слід розуміти врегульований правовими нормами порядок перебування та пересування всіх осіб і транспортних засобів, використання технічних засобів, проведення робіт у межах території прикордонних залізничних і автомобільних станцій, морських і річкових портів, аеропортів та аеродромів, відкритих для міжнародного сполучення, а також здійснення іншої діяльності, пов'язаної з пропуском через державний кордон осіб, транспортних засобів та вантажів, який встановлюється з метою створення належних умов роботи контрольних служб та унеможливлення проникнення в пункт пропуску сторонніх осіб.

Режим у пунктах пропуску для міжнародного та міждержавного сполучення встановлюється наказом начальника органу охорони державного кордону за погодженням з начальником митного органу та керівником підприємства, на території якого розміщено пункт пропуску через державний кордон [7, п. 2.1].

З метою забезпечення порядку і належного рівня контролю у технологічній схемі пропуску осіб, транспортних засобів та вантажів через державний кордон для кожного пункту пропуску визначаються режимні правила [8].

Такі правила встановлюються наказом начальника органу охорони державного кордону за погодженням з начальником митного органу та керівником підприємства, на території якого розміщено пункт пропуску через державний кордон [4, ст. 1].

Наказ про встановлення додаткових режимних правил може визначати порядок допуску в пункти пропуску осіб, які беруть участь у контролі та обслуговуванні пасажирів і транспортних засобів закордонного прямування, відправлення з пунктів пропуску транспортних засобів, що вибувають за кордон і прибувають в Україну, а також інші обмеження для запобігання незаконному перетинанню державного кордону України [4, ст. 1].

Установлений у пунктах пропуску режим ВПС підтримує та контролює несення служби всією зміною прикордонних нарядів і спеціально призначеними прикордонними нарядами «Контроль за режимом» і «Спостереження за транспортними засобами» [7; 40, с. 9, 41–42].

ВПС разом із контрольними органами і службами, які здійснюють державні види контролю, адміністрацією підприємства (установи, організації), у межах території розташування пункту пропуску, виконують комісійну перевірку (обстеження) стану дотримання режиму на його території. Також ВПС контролює відвідування пунктів пропуску представниками правоохоронних органів [7, п. 2].

Особи й транспортні засоби прямують через територію пункту пропуску за визначеними в технологічних в схемах пропуску осіб, транспортних засобів та вантажів напрямками руху і здійснюють зупинки (стоянки) в місцях, визначених органом охорони державного кордону та митним органом. Транспортні засоби і вантажі вибувають з території пункту пропуску з дозволу уповноваженої службової особи ВПС після закінчення прикордонного, митного та інших видів контролю, передбачених законодавством України [7, п. 2].

Додержання громадського порядку в пунктах пропуску ВПС забезпечує у взаємодії з іншими контрольними органами і службами та органами внутрішніх справ, у межах обслуговування яких розташований пункт пропуску через державний кордон [7, п. 2.10].

Безпосередньо у місцях здійснення прикордонного контролю та на території розміщення споруд і об'єктів, необхідних для його забезпечення, визначаються зони прикордонного контролю. Дане рішення оформлюється наказом начальника органу охорони державного кордону, у зоні відповідальності якого розташовано пункт пропуску, за погодженням з начальником митного органу.

У зонах прикордонного контролю розміщуються споруди та об'єкти, необхідні для забезпечення прикордонного контролю. Інші споруди та об'єкти розміщуються за межами зон прикордонного контролю, що позначається інформаційними знаками. У зонах прикордонного контролю встановлюються додаткові режимні правила [7, п. 2].

Існують особливості встановлення ВПС режиму та здійснення контролю за його додержанням у пунктах пропуску для автомобільного, повітряного, морського, залізничного видів сполучень та у разі здійснення прикордонного контролю поза пунктами пропуску.

У разі проведення спільного із суміжними державами прикордонного контролю режим у пунктах пропуску встановлюється та підтримується відповідно до законодавства держави, на території якої він здійснюється.

Відповідно до загальних правил режиму у пунктах пропуску, особам, які перетинають державний кордон, під час перебування у пунктах пропуску, забороняється:

- самостійно, без дозволу прикордонників, залишати транспортні засоби чи здійснювати у них посадку;
- без дозволу представників ВПС залишати зону прикордонного контролю і територію пункту пропуску;
- під час проходження визначених законодавством видів контролю в пункті пропуску вживати алкогольні напої та палити в не відведених для цього місцях;
- своїми діями та розміщенням транспортних засобів, багажу (вантажів) створювати перешкоди для виконання службових обов'язків працівниками контрольних органів і служб, обслуговуючим персоналом транспортних засобів, проходження пасажирами визначених видів контролю;
- пошкоджувати чи виводити з ладу елементи огорожі, технічні пристрої та обладнання, інформаційні щити та інше майно пункту пропуску;
- порушувати рядність руху, встановлену дорожньою розміткою, змінювати напрям руху в'їзд (виїзд), перевищувати швидкість руху, здійснювати проїзд без зупинки лінії паспортного контролю, зупиняти транспортні засоби в невизначених місцях;
- перебувати в пункті пропуску без документів на право перетинання державного кордону;
- відкривати двері вагонів до закінчення прикордонного та митного контролю;

– починати рух транспортного засобу до закінчення прикордонного контролю і без дозволу посадової особи ВПС [7, п. 2.9].

Як зазначають науковці-практики, порушення прикордонного режиму та режиму у пунктах пропуску з року в рік становлять до 50,1 % усіх правопорушень у сфері охорони державного кордону України. Це спонукає ВПС до посилення профілактичної та правовиховної роботи з особами, які перетинають державний кордон. Як свідчить практика, найчастіше порушниками режиму в пунктах пропуску стають особи, які вперше перетинають кордон і не знають режимних правил. З цією метою ВПС на в'їзді у пунктах пропуску встановлюють інформаційні стенди, на яких розміщено витяги із законодавства та технологічної схеми.

Однак у разі виявлення порушень правил режиму в пунктах пропуску персонал ВПС затримує винних осіб і притягує їх до адміністративної відповідальності [10, ст. 202, 222-1, 263]. Нинішнього часу санкції за порушення режиму в пунктах пропуску порівняно незначні. Тому, на нашу думку, для підвищення якості забезпечення прикордонного контролю необхідно, з одного боку, посилення профілактичної та правовиховної роботи з особами, які перетинають державний кордон, роз'яснення правил режиму в пунктах пропуску, а з іншого – посилення санкції за порушення режиму в пунктах пропуску.

Підтримуємо думку, що однією із проблем установаження та забезпечення режиму в пунктах пропуску через державний кордон є відсутність у чинній нормативно-правовій базі, що регламентує оперативно-службову діяльність ВПС, поняття «державний кордон у пункті пропуску через державний кордон» і невизначеність місця його проходження на місцевості. Дана суперечність ускладнює процес кваліфікації правопорушень, пов'язаних з порушенням режиму в пунктах пропуску та з порушенням державного кордону в пункті пропуску через державний кордон. До того ж відсутність поняття «державний кордон у пункті пропуску» не дозволяє цілеспрямовано й логічно будувати технологічні лінії прикордонного, митного та інших видів контролю, які здійснюються в даному пункті пропуску через державний кордон, визначити відповідальність посадових осіб та відомств за виконання необхідних під час здійснення пропуску через кордон завдань, функцій і обов'язків [11, с. 78].

Висновки. Отже, ВПС є основними підрозділами, які забезпечують встановлення та контроль за дотриманням режиму в пунктах пропуску через державний кордон. В ході такої діяльності підрозділи охорони кордону здійснюють:

- визначення режимних правил у технологічній схемі пропуску осіб, транспортних засобів та вантажів через державний кордон;
- установаження зон прикордонного контролю зі спеціальними правилами режиму, їх обладнання та позначення;
- підтримання та контроль за режимом у пунктах пропуску під час несення служби всією зміною прикордонних нарядів та спеціально призначеними прикордонними нарядами;
- припинення правопорушень режиму в пунктах пропуску та притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності;
- контроль відвідування пунктів пропуску представниками правоохоронних органів.

Перспективою подальших наукових досліджень є правове забезпечення адміністративно-правових режимів, що встановлюються ВПС під час охорони державного кордону.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : зі змінами, внесеними згідно із Законом № 2952-VI від 1.02.2011 р. – К. : ТОВ «ВВП Нотіс», 2011. – 48 с.
2. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3.04.2003 р. № 661-IV // ВВР. – 2003. – № 27. – Ст. 208.
3. Інструкція з організації оперативно-службової діяльності відділу прикордонної служби ДПСУ. Ч. I : Наказ АДПСУ від 29.09.2009 р. № 1040 // – Хмельницький : Вид-во Нац. академії Держ. прикордон. служби України, 2010. – 176 с.
4. Про прикордонний контроль : Закон України від 5 листопада 2009 року // Відомості

Верховної Ради України. – 2010. – № 6. – Ст. 46.

5. Белєвцева В. В. Базові функціональні адміністративно-правові режими у сфері державної безпеки України: зміст і ознаки / В. В. Белєвцева // Південноукраїнський правничий часопис. Правове забезпечення адміністративної реформи : Збірник наукових праць. – Одеса : Вид-во Одеського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 2. – С. 194–197.

6. Тлумачний словник термінів прикордонного контролю. – Хмельницький : Вид-во Нац. академії ПВУ, 1999. – 56 с.

7. Порядок дій посадових осіб органів охорони державного кордону ДПСУ щодо встановлення режиму в пунктах пропуску через державний кордон, здійснення контролю за його додержанням, а також організації і забезпечення взаємодії та координації контрольних органів і служб, що здійснюють різні види контролю або беруть участь у забезпеченні режиму в пунктах пропуску через державний кордон: наказ Адміністрації державної прикордонної служби України від 29.08.2011 р. № 627 // Офіційний вісник України – 2011. – № 77 – С. 49.

8. Про затвердження Положення про пункти пропуску через державний кордон та пункти контролю [Електронний ресурс]: Постанова Кабінету Міністрів України № 751 від 18 серпня 2010 року // Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/751-2010-%D0%BF>

9. Інструкція з організації оперативно-службової діяльності відділу прикордонної служби ДПСУ. Ч. II : Наказ АДПСУ від 29.09.2009 р. № 1040 // – Хмельницький : Вид-во Нац. академії Держ. прикордон. служби України, 2010. – 75 с.

10. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7.12.1984 р. № 8073-Х ; зі змінами і доп. – Харків : Ксилон, 2007. – 249 с.

11. Вимоги державної прикордонної політики щодо подальшого реформування системи прикордонного контролю / В. О. Назаренко., В. М. Серватюк., О. М. Ставицький // Труды університету : зб. наук. пр. / Національний університет оборони України. – № 1(107) – 2012 р. – С. 75–86.

МАКУШЕВ П.В.,

кандидат юридичних наук,

доцент, декан юридичного факультету

(Дніпропетровський гуманітарний університет)

УДК342.95

ПОНЯТТЯ ТА СОЦІАЛЬНА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ

Теоретично обґрунтовано поняття Державної виконавчої служби України як державного органу виконавчої влади. Розкрито соціальну сутність ДВС, характер змін у її діяльності, які відбулися після виходу з підпорядкування судовій системі.

Ключові слова: Державна виконавча служба, державний виконавець, соціальна сутність, примусове виконання рішень.

Теоретически обосновано понятие Государственной исполнительной службы Украины как государственного органа исполнительной власти. Раскрыто социальную сущность ГИС и характер перемен в ее деятельности, которые произошли после выхода службы из подчинения судебной системе.

Ключевые слова: Государственная исполнительная служба, государственный исполнитель, социальная сущность, принудительное исполнение решений.

Theoretically, the concept of the state executive service of Ukraine is justified as a public body of executive power. Revealed the social nature of the state executive service and the nature of the changes in its activity, which occurred since the government executive service went out from the submission of the judicial system .

Key words: state executive service, the state executive, a social essence, forced execution of decisions.

Вступ. Найголовнішою ознакою демократичного суспільства та правової держави є: вільне й ефективне здійснення людиною належних їй прав і свобод. Нині це твердження є аксіомою сучасного цивілізованого прогресу. Вирішальна роль у правовому забезпеченні такої зміни належить адміністративному праву. Адже саме адміністративне право – це необхідна умова та засобів функціонування публічної влади щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина шляхом виконання законів та інших правових актів держави.

Правова держава характеризується не тільки недопущенням порушень законодавства, прав і свобод людини, а ще й створенням відповідних гарантій для відновлення цих прав. Кожен громадянин країни має відчувати себе під захистом держави. Значний тягар створення умов для цього захисту покладається на судову владу. Без гарантій чіткого та своєчасного виконання судових рішень і рішень інших державних органів саме існування й діяльність судів і органів, що продукують рішення, втрачає будь-який сенс.

До 28 березня 1998 р. в Україні не існувало єдиного державного органу, основним завданням якого було б виконання рішень судів, владних інститутів, а також рішень інших органів, що, згідно з законом, підлягають виконанню. Виконання судових рішень покладалося на судових виконавців.

Закон України «Про Державну виконавчу службу» від 28.03.1998 р. ознаменував початок нового етапу розвитку вітчизняного виконавчого провадження, а саме: було ліквідовано інститут судових виконавців, створено нову державну службу з наданням їй організаційної, фінансової та процесуальної самостійності.

Умови й порядок виконання рішень судів та інших органів, що відповідно до закону підлягають примусовому виконанню, у разі невиконання їх у добровільному порядку, визначено Законом України «Про виконавче провадження».

Саме Державна виконавча служба (далі – ДВС), відновлюючи порушені права та свободи, має забезпечити невідворотність майнової й іншої юридичної відповідальності несумлінних боржників у цивільному та економічному обігу. Яскравим прикладом того можуть слугувати такі цифри: у 2009 р. державними виконавцями України завершено провадження за 5 293 207 виконавчими документами, що становить 63 % від загальної кількості виконавчих документів, які надійшли на виконання до ДВС, стягнуто за ними коштів на загальну суму 33 530 808 363 грн – 31 % від загальної суми, яка підлягала стягненню за ними (частка фактичного виконання рішень майнового характеру становить 49,96 % на загальну суму 8 341 475 579 грн, або 24,9 %); за 11 місяців 2010 р. державними виконавцями України завершено провадження за 7 342 350 виконавчими документами на загальну суму 128 596 174 937 грн, що відповідно становить динаміку зростання на 6,8 %. Усупереч заявленому у країнах Західної Європи 85 %-му виконанню судових та інших юрисдикційних рішень в Україні рівень виконавчого провадження залишається низьким. Ця обставина, а також неналежний рівень нормативного забезпечення діяльності ДВС України зумовлюють необхідність наукової розробки проблем виконавчого провадження [12].

Отже, питання ефективного правового захисту та реального відновлення порушених прав і законних інтересів на сучасному етапі державотворення України мають основне, якщо не першочергове, значення. У зв'язку з цим особливого статусу набуває відновлення судом чи іншим юрисдикційним органом порушеного права шляхом задоволення вимог зацікавленої особи. На сьогоднішній день переважна більшість таких вимог задовольняється за допомогою спеціальних заходів адміністративного примусу, які застосовуються ДВС України.

ДВС входить до системи органів Міністерства юстиції України і здійснює виконання рішень судів, третейських судів та інших органів, а також посадових осіб відповідно до законів України.

Завдання ДВС – своєчасне, повне й неупереджене примусове виконання рішень, передбачених законом [3].

Положення Закону про те, що ДВС входить до системи органів Міністерства юстиції означає: всі організаційні питання щодо формування штату і створення умов праці, фінансування нової служби, а також безпосереднього керівництва й контролю за діяльністю останньої здійснює Міністерство юстиції України.

Постановка завдання. В контексті задекларованої назви ми в цій статті зробимо спробу розкрити як соціальну сутність ДВС України, так і визначити загальне поняття державної виконавчої служби як органу держави.

Результати дослідження. Поняття більшості правоохоронних органів має своє закріплення у відповідних законах, наприклад: *міліція в Україні – державний озброєний орган виконавчої влади, в обов'язок якого входить захист життя, здоров'я, права та свободи громадян, власності, природного середовища, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань* [8]; *Служба безпеки України – державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України* [7].

Конституція України та інші нормативно-правові акти дозволяють нам наголосити на тому, що професійні відносини – це державно-службові відносини. Вони пов'язані з діяльністю державного органу ДВС, що входить до складу Міністерства юстиції України та є різновидом державно-службових відносин.

Нинішнього часу ДВС, на думку Д. П. Фіолевського, С. Ю. Лобанцева, Є.І. Мезенцева [14], досить переконливо використовує термін «служба». Який, вважаємо, можна обґрунтувати так: **по-перше**, служба як соціальне поняття застосовується в ДВС для визначення характеру та роду діяльності людей, відображаючи факт суспільного розподілу праці; **по-друге**, службою іноді називаються структурні підрозділи (Державна виконавча служба Автономної Республіки Крим, департамент Державної виконавчої служби, відділ примусового виконання рішень Державної виконавчої служби тощо); **по-третє**, під терміном «служба» ми розуміємо самостійне відомство (підрозділ), наприклад, Великий енциклопедичний юридичний словник дає визначення – служба правопорядку у Збройних силах – спеціалізовані правоохоронні формування у складі Збройних сил [10, с. 820].

Таким чином, одним із найсуттєвіших видів цілеспрямованої діяльності людей, а також суспільства, є служба. Це підтверджується висновками російського вченого-адміністративіста Д.М. Бахраха, який зазначав: поняття «служба» використовується по-різному: як вид діяльності людини, як соціально-правовий інститут, як система спеціальних органів держави, як духовна діяльність. Служба полягає в управлінні, здійсненні державної діяльності, забезпеченні самого управління, соціально-культурному обслуговуванні людей. Особливим видом служби є державна служба [9].

Викладене свідчить, що ДВС реалізує один із найважливіших видів державної діяльності з формування професійного ядра з метою виконання завдань держави щодо реалізації функції захисту прав і свобод людини та забезпеченню своєчасного, повного і неупередженого примусового виконання рішень, передбачених законом.

Отже, характеризуючи ДВС, слід мати на увазі, що вона забезпечує суспільно (соціально) корисну діяльність, яку, на нашу думку, слід розглядати як інтелектуальну, спрямовану на об'єктивну реалізацію прав, свобод і законних інтересів як людини, так і суспільства в цілому.

Важливою стороною цієї служби є те, що це урядовий орган державного управління у складі Міністерства юстиції України, й тільки вона має відношення до реалізації єдиної державної політики у сфері примусового виконання рішень [3].

Мета ДВС – забезпечення діяльності щодо здійснення виконання рішень судів та інших органів відповідно до законів України. Це означає, що вона забезпечує завдання особливо значущого характеру, тобто характеризуючи державну виконавчу службу, на наш погляд, необхідно виходити з того, яке місце займає професійна діяльність державних виконавців у вирішенні поставлених завдань. Відповідно до ст.4 Закону України «Про державну виконавчу службу» державний виконавець є представником влади і здійснює примусове виконання судових рішень, постановлених іменем України, та рішень інших органів (посадових осіб), виконання яких покладено ДВС у порядку, передбаченому законом [3]. У зв'язку з цим слід зазначити, що дуже важливу роль у справі захисту прав і свобод людини та громадянина відіграє ДВС, працівники якої наділені значними повноваженнями у зазначеній сфері, а саме:

- отримувати необхідні для проведення виконавчих дій пояснення, довідки, іншу інформацію;
- перевіряти виконання рішень юридичними особами всіх форм власності, а також громадянами, які провадять підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в

установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності, що є боржниками за виконавчими документами;

– входити до приміщень і сховищ, що належать боржникам або зайняті ними, проводити огляд зазначених приміщень і сховищ, за необхідності примусово відкривати їх в установленому порядку, опечатувати ці приміщення і сховища;

– накладати арешт на майно боржника, опечатувати, вилучати, передавати таке майно на зберігання та реалізовувати його в порядку, встановленому законодавством;

– на виконання рішення суду про стягнення коштів або накладення арешту в порядку, встановленому Законом накладати арешт на грошові кошти та інші цінності боржника, в тому числі на кошти, які знаходяться на рахунках і вкладах в установах банків, інших кредитних установах, на рахунки в цінних паперах, а також опечатувати каси, приміщення та місця зберігання грошей;

– використовувати за згодою власника приміщення, в тому числі, що є в комунальній власності, для тимчасового зберігання вилученого майна, а також транспорт стягувача чи боржник для перевезення майна;

– викликати громадян і посадових осіб з приводу виконавчих документів, які перебувають у виконавчому провадженні, а в разі неявки боржника без поважних причин виносити постанову про його привід через органи внутрішніх справ;

– залучати до проведення виконавчих дій понятих, працівників органів внутрішніх справ, інших осіб у встановленому порядку, а також експертів, спеціалістів, а для оцінки майна – суб'єктів оцінної діяльності суб'єктів господарювання та ін. [2].

Отже, діяльність працівників ДВС спрямована на виконання важливої функції в механізмі держави, має соціальну спрямованість, однак обмежена їх компетенцією та має просторові межі діяльності, як правило, обмежена територіальною підвідомчістю.

У сфері правоохоронної діяльності держави діють різноманітні державні органи та недержавні організації, однак ДВС єдина служба, що здійснює прямі контакти з юридичними та фізичними особами щодо забезпечення їх прав у сфері примусового виконання рішень.

Ми поділяємо точку зору О. С. Клименко, що ДВС наділена широким колом владних повноважень, а також відрізняються специфічними властивостями, які її виділяють серед інших суб'єктів правоохоронної діяльності [12].

Викладене дозволяє зробити висновок, що ДВС – це державна організація, яка повинна забезпечити належну охорону прав громадян. Її можна зарахувати до правоохоронних сил України. ДВС, входячи до складу системи Міністерства юстиції, також є частиною виконавчої влади країни.

Таким чином, Державна виконавча служба – це структурована, державна, правоохоронна організація, яка входить до складу Міністерства юстиції та покликана забезпечити реалізацію державної політики у сфері примусового виконання рішень. Виходячи з того, що ДВС – складова частина органів виконавчої влади, то здійснювана нею діяльність, за своєю суттю, підзаконна.

Відповідно, ДВС – це специфічний елемент держави, на який покладено здійснення примусового виконання рішень, забезпечення охорони прав людини та громадянина, має велику соціальну значущість для українського суспільства.

Щодо держави ДВС України виступає як підсистема, але в той же час сама по собі є самостійною соціальною системою, що складається з елементів: департаменту Державної виконавчої служби; Державної виконавчої служби Автономної Республіки Крим, областей і міст Києва та Севастополя; Державна виконавча служба у районах, містах (містах обласного значення), районах у містах [3].

Правоохоронна – Державна виконавча служба характеризується різноманітністю відносин. Передусім, це відносини між співробітниками ДВС і державними органами виконавчої влади, а також державними органами інших гілок влади, між працівниками ДВС і співробітниками інших правоохоронних органів, між працівниками ДВС та різними громадськими (неурядовими) організаціями, між співробітниками ДВС та працівниками органів місцевого самоврядування, між співробітниками ДВС та громадянами.

Державні службові відносини нині складаються непросто. Так, наприклад, з боку населення немає довіри до ДВС. Престиж праці співробітників ДВС через неможливість у встановлений термін реалізувати рішення суду (посадових осіб), захистити право громадянина суттєво знизився. Залежить це як від суб'єктивних, так і від об'єктивних причин. Скажімо, одне з останніх рішень Конституційного Суду України унеможливило спроможність ДВС захистити права такої категорії громадян, як «діти війни». Не може державний виконавець відшкодувати кошти для «дітей війни» тому, що КСУ не заперечує Кабінету Міністрів про невиплачування зазначених вище соціальних боргів через відсутність коштів у державному бюджеті. В очах зазначеного прошарку населення провину постраждали вбачають у діяльності державних виконавців.

Крім того, праця співробітників ДВС тісно пов'язана з такими поняттями, як професіоналізм і компетентність. Ми вважаємо, що ефективність виконання завдань, які стоять перед працівниками ДВС, безпосередньо пов'язана з професіоналізмом і компетентністю. Тобто принцип професіоналізму та компетентності – провідний принцип державної служби в системі органів ДВС.

Таким чином, правоохоронна державна виконавча служба – це служба публічного характеру. Діяльність органів ДВС із формування кадрів як основи правоохоронної служби виявляється через постійні сталі механізми. Вона виникає, організується та припиняється разом з органом виконавчої влади. Одночасно з цим правоохоронна служба в ДВС є різновидом суспільно корисної діяльності, яка регулюється законодавством України. Вона здійснюється співробітниками ДВС, що забезпечують виконання завдань з охорони прав людини та громадянина за грошову винагороду.

Отже, з'ясувавши соціальну сутність державної виконавчої служби, необхідно дати їй визначення.

Окрім аспекти поняття виконавчого провадження висвітлювалися у працях таких відомих учених, як: Д. П. Фіолевський, С. Ю. Лобанцев, Є. І. Мезенцев, С. Я. Фурса, С. В. Щербак, О. В. Задорожня, Д. М. Бахрах, Ю. І. Гринько, В. А. Гурєєва, В. В. Гущина, О. В. Ісаєнкова, С. М. Кузнецова, В. В. Піляєва, М. А. Рогожина, В. Г. Тихиня, А. М. Чашина та ін.

Зміст адміністративно-правової діяльності державної виконавчої служби через призму правовідносин, що виникають у процесі примусового виконання рішень майнового та немайнового характеру розглядалися правознавцями: О. С. Клименко, Ю. М. Стариловою, С. В. Щербаком.

Крім наукових дискусій про поняття виконавчого провадження, поняття адміністративно-правової діяльності ДВС у юридичній науці висловлюються різні міркування щодо елементів ДВС як державного органу. Аналіз різних поглядів із цього питання дає підстави виділити такі елементи (ознаки):

– державна виконавча служба може здійснюватися не будь-яким способом, а лише з *допомогою застосування юридичних заходів впливу*: звернення стягнення на майно боржника; звернення стягнення на заробітну плату (заробіток), доходи, пенсію, стипендію боржника; 3) вилучення у боржника та передача стягувачеві певних предметів, зазначених у рішенні; 4) інші заходи, передбачені рішенням;

– реалізація завдань ДВС має *чітко відповідати припису закону чи іншого правового акта*. Лише вони можуть бути основою застосування конкретного заходу впливу та чітко визначати його зміст. Орган, який застосував такий вплив, зобов'язаний пунктуально виконувати відповідне розпорядження;

– діяльність ДВС *реалізується в установленому законом порядку з дотриманням установлених певних процедур*: надання сторонам виконавчого провадження а їх представникам можливості ознайомитися з матеріалами виконавчого провадження; залучення до проведення виконавчих дій понятих, працівників ОВС, інших осіб у встановленому порядку, а також експертів, спеціалістів, а для оцінки майна – суб'єктів оцінної діяльності, суб'єктів господарювання тощо;

– діяльність ДВС *реалізується з допомогою спеціально уповноважених державних органів, які комплектуються відповідним чином підготовленими службовцями* – переважно юристами, а також фахівцями, які володіють знаннями з інших галузей. Організація та діяльність таких

органів детально та всебічно регламентується в законодавчому порядку, в тому числі шляхом установлення особливих процедурних (процесуальних) правил для вирішення найважливіших питань. Усе це в сукупності спрямовано на забезпечення оперативності, обґрунтованості, законності та справедливості прийняття названими органами рішень із застосування юридичних заходів впливу, спрямованих на повне й неупереджене примусове виконання рішень;

– ДВС наділена організаційно-розпорядчими повноваженнями.

Висновки. Виходячи з названих елементів (ознак) ДВС та її короткої характеристики, наведемо власне розуміння поняття *Державна виконавча служба України – це державний, структурований, правоохоронний орган, який входить до системи органів Міністерства юстиції України та здійснює примусове виконання рішень, із застосування юридичних заходів впливу, в суворій відповідності до закону і за неухильного дотримання встановленого ним порядку.*

Отже, Державна виконавча служба є специфічним елементом держави, який здійснює примусове виконання рішень, забезпечує охорону прав людини та громадянина, забезпечує суспільно (соціально) корисну діяльність, яку слід розглядати як інтелектуальну та спрямовану на об'єктивну реалізацію прав, свобод і законних інтересів як людини, так і суспільства в цілому.

Специфіка виконання повноважень державними органами полягає в тому, що вони діють у підсистемі публічного права (конституційне, адміністративне право), для якого характерний імперативний метод – юридичної субординації та підпорядкованості. З одного боку, це питання компетенції державних органів і посадових осіб, які мають правомочності на видання в односторонньому порядку індивідуального розпорядження з визначенням прав і обов'язків підпорядкованих і підзвітних осіб; а з іншого – питання пасивної правосуб'єктності підпорядкованих і підзвітних осіб, їх обов'язків і відповідальності. Воля підлеглих не є визначальною для індивідуального акта, що видається.

Саме Державна виконавча служба, відновлюючи порушені права та свободи, має забезпечити невідворотність майнової та іншої юридичної відповідальності несумлінних боржників у цивільному та економічному обігу.

Список використаної літератури:

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996р – К. : Україна. – 1996, зі змінами та доповненнями.
2. Про виконавче провадження : Закон України від 21 квітня 1999 р. № 606 – XIV // ВВР України. – 1999. – № 24. – Ст. 207.
3. Про державну виконавчу службу : Закон України від 24 березня 1998 р. № 376-XIV (376-14) // ВВР України. – 1998. – № 36–37. – Ст. 243.
4. Про внесення змін до законів України «Про державну виконавчу службу» та «Про виконавче провадження» : Закон України від 10 липня 2003 р. // Офіційний Вісник України.
6. Про внесення змін до закону України «Про державну виконавчу службу» та «Про виконавче провадження» : Закон України від 23 червня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України.
8. Про внесення змін до законів України «Про державну виконавчу службу» та «Про виконавче провадження» : Закон України від 22 грудня 2006 р. «Про реформування органів державної виконавчої служби» № 521-V // Відомості Верховної Ради України.
9. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 р. // ВВР, 1992 р., № 27, ст. 382; 2000 р., № 10, ст. 79; 2001 р., № 9, ст. 38; 2002 р., № 17, ст. 117, № 33, ст. 236; 2003 р. № 15, ст. 109; № 27, ст. 209, № 29, ст. 236; Закон України від 19 червня 2003 р. (965-IV).
10. Про міліцію : Закон України від 20 грудня 1990 р. // ВВР, УРСР, 1991 р., № 4, ст. 20; ВВР України, 1992, № 36, ст. 526; 1993 р., № 11, ст. 83; 1994 р., № 26, ст. 216; 1995 р., № 15, ст. 102; 1999 р., № 4, ст. 35, № 34, ст. 298; 2000 р., № 10, ст. 79, № 27, ст. 213; 2003 р., № 10, ст. 44, № 40, ст. 193; 2002 р., № 17, ст. 117, № 26, ст. 176; 2003 р., № 29, ст. 233, № 30, ст. 247.
11. Бахрах Д. Н. Административное право : учеб. / Бахрах Д. Н. – М.: БЕК, 1993. – С. 97.

12. Великий енциклопедичний словник ; за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – 992 с.
13. Задорожня О. В. Проблеми становлення Державної виконавчої служби / О.В. Задорожня, Д. П. Фіолевський // Адвокат. – К., 1999. – № 3. – 87 с.
14. Клименко О.С. Адміністративно-правове регулювання діяльності державної виконавчої служби щодо примусового виконання рішень майнового характеру: дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О.С. Клименко. – Дніпропетровськ, 2011. – 186 с.
15. Мельник М. І. Закон України «Про виконавче провадження». Постатейні матеріали. Коментарі / М. І. Мельник, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2002. – 271 с.
16. Державна виконавча служба України : навчальний посібник / Фіолевський Д.П., Лобанцев С.Ю., Мезенцев Є. І. ; за загальною редакцією Д.П. Фіолевського. – К. : Алерта, 2004. – 564 с.
17. Фурса С.Я. Виконавче провадження в Україні : навчальний посібник / С.Я. Фурса, С. В. Щербак. – К. : Атіка, 2002. – 480 с.

ЛЕОНОВА О. В., кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного та
адміністративного права юридичного факультету
ДВНЗ (Національний гірничий університет)

УДК 342.95 : 358.823.3

СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ СФЕРОЮ НАДРОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ: ШЛЯХ РОЗВИТКУ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Присвячено дослідженню системи органів державного управління сферою надрокористування та її еволюціонуванню в період незалежності України.

Ключові слова: система органів державного управління, сфера надрокористування, використання і охорона надр.

Стаття посвящена дослідженню системи органів державного управління сферою надрокористування та її еволюціонуванню в період незалежності України.

Ключевые слова: система органов государственного управления, сфера надрокористування, использование и охрана недр.

The research paper is devoted to research into the Ukrainian system of bodies governing the sphere of mineral wealth use and it's evolving during the period of independence of Ukraine.

Key words: system of government bodies, sphere of mineral wealth use, mineral wealth use and protection.

Вступ. Наприкінці 2010 початку 2011 рр. Президент України провів масштабну реорганізацію суб'єктів системи центральних органів виконавчої влади з метою її оптимізації, усунення дублювання повноважень цих органів та забезпечення скорочення чисельності управлінського апарату й витрат на його утримання, а також для підвищення ефективності державного управління в усіх галузях господарювання. Ця реорганізація певним чином вплинула й на систему органів управління сферою надрокористування. З'ясування рівня впливу цих змін на якість державного управління у сфері надрокористування і обумовлює актуальність досліджуваного питання.

Предметом розгляду в цій науковій праці є правові норми, що визначають компетенцію та правовий статус органів державної влади, які здійснюють державне управління у сфері надрокористування.

Постановка завдання. Мета статті – з'ясування системи органів державного управління сферою надрокористування України та етапи її реформування за часів незалежності України.

Для досягнення поставленої мети слід вирішити такі завдання, як з'ясування складу й рівня зв'язків між органами державного управління у сфері надрокористування; виявлення ключових органів управління відповідною сферою господарювання та окреслення основних етапів їх реформування; дослідження правових норм, що визначають статус відповідних органів; виявлення рівня впливу останньої реформи центральних органів виконавчої влади на ефективність управління сферою надрокористування.

Основними учасниками, що вступають у відносини надрокористування, й наділені владними повноваженнями відповідно до ст. 4 Модельного кодексу про надра та надрокористування для країн-учасниць СНД є держава, адміністративно-територіальні одиниці держави, комунальні утворення. Від імені держави, комунальних утворень у відносинах надрокористування беруть участь органи державної влади держави та органи місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень, установлених нормативно-правовими актами, що визначають статус цих органів [5]. Відповідно до вітчизняного законодавства владною стороною в адміністративно-правових відносинах у сфері надрокористування, що здійснюють державне управління в галузі геологічного вивчення, використання й охорони надр, виступають визначені у ст. 11 КУпН суб'єкти: Кабінет Міністрів України, Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з геологічного вивчення та забезпечення раціонального використання надр, Державний комітет України по нагляду за охороною праці, Рада Міністрів Республіки Крим, інші державні органи, місцеві ради народних депутатів та органи виконавчої влади на місцях відповідно до законодавства України [22].

Аналізуючи зазначену статтю, необхідно звернути увагу на невідповідність назв деяких із зазначених суб'єктів чинному законодавству. Так, відповідно до Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р. Міністерство охорони навколишнього природного середовища України було реформовано в Міністерство екології та природних ресурсів України [23]. Цим же нормативно-правовим актом утворено Державну службу геології та надр України в результаті реорганізації Державної геологічної служби, що функціонувала до цього моменту у складі Мінприроди. Оскільки Указом Президента України «Про Положення про Державну службу геології та надр України» від 6 квітня 2011 р. № 391/2011 визначено, що Державна служба геології та надр України є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр [25], пропонуємо замінити в ст. 11 КУпН фразу «спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з геологічного вивчення та забезпечення раціонального використання надр» на «Державна служба геології та надр України».

Відповідно до Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р. не має місця в оновленій системі центральних органів виконавчої влади і Державному комітету України з нагляду за охороною праці. Його функції покладено на Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки України, яка здійснює комплексне управління у сфері промислової безпеки, охорони праці, а також контролю за виконанням функцій державного управління охороною праці міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування [26].

До нинішнього часу не були внесені до ст. 11 КУпН корективи щодо назви органів місцевого самоврядування. У чинній редакції КУпН уживається термін «Ради народних депутатів». Натомість Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [21] розширено визначає органи місцевого самоврядування: територіальні громади сіл, селищ, міст як самостійні суб'єкти, так і такі, що діють через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які становлять спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст. Тому ми пропонуємо замінити словосполучення «Ради народних депутатів» на «органи місцевого самоврядування».

До прийняття Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» [23], який розпочав новий етап у системі управління різними галузями економіки, в тому числі й у сфері надрокористування, статус державних органів, що

регулюють відносини надрокористування: Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Державний комітет з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду, Державна геологічна служба, визначався постановами Кабінету Міністрів України [10; 15; 9].

На виконання Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р. було прийнято ряд Указів Президента, що стали правовою основою для функціонування системи державних органів, які управляють сферою надрокористування: Про Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України [28], Про Положення про Міністерство енергетики та вугільної промисловості України [29], Про Положення про Державну службу геології та надр України [25], Про Положення про Державну екологічну інспекцію України [24], Про Положення про Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки України [26]. У такий спосіб Президент виступає ключовою фігурою у процесі формування правової основи функціонування системи державного управління у сфері надрокористування.

Для з'ясування кола суб'єктів адміністративно-правових відносин у сфері надрокористування та їх зв'язку було розглянуто схему державного управління у сфері гірничих відносин, розроблену В. В. Матюхою [4]. У своїй статті цей науковець використовує терміни «схема державного управління вітчизняним гірничопромисловим комплексом» та «схема державного управління сфери надрокористування». Оскільки В. В. Матюха не пояснює, що він розуміє під гірничопромисловим комплексом, то припускаємо що йдеться про гірничу промисловість. Гірничий закон України визначає гірничу (гірничодобувну) промисловість як комплекс галузей важкої промисловості з розвідування родовищ корисних копалин, їх видобутку з надр землі та збагачення [1]. Зазначені види користування надрами не охоплюють усього спектра способів надрокористування, визначених у КУпН (ст. 14) [22]. Тому вважаємо необгрунтованим ототожнення понять «схема державного управління вітчизняним гірничопромисловим комплексом» та «схема державного управління сфери надрокористування», що використовується В. В. Матюхою [4].

До того ж розроблена схема не враховує зміни у статусі зазначених у ній органів, пов'язаних із прийняттям Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р.

За критерієм рівня впливу на сферу надрокористування всі органи державної влади можна поділити на такі дві групи: 1) такі, що безпосередньо здійснюють управління, контроль і нагляд у сфері надрокористування: Кабінет Міністрів України, Мінприроди України, Держгеолслужба, Держгеонадра, Держгірпромнагляд України, Державна комісія по запасах корисних копалин; 2) координаційні органи у сфері надрокористування, а саме: органи місцевого самоврядування, МОЗ, Міненерговугілля України, Мінагрополітики України, Міноборони, адміністрація Держприкордонслужби, Державна податкова служба України, Державна екологічна інспекція України, Державне агентство земельних ресурсів України.

Система органів, що здійснює державне управління у сфері надрокористування з моменту утворення незалежної держави України змінювалась багато разів.

У 1991р. розпочалася реорганізація Державного комітету УРСР з екології та раціонального природокористування в Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. 14 вересня 1991 р. прийнято перше Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України [12], відповідно до якого Міністерство охорони навколишнього природного середовища України (Мінприроди України) було центральним органом державного управління, підпорядкованим Кабінету Міністрів України. Міністерство здійснювало керівництво у галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів.

Уперше в історії незалежної України 23 вересня 1991 р. прийнято Положення про Державний комітет України з геології і використанню надр [8], відповідно до якого Державний комітет України з геології і використанню надр (Держкомгеології України) став центральним органом державного управління, підпорядкованим Кабінету Міністрів України. Держкомгеології України у межах своєї компетенції втілював у життя політику Уряду України в галузі геологічного вивчення та використання надр.

10 лютого 1995 р. затверджено Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України [11], відповідно до якого Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України (Мінекобезпеки України) було центральним органом виконавчої влади, підпорядкованим Кабінету Міністрів України. Міністерство реалізувало державну політику в галузі охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання і відтворення природних ресурсів, захисту населення та навколишнього природного середовища від негативного впливу господарської діяльності шляхом регулювання екологічної, ядерної та радіаційної безпеки на об'єктах усіх форм власності.

Положення про Державний комітет України з геології і використання надр від 23 вересня 1991 р. № 219 втратило чинність на підставі Постанови КМ № 387 від 01.04.96, якою було затверджено нове Положення про Державний комітет України з геології і використання надр [7], відповідно до якого створений комітет став центральним органом державної виконавчої влади, підпорядкованим Кабінетові Міністрів України. Держкомгеології реалізував державну політику у галузі геології й розвідки надр, сприяв структурній перебудові економіки країни, організував і координував проведення робіт з геологічного вивчення і використання надр.

З метою вдосконалення системи державного управління, підвищення ефективності функціонування органів виконавчої влади, посилення провідної ролі міністерств як головних суб'єктів вироблення й реалізації державної політики у відповідних галузях і сферах діяльності та поетапного впровадження адміністративної реформи в Україні Президент прийняв Указ від 13 березня 1999 р. № 250/99 «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України» [19]. Цим нормативно-правовим актом було утворено Державну адміністрацію ядерного регулювання України, підпорядковано її Міністерству охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України; перетворено Державний комітет України з геології і використання надр у Комітет України з питань геології та використання надр; перейменовано Державний департамент золотовидобувної та золотопереробної промисловості в Державний департамент виробництва і переробки дорогоцінних металів.

4 листопада 1999 р. прийнято Закон України «Про державну геологічну службу України», відповідно до якого Державна геологічна служба України включає спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з геологічного вивчення та використання надр, державні підприємства, установи та організації, які організовують і проводять геологічне вивчення надр, забезпечують реалізацію державної політики у галузі користування надрами, здійснюють планомірне проведення регіональних геологічних досліджень, пошуків і розвідки необхідних і стратегічно важливих корисних копалин, накопичення й зберігання геологічної інформації про надра, встановлення кондицій на мінеральну сировину для підраховування запасів корисних копалин у надрах, проведення наукових досліджень у сфері геологічного вивчення і використання надр, координують і здійснюють геологічний контроль за діяльністю інших суб'єктів геологічної діяльності [14].

З метою вдосконалення структури органів виконавчої влади та підвищення ефективності державного управління Президент прийняв Указ «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади» від 15 грудня 1999 р. № 1573/99 [20], відповідно до якого було утворено Міністерство екології та природних ресурсів України на базі Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України, Комітету України з питань геології та використання надр, Комітету України з питань гідрометеорології, Державної адміністрації ядерного регулювання України, Головного управління геодезії, картографії та кадастру, Державної комісії у справах випробувань і реєстрації засобів захисту та регуляторів росту рослин і добрив, що ліквідувались. Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України затверджено Указом Президента України від 29 травня 2000 р. № 724/2000 [6]. 30 березня 2002 р. № 439 Постановою КМУ затверджено Положення про Державну геологічну службу [16], відповідно до якого Державна геологічна служба (Держгеолслужба) була урядовим органом державного управління, який діяв у складі Мінекоресурсів і підпорядковувався йому.

У 2003 р. Міністерство екології та природних ресурсів України реорганізовано в Міністерство охорони навколишнього природного середовища України та Державний комітет

природних ресурсів України [18]. Указом Президента України від 10.02.2004 р. № 176/2004 «Про Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України» затверджено положення [30], відповідно до якого Міністерство охорони навколишнього природного середовища України стало спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки, заповідної справи. Діяльність Мінприроди України спрямовувалась і координувалась Кабінетом Міністрів України.

14 квітня 2004 р. КМУ прийняв Постанову «Деякі питання Державного комітету природних ресурсів», якою ліквідував Державну геологічну службу [2] та визнав такою, що втратила чинність, Постанову КМУ від 27 грудня 2001 р. № 1748 «Про утворення Державної геологічної служби» [13].

27 грудня 2005 р. Указом Президента України затверджено Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України [27], відповідно до якого був визнаний таким, що втратив чинність, Указ Президента України від 10 лютого 2004 р. № 176 «Про Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України» та визначено, що Міністерство охорони навколишнього природного середовища України є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, екологічної безпеки, заповідної справи, поводження з відходами, геологічного вивчення надр, а також топографо-геодезичної та картографічної діяльності. Діяльність Мінприроди України спрямовувалась і координувалась Кабінетом Міністрів України. Проте тільки 13 лютого 2009 р. Указ Президента № 176 «Про Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України» було визнано таким, що втратив чинність, тобто тоді, коли вже майже три роки діяло Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, затверджене Постановою КМУ від 2.11.2006 р. № 1524.

24 вересня 2005 р. № 980 було затверджено положення КМУ «Про Державну геологічну службу» [17], відповідно до якого Державна геологічна служба стала урядовим органом державного управління, що діяв у складі й підпорядкуванні Мінприроди.

Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, затверджено Постановою КМУ від 2.11.2006 р. № 1524 [10], мало чинність до 13 квітня 2011 р., коли було прийнято Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України [28].

09.12.2010 р. Президент України видав Указ «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», відповідно до якого утворено: 1) Міністерство екології та природних ресурсів України, Державну екологічну інспекцію України, Державну службу геології та надр України шляхом реорганізації Міністерства охорони навколишнього природного середовища України; 2) Міністерство енергетики та вугільної промисловості України шляхом реорганізації Міністерства палива та енергетики України, Міністерства вугільної промисловості України; 3) Міністерство надзвичайних ситуацій України, Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки України шляхом реорганізації Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи [23].

У зв'язку з прийняттям зазначеного нормативно-правового акта прийнято ряд Указів Президента України, що визначають статус державних органів, які здійснюють управління та регулювання суспільних відносин у сфері надрокористування:

– про Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України [28] та про Положення про Міністерство енергетики та вугільної промисловості України [29], відповідно до них ці міністерства є центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України;

– про Положення про Державну службу геології та надр України [25], відповідно до нього ця служба є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра екології та природних ресурсів України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр;

– про Положення про Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки [26], відповідно до якого Державна служба гірничого нагляду та промислової безпеки України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра надзвичайних ситуацій України;

— про Положення про Державну екологічну інспекцію України [24], відповідно до нього ця інспекція є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра екології та природних ресурсів України тощо.

Проаналізувавши історію розвитку державних органів, що здійснюють безпосереднє управління у сфері надрокористування України за часів її незалежності, діходимо висновку, що протягом цього періоду можна виокремити шість етапів розвитку нині чинного Міністерства екології та природних ресурсів України відповідно до Указів Президента України: 1) 14.09.91 – Міністерство охорони навколишнього природного середовища України; 2) 10.02.1995 – Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України; 3) 10.02.2004 – Міністерство охорони навколишнього природного середовища України; 4) 27.12.2005 – Міністерство охорони навколишнього природного середовища України; 5) 02.11.2006 – Міністерство охорони навколишнього природного середовища України; 6) 13.04.2011 – Міністерство екології та природних ресурсів України.

Крім Мінприроди України, одне з чільних місць у системі управління сферою надрокористування належить Державній геологічній службі України. Проте на рис. 1 її не зображено, тому що це комплексне поняття. Відповідно до ст. 1 та 5 Закону України «Про державну геологічну службу України» до Державної геологічної служби України входять: спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з геологічного вивчення та використання надр, яким є Державна служба геології та надр України [25], та державні підприємства, установи та організації з геологічного вивчення й використання надр, які входять до сфери управління спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з геологічного вивчення та використання надр [14]. Таким чином, основним органом, що регулює відносини надрокористування, діяльність якого координується Кабінетом Міністрів України через міністра екології та природних ресурсів України, є Державна служба геології та надр України.

Офіційна історія української геологічної служби розпочалася 1 лютого 1918 р., коли Уряд затвердив Статут Українського геологічного комітету. Це був шлях від маленького комітету зі штатом 50 осіб до однієї з потужних геологічних служб, яка має високий авторитет серед світової геологічної спільноти [3]. Грунтовні дослідження етапів розвитку Державної служби геології та надр України проводились тільки до часу проголошення України незалежною державою. За роки незалежності українська геологічна служба неодноразово зазнавала структурних змін – від Державного Комітету України з геології та використання надр до Державної служби геології та надр України.

Історія Державної служби геології та надр України за період незалежності України пройшла декілька етапів: 1) вперше в історії незалежної України 23 вересня 1991 р. прийнято Положення про Державний комітет України з геології і використання надр; 2) 01.04.96 р. затверджено нове Положення про Державний комітет України з геології і використання надр; 3) 13 березня 1999 р. Державний комітет України з геології і використання надр реорганізовано у Комітет України з питань геології та використання надр; 4) 30 березня 2002 р. Комітет України з питань геології та використання надр реорганізовано у Державну геологічну службу та включено до складу Мінекоресурсів і підпорядковано йому; 5) 14 квітня 2004 р. ліквідовано Державну геологічну службу; 6) 24 вересня 2005 знову створено Державну геологічну службу, яка стала урядовим органом державного управління, діяла у складі Мінприроди і йому підпорядковувалась; 7) 6 квітня 2011 р. створено Державну службу геології та надр України, яка координується Кабінетом Міністрів України через міністра екології та природних ресурсів України.

Державна служба геології та надр України – центральний орган виконавчої влади, що входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр [25]. Основними завданнями

Держгеонадр України є: 1) внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр; 2) реалізація державної політики у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр.

Для проведення державної експертизи та оцінки запасів корисних копалин при спеціально уповноваженому центральному органі виконавчої влади з геологічного вивчення та використання надр, тобто при Держгеонадра України, діє Державна комісія України по запасах корисних копалин.

Ще одним уповноваженим органом державної влади в сфері надрокористування є Державна служба гірничого нагляду та промислової безпеки – центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра надзвичайних ситуацій України. Держгірпромнагляд України входить до системи органів виконавчої влади та забезпечує реалізацію державної політики з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду, охорони надр та державного регулювання у сфері безпечного поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення [26].

Висновки. Підбиваючи підсумки цього дослідження, слід зазначити, що сформована система органів управління суспільними відносинами у сфері надрокористування не є новаторською розробкою чинного уряду країни. Таке підпорядкування центральних органів виконавчої влади у сфері надрокористування вже було в історії України, тільки назви вони мали дещо інші, проте за змістом їх повноваження суттєво не змінилися.

Хоча система органів державного управління сферою надрокористування досі залишається громіздкою, проте в результаті реформи 2010 р. прийнято ряд положень про центральні органи виконавчої влади, що регулюють відносини у сфері надрокористування, які визначили їх правовий статус, чого раніше не було у вітчизняному законодавстві. Це позитивно вплинуло на усунення більшості дублювань повноважень органів управління сферою надрокористування, що раніше призводило до неефективного управління. Водночас відсутність радикальних змін щодо підпорядкування та кількості органів управління сферою надрокористування дозволило уникнути значних розтрат державного бюджету на проведення цієї реорганізації.

Водночас зміни в системі органів управління у сфері надрокористування не було підкріплено відповідними змінами в основоположному регулятивному акті, а саме в Кодексі України про надра, ст. 11 якого потребує змін. Тому ми пропонуємо ст. 11 КУпН викласти у такій редакції: «Стаття 11. Органи, що здійснюють державне управління у галузі геологічного вивчення, використання і охорони надр.

Державне управління у галузі геологічного вивчення, використання і охорони надр здійснюють Кабінет Міністрів України, Міністерство екології та природних ресурсів України, Державна служба геології та надр України, Державна служба гірничого нагляду та промислової безпеки України, Рада Міністрів Республіки Крим, інші державні органи, органи місцевого самоврядування і органи виконавчої влади на місцях відповідно до законодавства України».

Список використаних джерел:

1. Гірничий закон України від 6 жовтня 1999 року № 1127-XIV // Відомості Верховної Ради України, 1999. – № 50. – Ст. 433 – Ст. 1
2. Деякі питання Державного комітету природних ресурсів: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2004 р. № 486 // Офіційний вісник України від 07.05.2004 – 2004 р. – № 16. – С. 134. – Ст. 1107. – Код акта 28543/2004.
3. Історія української геологічної галузі [Електронний ресурс] : офіційний сайт Державної служби геології та надр України. – Режим доступу : <http://dgs.kiev.ua/anonsi/7-storya-ukrayinskoji-geologichnoyi-galuz.html>
4. Матюха В.В. Проблеми просторового розвитку в сфері надрокористування [Електронний ресурс] / В.В. Матюха // Міжнародний науковий журнал «Механізм регулювання економіки» – № 2 (46) 2010 – Режим доступу: – http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mre/2010_2/3_4.pdf

5. Модельный кодекс о недрах и недропользовании для государств-участников СНГ : Постановление № 20-8 от 7 декабря 2002 года. – Принят на двадцатом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ.

6. Питання Міністерства екології та природних ресурсів України : Указ Президента України від 29 травня 2000 року № 724/2000.

7. Положення про Державний комітет України з геології і використання надр: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 квітня 1996 р. № 387 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

8. Положення про Державний комітет України з геології і використання надр: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 вересня 1991 р. № 219 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

9. Положення про Державну геологічну службу : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2005 року № 980 // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 39.

10. Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 листопада 2006 р. № 1524 // Офіційний вісник України від 15.11.2006 – 2006 р. – № 44 – С. 129. – Ст. 2949. – Код акта 37753/2006.

11. Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України : Указ Президента України від 10 лютого 1995 р. № 120/95 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

12. Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 вересня 1991 р. № 200. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=200-91-%EF>

14. Про утворення Державної геологічної служби : Постанова КМУ від 27 грудня 2001 р. № 1748 // Офіційний вісник України – 2001. – № 52. – Ст. 2363.

15. Про державну геологічну службу України : Закон України від 4 листопада 1999 р. № 1216-XIV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 51. – Ст.456.

16. Про затвердження Положення про Державний комітет з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2006 р. № 1640 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

17. Про затвердження Положення про Державну геологічну службу : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 2002 р. № 439 // Офіційний вісник України від 19.04.2002. – 2002. – № 14. – С. 189. – Ст. 746. – Код акта 22021/2002.

18. Про затвердження Положення про Державну геологічну службу : Постанова КМУ від 24 вересня 2005 р. № 980 // Офіційний вісник України від 14.10.2005. – 2005. – № 39. – С. 83. – Ст. 2481. – Код акта 33903/2005.

19. Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів: Указ Президента України від 15 вересня 2003 р. № 1039/2003.

20. Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України: Указ Президента України від 13 березня 1999 р. № 250/99 // Офіційний вісник України від 02.04.1999. – 1999. – № 11. – С. 13. – Код акта 7068/1999.

21. Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1573/99 // Офіційний вісник України від 31.12.1999. – 1999. – № 50 – С. 11. – Код акта 13197/1999

22. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1997. – № 24. – Ст.170.

23. Про надра : Кодекс України від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 36. – Ст. 340.

24. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 9 грудня 2010 р. // Офіційний вісник України від 17.12.2010. – 2010 р. – № 94. – С. 15. – Ст. 3334. – Код акта 53839/2010.

25. Про Положення про Державну екологічну інспекцію України : Указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 454/2011 // Офіційний вісник Президента України від 20.04.2011. – 2011 р. – № 11. – С. 86. – Ст. 617

26. Про Положення про Державну службу геології та надр України : Указ Президента України від 6 квітня 2011 р. № 391/2011 // Офіційний вісник Президента України від 18.04.2011. – 2011. – № 9. – С. 65. – Ст. 544.

27. Про Положення про Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки України : Указ Президента України від 6 квітня 2011 р. № 408/2011 // Офіційний вісник Президента України від 18.04.2011. – 2011. – № 10. – С. 61. – Ст. 561.

28. Про Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України : Указ Президента України від 27 грудня 2005 р. № 1842/2005 // Урядовий кур'єр. – 15.02.2006. – № 31.

29. Про Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України : Указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 452/2011 // Офіційний вісник Президента України від 20.04.2011. – 2011. – № 11. – С. 70. – Ст. 615.

30. Про Положення про Міністерство енергетики та вугільної промисловості України : Указ Президента України від 6 квітня 2011 р. № 382/2011 // Офіційний вісник Президента України від 18.04.2011. – 2011. – № 9. – С. 10. – Ст. 535.

31. Про Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України : Указ Президента України від 10.02.2004 № 176/2004 // Урядовий кур'єр. – 18.02.2004. – № 31.

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

Бандурка О. М.,
доктор юридичних наук, професор,
академік АПРН України
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

Богатирьова О. І.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри
кримінального і кримінально-виконавчого
права та кримінології
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 343.81

**ЗАСТОСУВАННЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО МЕТОДУ В НАУЦІ КРИМІНАЛЬНО-
ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

Розглядається застосування порівняльного методу в науці кримінально-виконавчого права.

Ключові слова: застосування, порівняльний метод, наука, кримінально-виконавче право.

Рассматривается применение сравнительного метода в науке уголовно-исполнительного права.

Ключевые слова: применение, сравнительный метод, наука, уголовно-исполнительное право.

The article is dedicated to research of the application of the comparative method in the science of criminal-executive law.

Key words: application, comparative method, science, criminal-executive law.

Вступ. Подальший розвиток демократії, забезпечення прав і свобод громадян нерозривно пов'язано з підвищенням якості та ефективності роботи пенітенціарних установ, під час якої виникають, змінюються та припиняються різні види правовідносин, провідне місце серед яких належить кримінально-виконавчим. Намагання впровадити в повсякденне життя українського суспільства ліберальні європейські цінності обумовило необхідність оптимізації діяльності Державної пенітенціарної служби України відповідно до загальноновизнаних міжнародних стандартів поведіння із засудженими.

У цьому контексті вагомим значення щодо трансформації інститутів кримінально-виконавчого права набуває і вдосконалення процесу застосування засобів виправлення та ресоціалізації засуджених. Зазначені аргументи дають змогу визначити персоналу пенітенціарних установ необхідне коло завдань з метою їх вивчення і виконання.

Теоретичним підґрунтям написання статті стали наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, таких як: М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, Х. Н. Бехруза, В. І. Борисова, І. Г. Богатирьова, Є. М. Бодюла, В. К. Грищука, О. М. Джужі, В. П. Казимирчука, О. Г. Колба О. Ф. Кістяківського, П. П. Михайленка, А. В. Савченка, В. В. Сташиса, М. С. Таганцева, В. Я. Тація, В. М. Трубникова та ін.

Постановка завдання. Мета статті – потреба привернути увагу вчених і практиків до застосування порівняльного методу в науці кримінально-виконавчого права, що уможливить його використання в науковому пошуку під час підготовки монографій, підручників, навчальних посібників.

Результати дослідження. Застосування порівняльного методу в науці кримінально-виконавчого права має за мету розширення та поглиблення уявлень про кримінально-виконавче право як нову сучасну дисципліну. Порівняльне правознавство – це теорія чи наукова дисципліна в низці галузей юридичної науки. Його мета – вивчення і зіставлення різних правових масивів і систем між собою та з нормами міжнародного права, виявлення їх схожості та відмінностей, визначення тенденцій загальносвітового розвитку.

Ми поділяємо позицію І. Г. Богатирьова, С. М. Бодюла, О. М. Джужі, О. Г. Колба про необхідність єдиного (порівняльного) курсу кримінально-виконавчого права, в якому проглядалась би єдність і диференціація норм кримінально-виконавчого права різних країн, які забезпечують відповідно до міжнародних стандартів порядок і умови тримання засуджених та ув'язнених.

Однак на цьому шляху виникає низка проблем, без розв'язання яких зусилля вчених не дадуть того бажаного результату, на який, у кінцевому результаті, сподіваються законодавець і суспільство.

Перш за все важливо розуміти, що не існує ідеальних правових систем. Їх ефективність визначається своєчасністю й відповідністю стану держави і права тієї чи іншої країни певному етапу суспільного розвитку. В Україні останні два десятиліття відбувається ідеалізація права західного типу, незважаючи навіть на очевидні суттєві відмінності в історії формування цих правових систем.

Справджується найгірший варіант модернізації країни, держави і права: «сліпе копіювання чужих моделей регулювання суспільних відносин». Але ще В. П. Казимирчук звертав увагу на один надзвичайно важливий аспект характеристики західного права: «Позитивним і принципово важливим слід уважати те, що основні зусилля західних учених направлені на виявлення причин у межах демократичного суспільства та на виконання вимоги щодо вивчення права у дії, пошуку і створення гарантій реалізації прав» [1, с. 151].

Тобто західні правові моделі також не завжди досконалі, тому потребують скрупульозного вивчення і глибокого аналізу. «Порівнянню повинні підлягати не тільки закони, але й підзаконні акти, судова практика, колективні договори, звичаї, і що особливо важливо, практика застосування законодавства. Таким чином, порівняння законів на папері не менш важливо, ніж законів у дії, тобто «живого права».

Отже в розв'язанні означених вище проблем слід звернути увагу на те положення, що використання зарубіжного досвіду не може й не повинно ставати основним шляхом оптимізації кримінально-виконавчого права в сучасний період модернізації органів і установ виконання покарань. Основним шляхом має стати збереження чинних і створення нових норм чи моделей, які відповідають соціально-економічним умовам, традиціям, національним особливостям тощо.

Цілком природно використання позитивного досвіду правового регулювання кримінально-виконавчих відносин у країнах СНД. Однак правову форму не можна розглядати в її чистому вигляді як самодостатнє явище, не пов'язане з конкретними соціальними і політичними умовами. Яскравий приклад цього – спроба рецепції швейцарського законодавства в Туреччині (1926 р.)

Рецепція іноземного права як механічне пристосування законодавства, не є творчим розвитком права, суперечить елементарним правилам демократичного процесу підготовки, обговорення і прийняття законів, ігнорує національні й місцеві особливості. В результаті право іншої країни залишається чужорідним тілом у соціальній тканині іншої держави.

Однак спочатку необхідно дати загальну характеристику порівняльно-правового методу та порівняльного правознавства (компаративізму), оскільки це має принципове значення для порівняльно-правових досліджень у кримінально-виконавчому праві. В загальному вигляді можна виокремити три основні позиції, які розкривають значення й вигоди порівняльного права:

- воно дуже корисне для вивчення історії права і його філософського осмислення;
- воно корисне також для кращого розуміння і вдосконалення власного національного права;
- воно має величезне значення для створення кращих правових форм відносин, які складаються у міжнародному спілкуванні.

Методологія порівняльного кримінально-виконавчого права – це складна структура, яка складається із загальних, концептуальних підходів (ідей), методологічних принципів, конкретних методів і методик порівняльно-правового аналізу, що розроблені як у рамках самої теорії порівняльного кримінально-виконавчого права, так і запозичених та адаптованих, залежно від предмета порівняльного кримінально-виконавчого права, з інших юридичних і неюридичних наук.

Основними *методологічними принципами* порівняльного кримінально-виконавчого права є:

- принцип об'єктивності;
- принцип функціоналізму;
- принцип можливості порівнювання;
- принцип дотримання оптимального різноманіття правових систем і підсистем;
- принцип усебічного врахування історичних, національних, економічних, соціально-політичних та інших умов.

Серед методологічних принципів необхідно виділити принцип можливості порівнювання явищ та інститутів, які порівнюються. Його сутність зводиться до того, що в процесі підготовки і проведення порівняльно-правових досліджень чітко виконується вимога, згідно з якою об'єкти порівняння мають бути «порівнюваними» й між ними в обов'язковому порядку має бути прямий зв'язок.

Даний принцип передбачає наявність у різних явищ, інститутів та установ загальних рис, ознак належності до одного й того ж роду або виду, наявність у них схожих структур, функцій, загальної сфери застосування, аналогічних завдань і цільових установок.

Слід звернути увагу на основні принципи, закладені в Європейських пенітенціарних правилах, а саме:

1. У поведженні з усіма особами, позбавленими волі, необхідно дотримуватись їхніх прав людини.

2. Особи, позбавлені волі, зберігають усі права, яких вони не були законно позбавлені за рішенням суду, відповідно до якого вони засуджені до позбавлення волі чи взяті під варту.

3. Обмеження, накладені на осіб, позбавлених волі, повинні бути мінімально необхідні та відповідати тій обгрунтованій меті, через яку вони накладалися.

4. Утримання ув'язнених в умовах, які порушують їхні права, не може бути виправдано нестачею ресурсів.

5. Життя в місцях позбавлення волі повинно бути, наскільки це можливо, наближено до позитивних аспектів життя у суспільстві.

6. Утримання під вартою має здійснюватися таким чином, щоб сприяти поверненню до суспільства осіб, позбавлених волі.

7. Необхідно заохочувати співробітництво із зовнішніми соціальними службами та, наскільки можливо, залучати громадянське суспільство до участі у питаннях в'язничного життя.

8. Персонал пенітенціарних установ виконує важливу суспільну функцію, тому порядок їх набору, професійної підготовки та умови роботи повинні забезпечувати їм можливість підтримувати високі стандарти поведження з ув'язненими.

9. Усі пенітенціарні установи повинні регулярно інспектувати державні органи та надавати їх незалежному моніторингу [2].

Комплексний підхід до використання методології порівняльного кримінально-виконавчого права – це необхідна умова продуктивного вивчення сучасних підходів до виправлення і ресоціалізації засуджених у різних країнах світу. Професор І. Г. Богатирьов вказує на *об'єкти порівняння* у кримінально-виконавчому праві, зокрема, це норми, інститути, органи, установи, кримінально-виконавчі правовідносини, кримінально-виконавча характеристика, юридичні процедури виконання та відбування покарань. Головне, щоб ці правові явища не виходили за рамки проблематики кримінально-виконавчого права, а їх порівняння не суперечило теорії права [3].

Слід погодитися з думкою В. П. Казимирчука, який вважає, що під час вивчення правових явищ, відштовхуючись від наукових абстракцій, які відображають загальне, суттєве,

те, що повторюється, соціально-політичну сутність державно-правових інститутів, дослідник йде до виявлення їх службової ролі, соціальних функцій та ефективності [1, с. 74].

Як правильно зазначається в науковій літературі, це дозволяє йти у дослідженні від багатоманітності даних у законодавстві до тих реальних суспільних відносин – матеріальних умов життя, які лежать в основі правових норм і правовідносин і повинні слугувати основою забезпечення необхідності відповідних правових інститутів.

У цьому випадку відправним пунктом дослідження є *встановлення того змісту правового інституту*, що аналізується, яке потім дозволить пояснити його специфічні правові властивості. Для виділення такої основи дослідник має використати всю сукупність наявних методів і засобів пізнання: конкретно-соціологічний, порівняльний, прийом абстракції, звертаючись до висновків інших наук.

Порівняльне правознавство використовує *широкий спектр методів* наукового пізнання, найбільш уживаними з яких є: порівняльно-правовий; системно-функціональний; конкретно-історичний; конкретно-соціологічний; формально-логічний; метод правового моделювання та ін.

Крім того, В. П. Казимирчук наводить низку основоположних принципово важливих позицій, базових для сучасних досліджень у галузі порівняльного правознавства, що дозволяють виявляти сутність досліджуваних правових явищ:

– у власному, більш точно, значенні *метод порівняльного дослідження* має за свій об'єкт аналогічні або схожі інститути двох або декількох правових систем, спільних або протилежних за своїм соціальним змістом;

– *порівняння як прийом логіки* передбачає, що в об'єктах, які досліджуються, є якісно схожі ознаки. Але з'ясування значення кожної ознаки, розкриття її соціально-економічного змісту безумовно приведе до з'ясування корінних відмінностей (тобто того, що визначає специфіку, особливості цього об'єкта) різних правових систем;

– важлива сторона в застосуванні методу порівняльного вивчення права – це необхідність поєднання його з конкретно-соціологічним аналізом, тобто *поєднання конкретного правового матеріалу з соціологічним підходом*;

– для наукового пізнання замало встановити риси схожості та відмінності; важливо з'ясувати, *які причини обумовили схожість та відмінності* між тими чи іншими правовими інститутами, всебічно проаналізувати їх спільні риси та відмінності. Останнє досягається не особливим порівняльним методом, а всіма тими прийомами наукової методології, які забезпечують історичний, соціологічний та юридичний аналіз правових інститутів;

– вивчення юристом-дослідником нормативного матеріалу однієї якоїсь національної правової системи або країни не дає досить широкого матеріалу для узагальнення й висновків, не можна обійтись без порівняльного методу в історичному дослідженні правових систем різних епох і різних народів. Як наслідок, з одного боку, для можливості формування найдостовірніших у науковому плані висновків необхідно спиратися на максимально найбільший фактичний;

– *нормативний та історичний матеріал*. З іншого боку, вироблення прийомів наукового зіставлення досліджуваного матеріалу, принципів узагальнення дозволяє досліднику легко орієнтуватися в ньому, обирати найважливіші й необхідні факти;

– слід урахувати важливість порівняльного вивчення правових систем різноманітних держав в інтересах законодавчої діяльності для виконання суто практичних завдань, що виникають перед власною державою [1, с. 97–116].

Історико-правовий метод – безумовна складова сучасних порівняльно-правових досліджень. Слід зазначити, що порівняння у кримінально-виконавчому праві здійснюються у двох напрямках: горизонтальному – порівняння різних національних систем кримінально-виконавчого права і вертикальному – зіставлення міжнародних пенітенціарних стандартів і норм національного права [4, с. 11]. Однак, на наш погляд, не менш важливим у вертикальному напрямі порівняння є дослідження історичного генезису правового регулювання різних аспектів кримінально-виконавчих відносин, що охоплюються предметом кримінально-виконавчого права. Конкретно-історичний метод дозволяє оцінити не тільки сучасний стан явищ, але й прогнозувати їх майбутнє. Він допомагає дослідникам звертатися до тих

історичних фактів, дат, подій і хронік, які дозволяють вибудувати загальну картину їх еволюції [5, с. 23].

У зв'язку з цим теоретико-прикладне дослідження функціонування органів і установ виконання покарань не може бути проведено без вагомій історико-правової складової, обсяг якої обмежується тільки обранням науковим пошуком і необхідністю концентруватися на певній проблематиці.

Утім вже в перших наукових працях, присвячених проблемам кримінально-виконавчого права, близько однієї третини обсягу відводилось його ретроспективному аналізу. Саме на аналізі еволюційних процесів перші вчені-пенітенціаристи ґрунтували свої теоретичні конструкції. Це були не просто історичні екскурси чи довідки, або історико-правові вступи. Вони присвячувались історії зародження, становлення й розвитку кримінально-виконавчого права [6; 7].

Висновки. Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що підготовлена нами стаття – це спроба інтегративного порівняльно-правового дослідження, котре включатиме як горизонтальне, так і вертикальне порівняння (у тому числі й в історичному контексті).

Список використаних джерел:

1. Казимирчук В. П. Право и методы его изучения / Казимирчук В. П. – М. : Юрид. лит., 1965. – 204 с.
2. Трубников В. М. Европейские пенитенциарные правила. Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 127–167.
3. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України : підручник / Богатирьов І. Г. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 352 с.
4. Киселев І. Я. Сравнительное и международное трудовое право : учебник / Киселев І. Я. – М. : Дело, 1999. – 728 с.
5. Бехруз Х. Н. Методологические вопросы сравнительного правоведения / Бехруз Х. Н. – К. ; Сімферополь : Ин-т гос. и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, Изд-во Логос, 2007. – 32 с.
6. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України [упоряд. Г. О. Радов, І. І. Резник]. – К. : РВВ КІВС, 1998. – Т. 1. – Ч. 1. – 414 с.
7. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України [упоряд. Г. О. Радов, І. І. Резник]. – К. : ВД «Говард пресс», 1999. – Т. 2. – Ч. 1. – 456 с.

БОГАТИРЬОВ І. Г.,

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник науково-
дослідного центру
(Інститут кримінально-виконавчої служби)

ПУЗИРЬОВ М. С.,

кандидат юридичних наук,
головний науковий співробітник науково-дослідної
лабораторії науково-дослідного центру
(Інститут кримінально-виконавчої служби)

УДК 343.81

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОРІВНЯЛЬНОГО КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

Визначено теоретичні засади порівняльного кримінально-виконавчого права, його роль у підготовці фахівців для Державної кримінально-виконавчої служби України.

Ключові слова: теоретичні засади, порівняльне кримінально-виконавче право, фахівці, Державна кримінально-виконавча служба України.

В статті определены теоретические основы сравнительного уголовно-исполнительного права, его роль в подготовке специалистов для Государственной уголовно-исполнительной службы Украины.

Ключевые слова: теоретические основы, сравнительное уголовно-исполнительное право, специалисты, Государственная уголовно-исполнительная служба Украины.

The article is dedicated to research of the theoretical basis of comparative criminal-executive law, its role in training specialists for the State Criminal-Executive Service of Ukraine.

Key words: theoretical background, comparative criminal-executive law, specialists, the State Criminal-Executive Service of Ukraine.

Вступ. Порівняльне кримінально-виконавче право – нова у вітчизняній освіті навчальна дисципліна. В юридичних вузах України студенти, курсанти вивчають кримінально-виконавче право. Водночас глобалізація економічних зв'язків, мобільність людей, посилення інтересу до розвитку інших країн, їх історичного досвіду, сприяють актуалізації знань про право зарубіжних країн, зокрема, про кримінально-виконавче право. Це потребує від сучасного юриста володіти знаннями про міжнародні стандарти поведіння із засудженими та ув'язненими, особливостями правового регулювання кримінально-виконавчих відносин у різних країнах, які становлять для України найбільший інтерес.

Вивчення дисципліни “Порівняльне кримінально-виконавче право” дозволить студентам, курсантам та слухачам краще розуміти норми й інститути кримінально-виконавчого права різних країн, порівнювати їх з міжнародними стандартами й таким чином усвідомити загальну картину правового регулювання кримінально-виконавчих відносин у сучасному світі, синтезувати світовий досвід для запровадження його кращих досягнень у кримінально-виконавчому законодавстві України.

Практичне значення порівняльного кримінально-виконавчого права виявляється через можливість пізнання та максимального використання світового досвіду для удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України у роботі із засудженими та особами, взятими під варту. Вивчаючи цю дисципліну, студент, курсант та слухач повинен перш за все керуватися навчальною програмою, в якій визначено обсяг матеріалів, коло теоретичних і практичних питань, які слід засвоїти. Важливим підґрунтям для вивчення дисципліни “Порівняльне кримінально-виконавче право” є глибоке знання кримінально-виконавчого права України, що дозволяє орієнтуватися студенту, курсанту та слухачу в основних напрямках правового регулювання кримінально-виконавчих відносин у світі.

Теоретичною основою написання статті стали наукові і навчальні праці вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема: Ю. М. Антоняна, Л. В. Багрій-Шахматова, М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, В. А. Бадири, І. Г. Богатирьова, О. І. Богатирьової, О. В. Беци, В. І. Борисова, М. Г. Вербенського, Т. А. Денисової, О. М. Джужі, О. Г. Колба, В. М. Кудрявцева, М. І. Мельника, В. О. Меркулової, П. П. Михайленка, О. С. Міхліна, В. П. Петкова, Г. О. Радова, А. В. Савченка, В. М. Синьова, А. Х. Степанюка, М. О. Стручкова, В. М. Трубникова, С. Я. Фаренюка, М. І. Хавронюка, І. С. Яковець та ін.

Демократичні перетворення, що відбулися в Україні, зумовили необхідність реформування Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України та приведення її у відповідність із міжнародними нормами. Функціонування кримінально-виконавчої служби має базуватися на дотриманні положень Конституції і законів України, засад міжнародного права та європейської етики, принципів позапартійності, політичної незаангажованості, відкритості для взаємодії з національними і міжнародними громадськими організаціями та інституціями [1, с. 589].

Постановка завдання. Мета статті – визначення теоретичних засад порівняльного кримінально-виконавчого права, його ролі у підготовці фахівців для ДКВС України.

Результати дослідження. Сучасне кримінально-виконавче право включає в себе національне законодавство у сфері виконання покарань, чинні міжнародні договори, згоду на

обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та зорієнтовано на визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків; порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки; системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності; нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі тощо [2].

Важливу роль у кримінально-виконавчому праві відведено встановленому порядку виконання та відбування покарання (режиму), який повинен забезпечувати ізоляцію засуджених; постійний нагляд за ними; виконання покладених на них обов'язків; реалізацію їхніх прав і законних інтересів; безпеку засуджених і персоналу; роздільне тримання різних категорій засуджених; різні умови тримання засуджених залежно від виду колонії та зміну умов тримання засуджених.

Важливість окресленого питання засвідчує також адміністративна реформа, яка відбувається в органах виконавчої влади у цілому і ДКВС України, зокрема. Так, з 09.12.2010 по 25.12.2010 Президентом України підписано низку указів, спрямованих на підвищення ефективності державного управління, пошук оптимальної моделі функціонування органів та установ ДКВС України, оптимізацію діяльності зазначених органів та установ, реорганізацію процесу виконання та відбування покарань [3].

Отже, сучасні державні процеси, пов'язані з діяльністю України у міжнародних організаціях з прав людини (ООН, Ради Європи) та адміністративна реформа органів виконавчої влади створюють необхідні умови щодо модернізації встановленого порядку виконання та відбування покарання у напрямі наближення до європейських норм, правил та стандартів, посиленні засобів правового захисту засуджених на національному рівні. Розв'язання окресленої проблеми можливо лише шляхом вивчення передового зарубіжного досвіду організації режиму, впровадження ефективних його елементів у практичну діяльність установ виконання покарань.

Це означає, що наша держава під час розробки та прийняття нових законодавчих актів має керуватися не тільки змістом національних правових норм, але й міжнародними правовими актами, зокрема міжнародними стандартами з прав людини [4, с. 230]. Європейські стандарти прав та свобод людини змінюють не лише підходи до конкретних правових інститутів, але й змінюють національну правову культуру [5, с. 14]. Зазначений напрям діяльності вкрай актуальний у практичній діяльності Державної пенітенціарної служби (ДПтС) України з огляду на визнання необхідності поглиблення євроінтеграційних і північно-східних процесів, тим більше, що впровадження зарубіжного досвіду - це одна зі складових міжнародної співпраці ДПтС України [6, с. 7].

Підтвердженням зазначеному є ст. 5 Закону України "Про Державну кримінально-виконавчу службу України", згідно з якою одним із важливих напрямів діяльності ДПтС України є співробітництво з відповідними органами іноземних держав і міжнародними організаціями на основі міжнародних договорів [7].

Таким чином, пріоритетним напрямом діяльності ДПтС України, яка проводиться на підставі норм Конституції та міжнародних правових актів з прав та свобод людини, є приведення змісту режиму у відповідність із міжнародними стандартами, максимальне розширення та захист прав і свобод засуджених.

Наведене свідчить про значну потребу у докорінних перетвореннях понятійного апарату теорії кримінально-виконавчого права на нове розуміння режиму, нагляду за засудженими, ізоляції засуджених, виконання покладених на них обов'язків, реалізації їхніх прав і законних інтересів, безпеки засуджених і персоналу тощо. Встановлений порядок виконання і відбування покарань має регламентувати весь уклад життя засуджених як у позаробочий час, так і під час трудової діяльності, а також охоплювати всі сфери життєдіяльності засуджених, що перебувають під контролем персоналу установ виконання покарань.

Режим, зокрема, має детально визначати внутрішній розпорядок в установах виконання покарань з відповідними вимогами щодо забезпечення правопорядку на всіх об'єктах колонії та на виробничих ділянках інших відомств, з урахуванням поведінки громадян, які відвідують місця позбавлення волі (особи, які прибувають на побачення, адвокати, служителі культу,

вільнонайманий персонал тощо). Ці особи повинні дотримуватися встановлених в установах виконання покарань і на їх виробничих об'єктах правил взаємовідносин із засудженими. Тому правила режиму слід звертати і до цих категорій громадян, оскільки вони регулюють їх поведінку в місцях позбавлення волі та спрямовані на реалізацію завдань з "виконання відбування покарання", зокрема, на профілактику злочинів у місцях позбавлення волі [8, с. 24].

На підставі вищевикладеного робимо висновок, що переосмислення та приведення встановленого порядку виконання та відбування покарання відповідно до нового підходу - це пріоритетний напрям реформування кримінально-виконавчого законодавства у цілому та інституту режиму зокрема через оптимізацію структури кримінально-виконавчої служби й системи управління органами та установами виконання покарань, слідчими ізоляторами, розроблення такої моделі, яка відповідає б міжнародним нормам, забезпечення поетапного приведення умов тримання осіб, узятих під варту, та засуджених в існуючих установах виконання покарань та слідчих ізоляторах у відповідність до міжнародних норм.

З цього приводу відомий французький юрист М. Ансель зазначав, що зарубіжний досвід відкриває нові горизонти, дозволяє краще пізнати право своєї країни, шляхом порівняння з іншими системами. Порівняння озброює новими ідеями та аргументами, які можна отримати лише шляхом вивчення права інших країн [9, с. 28].

Слід також зазначити, що чинне кримінально-виконавче законодавство суттєво наблизило умови утримання засуджених до міжнародних норм і стандартів забезпечення прав людини. З цього приводу у Європейських пенітенціарних правилах зазначено, що позбавлення волі має відбуватися в таких умовах утримання і моральній атмосфері, які б забезпечували повагу людської гідності, формування у них почуття відповідальності та навичок, що сприятимуть їх реінтеграції у суспільство, допоможуть їм дотримуватись вимог законності та задовольняти свої життєві потреби власними силами після звільнення [10].

М. І. Снікеєв зазначає, що перебування у місцях позбавлення волі часто не лише руйнує систему відносин засудженого з людьми, що раніше склалася, але й підштовхує засуджених до пошуків друзів, однодумців з метою подолання почуття самотності та дефіциту у спілкуванні [11].

У ст. 7 і 8 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України визначено основні права засуджених, які суттєво наблизили кримінально-виконавче законодавство до вимог міжнародних стандартів. Так у ч. 1 ст. 7 КВК України, записано, що держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку.

21.01.2010 р. внесено зміни до КВК України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань, зокрема ст. 7 доповнено ч. 5, відповідно до якої встановлено заборону дискримінації засуджених за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [2].

У ст. 8 передбачено права засуджених отримувати інформацію про свої права і обов'язки, порядок і умови виконання та відбування призначеного судом покарання; на гуманне ставлення до себе і на повагу гідності, властивої людській особистості; звертатися відповідно до законодавства з пропозиціями, заявами і скаргами до адміністрації органів і установ виконання покарань, їх вищих органів, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, а також інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб таких міжнародних організацій, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян; на соціальне забезпечення, у тому числі й на отримання пенсій, відповідно до законів України. Таким чином, у КВК України відображено низку основоположних норм щодо встановленого порядку виконання та відбування покарання.

Аналізуючи зарубіжний досвід порівняльного кримінально-виконавчого права, слід зазначити, що Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню,

Європейські пенітенціарні правила - це найважливіші загальносвітові міжнародні акти, що містять обов'язкові для всієї міжнародної спільноти норми, які закріплюють загальні права людини і громадянина, захищають її честь, гідність, ділову репутацію і спрямовані на повагу людської гідності та створення сприятливих для людини умов громадського життя.

Визначальна роль цих документів для вивчення навчальної дисципліни “Порівняльне кримінально-виконавче право” полягає в тому, що їх положення може бути застосовано для визначення фундаментальних основ правового статусу осіб, у тому числі й тих, які відбувають покарання, окремі з них мають безпосереднє відношення до процесу виконання покарань і поведження із засудженими, виправлення і ресоціалізації засуджених, порядку й умов звільнення від відбування покарань.

Зазначені міжнародні акти орієнтовано на функціонування сучасних пенітенціарних систем, поліпшено умови утримання, ресоціалізацію засуджених та індивідуалізацію виправного впливу, диференціацію режимів. Зокрема у ст. 5 Загальної декларації прав людини закріплено, що ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, поведження чи покарання. Ст. 9 Декларації передбачає, що ніхто не може бути підданий безпідставному арешту, затриманню чи вигнанню.

Наведені та інші вимоги міжнародних актів відображені в Указі Президента України “Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України” в таких заходах, як: створення нормативно-правової бази, яка б відповідала міжнародним нормам і забезпечувала виконання у повному обсязі всіх функцій, покладених на кримінально-виконавчу службу; створення законодавчих та організаційних передумов для подальшого скорочення кількості осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах; вивчення й упровадження позитивного досвіду європейських держав у сфері виконання покарань (створення нових моделей установ виконання покарань та умов для діяльності служби пробачії); реорганізації органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів в установи сучасного типу, які б відповідали європейським стандартам [12].

Важливе значення для забезпечення належного поведження із засудженими мають положення, закріплені у ст. 10 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, яка передбачає, що всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне ставлення й повагу до людської гідності. Відповідно до цієї ж статті пенітенціарною системою передбачається режим для ув'язнених, суттєвою метою якого є їхнє виправлення та соціальне перевиховання.

Висновки. Упровадження міжнародного пенітенціарного досвіду в теорію та практику забезпечення процесу виконання та відбування покарання сприятиме розв'язанню таких завдань, як:

- розвиток ДКВС України на кшталт європейської пенітенціарної моделі;
- створення сприятливих умов в органах і установах виконання покарань для реалізації міжнародних стандартів поведження із засудженими та особами, які перебувають під вартою;
- створення необхідних правових, організаційних та психологічних умов, спрямованих на активний розвиток партнерських відносин із пенітенціарними системами іноземних держав;
- розширення переліку заходів установленого порядку виконання та відбування покарання, спрямованих на забезпечення громадянських прав і соціальних пільг засуджених, сумісних із законом і умовами вироку;
- упровадження сучасних європейських методів та стандартів роботи із засудженими, спрямованих на їх виправлення і ресоціалізацію;
- розвиток та впровадження сучасних альтернативних видів покарань і організація служби пробачії в Україні;
- приведення нормативно-правового забезпечення питань соціального і правового статусу персоналу ДКВС України у відповідність до міжнародних вимог;
- зміцнення кадрового потенціалу кримінально-виконавчої служби, протидія корупції та іншим протиправним проявам серед персоналу ДКВС України;
- поліпшення взаємодії кримінально-виконавчої служби з правоохоронними органами, іншими органами державної влади та органами місцевого самоврядування, пенітенціарними службами інших держав, міжнародними організаціями.

Список використаних джерел:

1. Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України № 401/2008 від 25 квітня 2008 р. // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 18. – Ст. 589.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3. – Ст. 21.
3. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України № 1085/2010 від 09 грудня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 94 ; Типове положення про центральний орган виконавчої влади України, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через відповідного члена Кабінету Міністрів України : Указ Президента України № 1199/2010 від 24 грудня 2010 р.
4. Конституційне право України / за ред. В. Ф. Погорілка - К. : Наукова думка, 1999. – 735 с.
5. Зорькин В. Д. Интеграция европейского конституционного пространства: вызовы и ответы / В. Д. Зорькин // Журнал российского права. – 2006. – № 12. – С. 14-23.
6. Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 21.10.2010 № 393 “Про організацію виконання рішення колегії Державного департаменту України з питань виконання покарань від 07.10.2010 № 8 РК”. – С. 1-14.
7. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23 червня 2005 р. № 2713-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 30. – Ст. 409.
8. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб’єкт запобігання злочинам: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Колб Олександр Григорович. – К. : 2007. – 512 с.
9. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права / М. Ансель // Очерки сравнительного права ; отв. ред. В. А. Туманов. - М., 1981. – 256 с.
10. Європейські пенітенціарні Правила [Електронний ресурс]: Міжнародний документ № 994_032 від 12.02.1987 р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_032/print1320310946859960.
11. Еникеев М. И. Психология деятельности органов, исполняющих наказания (пенитенциарная психология) / Еникеев М. И. // См. кн. : Прикладная юридическая психология // http://yurpsy.by.ru/help/bib/stol/12_7.htm
12. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/2012 – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/15127.html>.

ХРЯПІНСЬКИЙ П. В.,

доктор юридичних наук, професор, професор
кафедри кримінального права та кримінології
юридичного факультету ДВНЗ
(Національний гірничий університет)

УДК 343.8

**СПЕЦІАЛЬНЕ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ:
УЗГОДЖЕНІСТЬ КРИМІНАЛЬНОГО
ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНІВ УКРАЇНИ**

Визначаються питання узгодженості застосування спеціального звільнення від кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому новим кримінальним процесуальним законодавством України.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, звільнення, спеціальні види звільнення, порядок закриття справи, підстави та умови звільнення від відповідальності.

Определяются вопросы согласованности применения специального освобождения от уголовной ответственности в порядке, предусмотренном новым уголовным процессуальным законодательством Украины.

Ключевые слова: уголовная ответственность, освобождение, специальные виды освобождения, порядок закрытия дела, основания и условия освобождения от ответственности.

This paper identifies issues of consistency of a special exemption from criminal liability in the manner provided by the new criminal procedural legislation of Ukraine.

Key words: criminal liability, release, special types of release, the order closing the case, the reasons and conditions for exemption from liability

Вступ. Кримінальний кодекс України (далі – КК) застосовується виключно у процесуальних формах, передбачених у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК). Аксиоматичне – співвідношення між кримінальним і кримінальним процесуальним правом як змісту й форми реалізації правової матерії. Обґрунтованою є думка В. Я. Тація, який підкреслює, якби не було кримінального права, то кримінально-процесуальне право було б безпредметним. З іншого боку, відсутність кримінально-процесуального права позбавило б кримінальне право тієї необхідної процесуальної форми, в якій воно лише й може реалізуватися [1, с. 20–21]. Спеціальні норми існують у вигляді звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачено в Особливій частині КК. Під звільненням від кримінальної відповідальності Пленум Верховного Суду України розуміє відмову держави від застосування до особи, яка вчинила злочин, установлених законом обмежень певних прав і свобод шляхом закриття кримінальної справи, яке здійснює суд у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України, у порядку, встановленому Кримінальним процесуальним кодексом України [2, с. 13].

Проблематику узгодженості спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених в Особливій частині КК та порядку їх застосування у кримінальному процесуальному законодавстві досліджували: Х. Д. Алікперов, А. В. Барков, Ю. В. Баулін, О. М. Лемешко, Л. В. Головка, Ю. М. Грошевий, А. В. Єндольцева, О. С. Козак, В. К. Коломеєць, В. О. Навроцький, О. В. Наден, Е. С. Тенчов, В. М. Тертишник, В. П. Тихий та інші правники.

Постановка завдання. Мета статті – визначення узгодженості застосування спеціальних заохочувальних норм кримінального законодавства в порядку, передбаченому новим кримінальним процесуальним законодавством України.

Результати дослідження. Вчинення визначеної у приписах Особливої частини КК позитивної посткримінальної поведінки породжує, з одного боку, суб'єктивне право особи на звільнення від кримінальної відповідальності, з іншого – правовий обов'язок держави відмовитися від кримінального провадження у випадках, якщо: «громадянин України добровільно заявив органам державної влади про злочинний зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками та отримане завдання» (ч. 2 ст. 111 КК), «особа без громадянства або іноземець добровільно заявили органам державної влади про припинення злочинної діяльності, якщо внаслідок цього і вжитих заходів було відвернено заподіяння шкоди інтересам України» (ч. 2 ст. 114 КК), «керівник підприємства, установи або організації виплатив заробітну плату, стипендію, пенсію чи інші, установлені законами виплати громадянам до притягнення його до кримінальної відповідальності» (ч. 3 ст. 175 КК), «особа сплатила податки, збори (обов'язкові платежі), а також відшкодувала шкоду, завдану державі їх несвоєчасною сплатою (фінансові санкції, пеня) до притягнення її до кримінальної відповідальності» (ч. 4 ст. 212 КК), «особа сплатила страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, а також відшкодувала шкоду, завдану Пенсійному фонду України їх несвоєчасною сплатою (фінансові санкції, пеня), до притягнення її до кримінальної відповідальності» (ч. 4 ст. 212-1 КК), «особа добровільно повідомила правоохоронний орган про створення злочинної організації або участь у ній» (ч. 2 ст. 255 КК), «особа, крім організатора і керівника терористичної групи чи терористичної організації, добровільно повідомила правоохоронний орган про відповідну терористичну діяльність сприяла її припиненню або розкриттю злочинів, учинених у зв'язку зі створенням або діяльністю такої групи чи організації» (ч. 2 ст. 258-3 КК), «особа добровільно вийшла з воєнізованих або збройних формувань, не передбачених законом, і повідомила про їх існування органи

державної влади» (ч. 6 ст. 260 КК), «особа добровільно здала органам влади зброю, бойові припаси або вибухові пристрої» (ч. 3 ст. 263 КК), «особа добровільно заявила про незаконне заволодіння транспортним засобом правоохоронним органам і повернула транспортний засіб власнику, й повністю відшкодувала завдані збитки» (ч. 4 ст. 289 КК), «особа добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю цих злочинів» (ч. 4 ст. 307 КК), «особа добровільно звернулась до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії» (ч. 4 ст. 309 КК), «особа добровільно здала прекурсори, що призналися для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин, і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю цих злочинів» (ч. 4 ст. 311 КК), «особа добровільно здала отруйні чи сильнодійні речовини, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або сильнодійні лікарські засоби та вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом» (ч. 5 ст. 321 КК), «особа після давання хабара добровільно заявила про те, що сталося, до порушення кримінальної справи щодо неї» (ч. 3 ст. 369 КК), «військовослужбовець може бути звільнений від кримінальної відповідальності із застосуванням до нього заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних Сил України» (ч. 4 ст. 401 КК) [3, с. 11–12].

Сталою є тенденція поширення спеціального звільнення у законодавстві про кримінальну відповідальність. Більше десятиріччя дії нового закону про кримінальну відповідальність, їх кількість зросла на чверть з 14 до 18 спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. На наш погляд, вищезазначені норми Особливої частини КК, будучи різновидом заохочувальних кримінально-правових норм, позначають магістральний напрям розвитку вітчизняної кримінальної юстиції, спрямований на гуманізацію кримінальної відповідальності та покарання щодо осіб, які вперше вчинили злочини, перелік яких чітко обмежений законом, та здійснили певний комплекс позитивної посткримінальної поведінки, у зв'язку з чим утратили або суттєво знизили власну суспільну небезпечність, що, в свою чергу, робить недоцільною реалізацію кримінальної відповідальності у будь-якому вигляді. На відміну від загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, що можливі у випадках учинення злочинів невеликої або необережних злочинів середньої тяжкості (ст. 45, 46 КК), а також будь-яких злочинів невеликої та середньої тяжкості (ст. 47, 48 КК), спеціальне звільнення передбачено за вчинення особливо тяжких (ч. 1 ст. 111, ч. 1 ст. 114, ч. 1 ст. 255, ч. 3 ст. 258-3, ч. 3 ст. 289 КК), тяжких (ч. 4 ст. 235-4, ч. 4 ст. 235-5, ч. 2 ст. 260, ч. 2 ст. 289, ч. 1 ст. 307, ч. 3, ч. 4 і ч. 5 ст. 369 КК), середньої тяжкості (ч. 1 і ч. 2 ст. 175, ч. 2 і ч. 3 ст. 235-4, ч. 2 і ч. 3 ст. 235-5, ч. 1 ст. 260, ч. 1 ст. 263, ч. 1 ст. 289, ч. 1 ст. 309, ч. 1 ст. 321, ч. 2 ст. 369 КК), а також злочинів невеликої тяжкості (ч. 1 і ч. 2 ст. 212, ч. 1 і ч. 2 ст. 212-1, ч. 1 ст. 235-4, ч. 1 ст. 235-5, ч. 1 ст. 311, ч. 1 ст. 369 КК).

Водночас слід наголосити, що саме загальні види звільнення від кримінальної відповідальності поширені у судовій практиці. Так, у 2008 р. звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям 3,4 тис. осіб (13,7 % від кількості осіб, справи щодо яких закрито), у 2007 – 2,7 тис. осіб або 8 %; зі зміною обстановки – 4,4 тис. осіб або 17,8 % (у 2007 р. – 5,1 тис. осіб або 15,2 %); із передачею на поруки – 2,3 тис. осіб або 9,2 % (у 2007 р. – 2,2 тис. осіб або 6,7 %); з примиренням винного з потерпілим – 4,6 тис. осіб або 18,7 % (у 2007 р. 4, 6 тис. осіб або 13,7 %), судові рішення щодо яких набрали законної сили, у 2009 р. від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям звільнено 2,9 тис., або 9,3 % (13,7 %) від кількості тих, щодо яких справи закрито; з примиренням винного з потерпілим – 3,9 тис. осіб, або 12,4 % (18,7 %); зі зміною обстановки – 2 тис. осіб, або 10,9 % (17,8%); із передачею особи на поруки – 1,7 тис., або 5,5 % (9,2 %). Що ж стосується спеціального звільнення, передбаченого Особливою частиною КК, то середній показник його застосування дорівнює 2,2 %. За даними О. С. Козак, частка осіб, звільнених від кримінальної відповідальності, у співвідношенні до частки засуджених осіб становила: за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів – 14, 7% (60,3 % - частка засуджених) – у 2002 р., 13,2 % (51,9 %) – 2003 р., 6,2 % (65,7 %) – 2004 р., 4,5 % (70,9 %) – 2005 р., 12,3 % (64,4 %) – 2006 р., 8,2 % (68,6 %) – за незаконне заволодіння транспортним засобом – 0,7 % (97,9 %) – 2002 р., 1,2 % (95,6 %) – 2003 р., 0,5 % (96,9 %) – 2004 р., 0,3 % (95,0 %) – 2005 р., 0,6 % (95,8 %) – 2006 р., 0,5 % (93,7 %) – 2007 р.; за давання хабара – 1,1 % (86,7 %) – 2002 р., 2,9 % (64,4

%) – 2003 р., 0,4 % (71,1 %) – 2004 р., 0,0 % (63,5 %) – 2005 р., 1,4 % (71,8 %) – 2006 р., 2,2 % (61,3 %) – 2007 р. [4, с. 195-196]. Природно, що звільнення від кримінальної відповідальності не відіграє провідної ролі у запобіганні злочинності, утім воно властивими йому засобами сприяє виконанню основного соціального завдання, що постає перед кримінальним законодавством, – а це ефективний та всебічний захист найсуттєвіших соціальних цінностей, насамперед людини, її прав і свобод від злочинних посягань.

Спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності відповідає інтересам держави у запобіганні тяжким та особливо тяжким злочинами, що дуже складні у виявленні, розкритті та розслідуванні, розгляді кримінальної справи у суді, сприяє запобіганню злочинності у цілому, ресоціалізації особи винного тощо. За своєю соціально-правовою природою позитивна посткримінальна поведінка особи, передусім, спрямована на запобігання вчиненню тотожного або однорідного злочину винною особою, а також на запобігання вчиненню нових злочинів іншими особами, схильними до злочинної поведінки. Передбаченими КК спільно-корисними діями, що здебільшого входять до змісту позитивної посткримінальної поведінки є: а) припинення злочину; б) добровільне повідомлення про вчинене; в) самовикриття у злочині; г) викриття інших осіб, що були співучасниками у даному злочині; д) нейтралізація, мінімізація або відшкодування суспільно-небезпечних наслідків (відвернення шкоди інтересам України, повернення власнику транспортного засобу, сплата податків, зборів (обов'язкових платежів, відшкодування шкоди, завданої державі їх несвоєчасною сплатою тощо); е) вилучення з неконтрольованого обігу предметів зі спеціальним статусом обігу (носії державної таємниці, наркотичні засоби, психотропні речовини, зброя, бойові припаси, вибухові пристрої тощо); є) загальне та спеціальне запобігання вчиненню нових злочинів; ж) виховний вплив на індивідуальну та суспільну правосвідомість з метою запобігання злочинам.

Правники, що безпосередньо досліджували спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності, звертають увагу на їх особливу суспільно-правову цінність: 1) відображуючи стійку тенденцію гуманізації кримінальної відповідальності та покарання, спеціальне звільнення посідає чільне місце у системі кримінально-правових засобів запобігання злочинам; 2) передбачається у випадках вчинення злочинів, що мають велику суспільну небезпечність та природну латентність, складність у розкритті, доведеність винуватості осіб на досудовому слідстві та розгляді кримінальної справи у суді; 3) застосовується за чітко визначений злочин або групу однорідних злочинів і не може застосовуватися “за аналогією»; 4) його передумова – учинення особою визначеного у законі, закінченого злочину (злочинів), підставою ж виступає певний комплекс позитивного посткримінального діяння, здійснення якого свідчить про втрату особою суспільної небезпечності, ніяких умов щодо подальшої поведінки звільненої особи закон не передбачає; 5) суспільна корисність позитивного посткримінального діяння визначається запобіжним впливом щодо вчинення певного виду злочинів та злочинності у цілому; 6) звільнення від кримінальної відповідальності є імперативним (обов'язковим) та здійснюється виключно судом; 7) звільнення від кримінальної відповідальності є юридичним фактом, з набуттям чинності якого припиняються всі кримінально-правові відносини між державою, в особі правоохоронних та судових органів, та особою, яка вчинила злочин, але після цього здійснила позитивну посткримінальну поведінку, передбачену у спеціальному приписі Особливої частини КК; 8) спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності має добрі перспективи щодо розвитку [5, с. 241–242; 6, с. 391].

Водночас не можна не звернути увагу на об'єктивні та суб'єктивні перепони, що були й певною мірою залишаються, в застосуванні спеціального звільнення від кримінальної відповідальності у доктрині кримінального і кримінального процесуального права та судовій практиці. Так, Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 р. загалом не передбачав порядку звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених в Особливій частині КК. На цю обставину як на суттєву прогалину у процесуальному законі, неодноразово звертали увагу вітчизняні криміналісти. Так, В. О. Навроцький з цього приводу зазначав, що посилення при звільненні від кримінальної відповідальності лише на норму матеріального права аномальне, і, сподіваюсь, тимчасове явище. Звичайно ж, наявність подібних недоліків порушує всю логіку взаємозв'язку кримінального права та процесу. Зважаючи на

вищезазначене, посадові особи правозастосовних органів позбавлені можливості посилалися одночасно на норми КК та КПК України: пояснювати це слід не їхньою забудькуватістю чи неналежним професійним рівнем (хоча нерідко і таке може бути), а тим, що посилалися в ряді випадків просто немає на що [6, с. 392].

Доктрина кримінального права, а ще більшою мірою судова практика, намагаючись якось здолати зазначену прогалину, застосовували процесуальний закон за аналогією. Так, у підготовленому О. Ф. Селівомом і О. С. Іщенкою Узагальненні судової практики розгляду судами кримінальних справ про невилплату заробітної плати, стипендій, пенсій чи інших установлених законом виплат, наголошувалося, що в суддів виникає питання, якою нормою КПК керуватися у разі звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі ч. 3 ст. 175 КК. Одні суди керуються при цьому ст. 7 КПК (звільнення від кримінальної відповідальності внаслідок зміни обстановки), інші – ст. 7-2 КПК (звільнення у зв'язку з дійовим каяттям). «Але, – зазначали правники, – ці норми містять посилання на певні статті КК (ст. 48 і ст. 45, відповідно), що передбачають певні умови й підстави для звільнення від кримінальної відповідальності. У зв'язку з тим, що такий порядок звільнення кримінально-процесуальним законом не регламентовано, до врегулювання цього питання на законодавчому рівні підчас звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі ч. 3 ст. 175 КК слід керуватися ст. 7-2 КПК» [7, с. 20]. Автори узагальнення не пояснюють чим положення ст. 7-2 КПК більш «досконалі чи обгрунтовані» за положення ст. 7 КПК. Єдине, що могло розглядатися як суттєва перевага положень ст. 7-2 КПК – це імперативність припису про закриття кримінальної справи на підставі ст. 45 КК (ч. 2 ст. 7-2 КПК). Утім, вітчизняний законодавець ніколи не робив жорсткої прив'язки спеціальних видів звільнення з нормою Загальної частини про звільнення у зв'язку з дійовим каяттям. «Стаття 45 КК, – зазначає Ю. В. Баулін, – на відміну від ч. 2 ст. 75 КК РФ, не є загальною нормою до передбачених Особливою частиною спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності» [8, с. 131]. Додаткові аргументів на користь такого погляду наводили такі. По-перше, відповідно до законів логіки співвідношення загального і спеціального видів будь-якого явища, в тому числі й правового, передбачає, що спеціальний вид, зберігаючи всі риси та якості загального, набуває додаткових, специфічних, властивих тільки йому, рис і якості. По-друге, дійове каяття полягає в тому, що після вчинення злочину особа щиро покаялась, активно сприяла його розкриттю та повністю відшкодувала завдані збитки або усунула заподіяну шкоду. Відсутність хоча б однієї із зазначених складових дійового каяття виключає звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 45 КК. По-третє, визнання спеціальних видів звільнення різновидами дійового каяття породжує нездоланну перешкоду, котра полягає у тому, що жоден спеціальний вид звільнення не відповідає вищезазначеним критеріям. Приймавши цю позицію, необхідно визнати наявність конкуренції загальних і спеціальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності, які виникають, передусім, у зв'язку з інститутом дійового каяття, що неприродно. На наш погляд, застосування положень ст. 7 КПК, за фактичної відсутності інших кримінально-процесуальних норм, в більшою мірою відповідало спеціальним підставам звільнення, що передбачені в Особливій частині КК. Позитивна посткримінальна поведінка може розглядатися як різновид зміни обстановки після вчинення злочину, внаслідок цього особа перестає бути суспільно небезпечною. Саме звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки в більш-менш загальному вигляді відповідало соціальному змісту і правовим наслідкам спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. На користь застосування ст. 7 КПК як найбільш наближеного загального виду звільнення від кримінальної відповідальності, вказує ч. 6 ст. 7 КПК, у якій передбачено, що особу також може бути за вироком суду звільнено від відповідальності чи покарання на підставах, передбачених ст. 49 і 74 КК.

На наш погляд, різні цілі, що ставились законодавцем підчас упровадження цих норм, своєрідність передумов і підстав кожного зі спеціальних видів звільнення значно ускладнюють застосування загальної, уніфікованої процесуальної процедури звільнення від кримінальної відповідальності. Проте, ці обставини не є нездоланною перепоною на шляху визначення кримінального процесуального порядку закриття кримінальної справи у зв'язку зі звільненням

від кримінальної відповідальності за наявності передумов та підстав, визначених в Особливій частині КК.

Утім, варіант, запропонований у ст. 285 нового КПК «Загальні положення кримінального провадження під час звільнення особи від кримінальної відповідальності» викликає певні заперечення. Зокрема, цією нормою передбачається, що особа звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність. Особі, яка підозрюється, обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення та щодо якої передбачено можливість звільнення від кримінальної відповідальності у разі здійснення передбачених законом України про кримінальну відповідальність дій, роз'яснюється право на таке звільнення. Підозрюваному, обвинуваченому, якого може бути звільнено від кримінальної відповідальності, слід роз'яснити суть підозри чи обвинувачення, підставу звільнення від кримінальної відповідальності і право заперечувати проти закриття кримінального провадження з цієї підстави. Якщо підозрюваний чи обвинувачений, щодо якого передбачено звільнення від кримінальної відповідальності, заперечує проти цього, досудове розслідування та судове провадження проводяться в повному обсязі в загальному порядку.

За такою редакцією звільненню від кримінальної відповідальності за позитивної посткримінальної поведінки підлягають лише особи у випадках, що позначені у ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212-1, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 401 КК, які не передбачають самовикриття у вчиненні того чи іншого злочину у вигляді «добровільної заяви чи повідомлення» як підстави звільнення від кримінальної відповідальності. У всіх інших випадках, що передбачені у ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258-3, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 3 ст. 369 КК, кримінальний закон вимагає у якості підстави звільнення «добровільну заяву про вчинений злочин», яка природно здійснюється до того часу, як правоохоронним органам стало відомо про вчинений особою злочин. Так, у ч. 2 п. 21 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5 «Про судову практику у справах про хабарництво» добровільною вважається усна чи письмова заява в органи внутрішніх справ, прокуратуру, інший державний орган, наділений правом порушувати кримінальну справу, зроблена з будь-яких мотивів, але не у зв'язку з тим, що про даний хабар стало відомо органам влади чи компетентним службовим особам. В усіх зазначених випадках добровільна заява особи є приводом для порушення кримінальної справи, тому робиться значно раніше «часу досудового розслідування чи судового розгляду» [9].

Своєчасність здійснення визначеної позитивної посткримінальної поведінки, що передбачена в заохочувальних нормах Особливої частини КК, є однією з їх конструктивних ознак. Так, скажімо, «до притягнення особи до кримінальної відповідальності» треба виплатити заробітну плату, стипендію, пенсію чи інші, установлені законами виплати громадянам (ч. 3 ст. 175), сплатити податки, збори (обов'язкові платежі), а також відшкодувати шкоду, завдану державі їх несвоєчасною сплатою – фінансові санкції, пеня (ч. 4 ст. 212), сплатити страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, а також відшкодувати шкоду, завдану Пенсійному фонду України їх несвоєчасною сплатою – фінансові санкції, пеня (ч. 4 ст. 212-1 КК). Відповідно до рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р. № 9-рп/99 у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність), притягнення до кримінальної відповідальності починається з моменту пред'явлення особі обвинувачення [10, с. 13]. Натомість як теоретики, так і практики припускалися у цьому питанні помилок. Так, В. І. Павликівський вважає, що притягнення особи до кримінальної відповідальності ймовірно «до моменту винесення обвинувального вироку суду» [11, с. 112], а суддя Луцького міжрайонного суду своєю постановою від 25 березня 2004 р. звільнив від кримінальної відповідальності на підставі ч. 3 ст. 175 КК директора приватної фірми Г., який протягом 2002–2003 рр. не платив працівникам фірми заробітну плату, заборгувавши 12 тис. 600 грн. При цьому суддя не врахував, що заборгованість із заробітної плати Г. погасив після направлення справи щодо нього в суд з обвинувальним висновком. Цю справу було закрито на підставах ст. 7 КПК та ст. 48 КК. Деякі судді закривали справи й у випадках погашення заборгованості на стадії розгляду справи в суді

[7, с. 19]. Таку практику Верховного Суду України визнано хибною. Заохочувальний припис ч. 3 ст. 175 КК є спеціальною нормою звільнення від кримінальної відповідальності, і в разі її застосування посилання на інші норми КК зайве. Застосування ж судами при цьому, скажімо, ст. 45 чи 48 КК зобов'язує їх дотримувати зазначених у цих нормах умов звільнення від кримінальної відповідальності (вчинення злочину вперше тощо), тоді як ч. 3 ст. 175 КК інших умов, ніж виплата заробітної плати до притягнення до кримінальної відповідальності, законом не передбачено.

Наявні загальні риси позитивної посткримінальної поведінки винного, що безпосередньо відображаються у соціальній спрямованості норм Особливої частини КК на: 1) припинення злочину, самовикриття і викриття інших осіб винних у його вчиненні, активне сприяння розкриттю злочину (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258-3, ч. 6 ст. 260, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 309, ч. 5 ст. 321, ч. 3 ст. 369 КК); 2) вилучення з обігу предметів, засобів, речовин, що становлять суспільну небезпеку (ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321 КК); 3) повернення майна, здобутого злочинним шляхом або на відшкодування завданих збитків (ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212-1, ч. 4 ст. 289 КК), дають можливість усунути вищезазначену прогалину, закріпивши у кримінально-процесуальному законі загальну підставу та порядок закриття кримінальної справи у зв'язку зі спеціальними видами звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачені в Особливій частині КК [12, с. 254].

Висновки. Отже, в якості фактичної підстави закриття кримінальної справи є здійснення особою позитивної посткримінальної поведінки, передбаченої в Особливій частині КК. За цієї підстави суд зобов'язаний закрити провадження у справі та звільнити особу від кримінальної відповідальності. Редакційно такий кримінальний процесуальний порядок міг би мати такий вигляд:

«Стаття 285. Загальні положення кримінального провадження під час звільнення особи від кримінальної відповідальності.

1. Здійснення особою позитивної посткримінальної поведінки, що передбачено у ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212-1, ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258-3, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 3 ст. 369, ч. 4 ст. 401 Особливої частини КК, до порушення кримінальної справи щодо неї або під час досудового слідства чи судового розгляду, є підставою закриття кримінальної справи та звільнення особи від кримінальної відповідальності.

2. Прокурор, а також слідчий за згодою прокурора, за наявності передумов та підстав, передбачених в Особливій частині КК, складає мотивовану постанову про направлення справи до суду для вирішення питання про закриття кримінальної справи у зв'язку зі звільненням особи від кримінальної відповідальності.

3. Суд зобов'язаний звільнити від кримінальної відповідальності особу, якщо буде визнано, що вона після вчинення злочину здійснила позитивну посткримінальну поведінку, передбачену в Особливій частині КК, унаслідок чого особа перестала бути суспільно небезпечною».

Список використаної літератури:

1. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко та ін.] / за ред. В. В. Сташиса, В.Я. Тація. – 3-є вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.
2. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р № 12 // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 2(66). – С. 13–16.
3. Хряпінський П. В. Спеціальне звільнення від відповідальності у кримінальному праві та законодавстві України : навчальний посібник / П. В. Хряпінський. – Запоріжжя: КСК «Альянс», 2010. – 270 с.
4. Козак О. С. Ефективність звільнення від кримінальної відповідальності в Україні: монографія / О.С. Козак ; за ред. О. М. Бандурки. – К. : Освіта України, 2009. – 204 с.

5. Письменний Д. П. Підстави звільнення від кримінальної відповідальності та проблеми їх процесуального застосування / Д. П. Письменний // Новий Кримінальний кодекс України : Питання застосування і вивчення : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 жовтня 2001 р.) / Редкол. В. В. Сташис та ін. – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 240–242.
6. Навроцький В. О. Про співвідношення положень кримінального та кримінально-процесуального законодавства, які регулюють підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності / В. О. Навроцький // Альманах кримінального права : збірник статей. – Вип. 1. / Відповід. ред. П. П. Андрушко, П. С. Берзін. – К. : Правова єдність, 2009. – С. 391–400.
7. Практика розгляду судами кримінальних справ про невиконання заробітної плати, стипендій, пенсій чи інших установлених законом виплат: узагальнення судової практики, підготовлене О. Ф. Селіваном, О. С. Іщенко // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 10(74). – С. 15–21.
8. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.
9. Про судову практику у справах про хабарництво [Електронний ресурс] : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5 // Інформаційний сервер Верховного Суду України. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/>
10. Щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) : рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням МВС України від 28 жовтня 1999 р. № 9-рп/99 // Вісник Конституційного суду України. – 1999. – № 5. – С. 7–14.
11. Павликівський В. І. Практика захисту трудових прав громадян кримінальним законодавством : науково-практичний посібник / Павликівський В. І. – Х. : Харків юридичний, 2005. – 224 с.
12. Хряпінський П. В. Загальні засади запровадження спеціального звільнення від кримінальної відповідальності / П. В. Хряпінський // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 2 листопада 2012 р.). – Одеса : МГУ – Фенікс, 2012. – С. 250–256 (322 с.).

БЛАЖІВСЬКИЙ Є. М.,

кандидат юридичних наук, ректор

(Національна академія Прокуратури України)

УДК 343.9 (477)

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДИК МОНІТОРИНГУ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Присвячено аналізу окремих методик кримінологічного моніторингу, а також вивченню досвіду їх застосування в сучасній правоохоронній практиці.

Ключові слова: моніторинг, протидія злочинності, методика, аналіз, вивчення.

Статья посвящена анализу отдельных методик криминологического мониторинга, а также изучению опыта их использования в современной правоохранительной практике.

Ключевые слова: мониторинг, противодействие преступности, методика, анализ, изучение.

This article is devoted to analyze of some methodic of criminological monitoring and to the study of their usage in modern law enforcement practice.

Key words: monitoring, crime prevention, methodic, analyze, study.

Вступ. Вивченню, аналізу та прогнозуванню явищ і процесів оточуючої дійсності в різні часи людської історії приділялася пильна увага. Використовуючи різні методи і способи

передбачення, можна вивчати метеорологічні явища, економічний і політичний розвиток різних країн, польоти до інших планет Сонячної системи й багато іншого. Однак моніторинг в даний час – це не просто вивчення, аналіз і передбачення, а спеціальні дослідження, що відрізняються високим ступенем обґрунтованості та науковістю. Зрозуміло, результати моніторингу виявляють тільки найбільшу ймовірність будь-яких подій. Їх унікальність у тому, що вони мають необхідну достовірність, яка забезпечується правильним підбором досліджуваних факторів і надійної вхідної інформації.

Проблеми організації системи протидії злочинності (або її складових елементів) протягом тривалого часу, а особливо останніми роками, знайшли широке висвітлення у юридичній науці в працях Г. А. Аванесова, О. І. Алексєєва, О. М. Бандурки, М. М. Биргеу, В. В. Голіни, Л. М. Давиденка, О. М. Джужі, А. Е. Жалинського, О. Г. Кальмана, В. В. Коваленка, М. В. Костицького, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, Г. М. Міньковського, В. М. Поповича, О. Б. Сахарова та ін. Проте автори аналізували переважно систему протидії злочинності у статистиці; проблеми ж моніторингового забезпечення динаміки її функціонування залишались поза увагою дослідників. Ця діалектична невідповідність потребує усунення.

Постановка завдання. Отже, мета написання цієї статті – кримінологічний аналіз основних положень і наукових результатів, отриманих раніше у ході застосування методик кримінологічного моніторингу, а також узагальнення відповідних дослідних даних.

Результати дослідження. Моніторинг передбачає формулювання суджень про стан явища або процесу на основі систематичних спостережень і досліджень, окреслення перспектив розвитку за допомогою засобів сучасної науки. Висновки моніторингу мають виступати як модель, побудована за матеріалами минулого й сьогодення, як зразок, який залежно від соціальних потреб потрібно за допомогою людської діяльності вивчати, запобігати, розробляти [1, с. 268].

Змістовною основою моніторингу протидії злочинності є аналіз і прогнозування злочинності. Основною метою даних видів діяльності є встановлення найзагальніших показників, що характеризують розвиток (зміну) злочинності в даний час і в майбутньому, виявлення негативних і позитивних тенденцій, закономірностей та відшукування способів зміни або стабілізації цих тенденцій і закономірностей у потрібному напрямку.

Рівень достовірності висновків моніторингу багато в чому залежить від кількості різних значущих показників. На це вказував у своїй праці американський кримінолог А. Коен: «... масові суспільні явища, в тому числі й злочинність, підпорядковуються кількісним закономірностям. Якщо ж існує можливість виразити суспільні процеси в кількісних еквівалентах, то існує також можливість збільшення точності вивчення цих явищ» [2, с. 83–84]. Г. А. Аванесов і С. С. Віцин зазначали про необхідність урахувувати й вивчати не тільки дані про злочинність, але й дані, що характеризують зміни соціальних явищ, так чи інакше впливають на злочинність і злочинну поведінку. До таких явищ вони зараховували соціально-політичні, організаційно-правові, економічні, демографічні, соціопсихологічні явища [3, с. 29–30].

За кордоном вияв зацікавленості до показників, значущих для вивчення злочинності, починається з доповіді А. Кетле, який заявив: використовуючи систематичні дані про злочинність, можна розрахувати, скільки індивідумів стануть убивцями, скільки – злодіями і шахраями, скільки людей народиться й помре [4, с. 11]. Такі дослідження могли стати чимось на кшталт політичного барометра в державі. Дослідження статистиків у сфері злочинності, що вивчають вік, стать, професію, національність, економічні умови, привели до висновку, за яким дані з конкретних видів злочинів залишаються без змін щороку. Вивчення причин та умов злочинів стало важливою передумовою з'ясування сутності мотивотвірних факторів криміногенних ознак. На підставі цього вважалося за можливе прогнозувати соціальні феномени й умови суспільства, що породжують деякі злочинні акти.

Багато відомих західних кримінологів, зокрема Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Е. Сатерленд, розвивали ідеї про те, що злочинність як явище, що соціально впливає на індивідуума, треба вивчати для розробки практики контролю.

Велику увагу моніторингу було приділено в США й Канаді. Так, 1959 р. Ш. та Е. Глюк розробили таблицю, яка почала широко застосовуватись у практиці Нью-йоркського комітету у

справах молоді [5, с. 277]. Подружжя Глюк поклало в основу методики зіставлені фактичних значень властивостей особистості, причин та умов формування протиправної поведінки у вигляді суми усереднених балів щодо кожної групи досліджуваних злочинців. Цифрові дані було розбито за характерними причинами і умовами скоєних злочинів, а також за інтервалами залежно від переважання і співвідношення кримінологічно значущих показників. Дана процедуру провели по масивах усіх видів суб'єктів антигромадської поведінки. В результаті в кожному з них було визначено свої інтервали й межі, які відповідали різним висновкам, іноді навіть взаємовиключним. Такі види вивчень розробляються й використовуються поліцією США щодо неповнолітніх злочинців і нині.

У низці західних країн, таких як Швеція, Німеччина існують підрозділи, що займаються моніторингом злочинності й одночасно здійсненням заходів превентивного характеру [6, с. 124]. Несприятлива (негативна) оцінка показників злочинності слугує підставою для здійснення заходів впливу на відповідні чинники. При цьому встановлення можливості погіршення того чи іншого показника злочинності може не бути самоціллю, але обов'язково стане базою для планомірного формування заходів профілактичного впливу.

Уведення в США стратегій контролю за злочинністю в 1984–1987 рр., заснованих на моніторингу наявної та прогнозі майбутньої злочинної діяльності, по-різному оцінюється американськими вченими-кримінологами. Нинішнього часу це одна з дискусійних проблем в американській науковій літературі, адже застосування таких методів впливає на прийняття рішень у сфері кримінальної юстиції й призводить до збільшення кількості ув'язнених.

У США відомі зараз методики П. Грінвуда, Е. Ван дер Ворда і Д. Роува, Л. Робіна – дослідження основних факторів, що є корелятами і впливають на вчинення деяких злочинів. Об'єднує ці методики використання статистичної бальної оцінки значущих чинників. Проаналізувавши стабільність розвитку проблемного напрямку протидії злочинності, американські вчені виявили характеристики, які подали у вигляді певних балів. Найбільша сума балів свідчить про високий ступінь ураженості об'єкта вивчення. Позитивне значення цих методик полягає в тому, що за кожним фактором визначався коефіцієнт кореляції, фактори, що мають низьке значення, в оцінну шкалу не включалися як незначні [7, с. 45–46].

Крім того, вивчення побічно ґрунтувалося на загальних причинах злочинності – причини, що детермінують злочинність у досліджуваному регіоні, і причини, що обумовлюють окремі види злочинів. Багато кримінологів використовували причини злочинності, до яких почали зараховувати демографічні дані про зміну населення, його чисельність, склад за статтю, віком, освітою, міграцію. Проте в нашій країні моніторинг і аналіз злочинності не знайшли свого практичного застосування з різних причин, в основному через наявну систему обліку і реєстрації злочинів.

Інша важлива причина, що вплинула на моніторинг злочинності, пов'язана з тим, що основна форма вивчення передбачає інтуїтивні методи, які базуються на експертній інформації (їх ще називають евристичними методами). Фактично, це сукупні емпірично сформульовані правила або рекомендації суб'єктивного характеру, які застосовуються без доказів. Найчастіше використовуються такі методики формування моніторингових висновків: аналітичні експертні оцінки, опитування-інтерв'ю, метод колективних оцінок, історична, біологічна і математична аналогія.

На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що моніторинг протидії злочинності включає аналіз і кримінологічне прогнозування поряд з прогнозуванням інших антигромадських явищ і тенденцій, закономірностей розвитку кримінального, кримінального процесуального законодавства та діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю.

Використовуючи метод аналогії [8, с. 309–310], в системі моніторингу протидії злочинності пропонується розрізняти загальну й основну мету. До загальної мети належить установлення найзагальніших показників, що характеризують розвиток (зміну) якісних і кількісних показників злочинності зараз та в перспективі, виявлення небажаних тенденцій і закономірностей, відшукування на цій основі способів їх змін у потрібному напрямку. Основна ж мета кримінологічного моніторингу – розробка інформаційної основи загальної концепції

протидії злочинності; визначення можливостей учинення злочинів, факторів, що впливають на це, а також властивостей осіб, схильних до скоєння протиправних діянь.

У даному випадку моніторинг – розробка багатоваріантних моделей події чи явища, на яке передбачається здійснення кримінологічного впливу. Кримінологічний моніторинг покликаний формулювати інформаційні передумови прийняття та практичного здійснення планових, управлінських рішень.

Для кримінологічного моніторингу необхідна наявність певних передумов, без яких не можна розраховувати на його достовірність, отже, й на корисність для протидії злочинності. Зазначеними передумовами є:

- 1) знання соціально-економічних закономірностей розвитку суспільства;
- 2) вивчення причин та умов, які сприяють учиненню злочинів, знання тенденцій, властивих економічним і соціальним явищам, пов'язаним зі злочинністю;
- 3) обґрунтована оцінка стану злочинності в даний момент і в минулому, тобто всебічний якісний і кількісний аналіз показників, що впливають на зміни у структурі злочинності, а також порівнянність статистичних показників.

Завдання кримінологічного моніторингу – збір кримінологічних значущих показників, що характеризують злочинність, отримання конкретної інформації про досліджувані процеси та явища, відповідна обробка цієї інформації, систематизація всіх показників для практичних і наукових цілей – все це дозволить досягти відповідності системи протидії злочинності інтересам і потребам сучасності.

Пропонуючи методика моніторингу протидії злочинності, ми виходимо з того, що вона повинна:

- будуватися на основі встановлених кримінологічних значущих ознак-показників;
- передбачати можливість фіксувати в кожному окремому випадку наявність цих ознак, установлювати їх кількісне значення на основі розроблених систем оцінок;
- описувати ступінь достовірності певного сценарію, невизначеності такого або неможливості його розпізнання на основі інформації, зібраної в конкретний часовий інтервал;
- бути придатною для зіставлення кількісної оцінки ознак з інтервальною оцінкою, на основі чого й визначаються для даного явища варіанти сценарію і ступінь достовірності останнього;
- бути нескладною за формою і придатною для використання в практиці, у тому числі з урахуванням сучасного рівня знань і навичок виконавців, а також невеликих витрат часу на її застосування.

Вихідна засада цієї методики в тому, що злочинний прояв не є незрозумілою випадковістю, а в більшості випадків відображає стійкі властивості чинників, що їх визначають, а також характерні особливості зовнішнього середовища. При цьому інформація має відображати значущі аспекти ознак і корелюватися з даними про зміни в суспільстві. Необхідно враховувати, що перетворення асоціальних характеристик, з одного боку, та суспільних умов життєдіяльності та соціально-економічної дійсності – з іншого, в конкретний сценарій трансформації тенденцій злочинності відбувається протягом певного проміжку часу, тобто значущі ознаки, що характеризують кримінологічну картину злочинності, також мають певні часові межі дії.

Отже, пропонуємо такі кримінологічно значущі ознаки-показники для здійснення моніторингу протидії злочинності:

- 1) соціально-економічна і кримінологічна обстановка в регіоні, стан злочинності;
- 2) соціально-демографічні ознаки досліджуваного контингенту – вік, стать, сімейний стан, стан здоров'я, харчування, умови життя в родині, житлові умови, освіта, заняття й умови роботи, економічні можливості (наявність засобів), політична активність, вільний час і розваги тощо;
- 3) морально-психологічні – різні психологічні, психіатричні та педагогічні показники;
- 4) правові – наявність кримінологічної інформації, характер скоєних злочинів і правопорушень, терміни й характер покарань і впливів, кількість судимостей, злочинна мотивація та ін.;

5) соціальна адаптація – участь у громадському житті, характер взаємодії з оточуючими, соціальний рівень тощо.

При цьому статистичне дослідження суспільства, людської поведінки, зокрема злочинної, проводиться на основі частотної концепції. Для цього необхідно визначитися зі шкалою показників, що характеризує кожний аспект умов і причин, ступінь взаємодії. Перелік факторів злочинності необмежений: чим більше даних, які можна подати у цифровому вираженні, тим краще для формування достовірної картини того, що відбувається.

Сформулюємо умови застосування даного сценарію кримінологічного моніторингу:

1) між показниками, що характеризують фактори злочинності, причини й умови злочинів, з особою злочинця має бути зв'язок; використання даної методики можливо, коли встановлено зв'язок між показниками;

2) для здійснення сценарію має бути підготовлено набір показників, що характеризують фактори, причини, умови, особистість досліджуваних, що являє собою ряд спостережень за безліччю об'єктів, вивчення яких передбачається;

3) для поліпшення достовірності сценарію необхідна велика кількість спостережень; не можна допускати обмеження й категоричності даних досліджень.

Висновки. З вищевикладеного можна зробити такий висновок: широке практичне впровадження методик моніторингу протидії злочинності – процес складний і тривалий. Він більше пов'язаний з тим, що закономірності проявів злочинності ґрунтуються на нетрадиційних імовірнісних законах, що виключають жорстку детермінацію, регулярність і впорядкованість. Тому слід використовувати інші підходи, які наблизять сценарій до істини, збільшать достовірність, забезпечать від одноваріантних та інтуїтивних пророцтв.

Подальший розвиток методики кримінологічного моніторингу має бути пов'язаний, по-перше, з використанням усього причинного комплексу злочинності, за наявності якого може здійснитися даний сценарій, по-друге, зі спрощенням приведення до цифрових показників характеристик злочинності та соціально-економічних, кримінологічних показників, що формують її ознаки. Крім того, методика повинна ґрунтуватися на системах, здатних автономно обробляти інформацію, генерувати показники у вигляді адаптивних відповідей, без урахування суб'єктивної думки дослідників.

Список використаних джерел:

1. Аванесов Г. А. Теория и методология криминологического прогнозирования / Аванесов Г. А. – М. : Юрид. лит., 1972. – 334 с.
2. Социология преступности. Современные буржуазные теории. Сборник статей. – М. : Прогресс, 1966. – 376 с.
3. Аванесов Г. А. Прогнозирование и организация борьбы с преступностью / Г. А. Аванесов, С. Е. Вицин – М. : Знание, 1972. – 32 с.
4. Ли Д. А. Преступность как социальное явление / Ли Д. А. – М. : Информ.-издат. агентство «Русский мир», 1997. – 176 с.
5. Фокс В. Введение в криминологию ; пер. с англ. / под ред. и со вступ. ст.: Б. С. Никифорова, В. М. Когана. – М. : Прогресс, 1980. – 312 с.
6. Там Х. Преступность и уровень жизни / Там Х. – М. : Прогресс, 1982. – 252 с.
7. Исследования национального института юстиции США по проблемам преступности // Борьба с преступностью за рубежом. – 1995. – № 11. – С. 45–55.
8. Аванесов Г. А. Криминология. Прогностика. Управление / Аванесов Г. А. – Горький, 1975. – 423 с.

ВЕДМІДСЬКИЙ О. В., заступник начальника управління ДПтС України у Дніпропетровській області, підполковник внутрішньої служби, здобувач кафедри кримінального права та кримінології (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

УДК 343.8

СУСПІЛЬНА НЕБЕЗПЕКА ВЧИНЕННЯ ЗАСУДЖЕНИМИ ВТЕЧ ІЗ ВИПРАВНИХ КОЛОНІЙ

У статті автор розкриває питання суспільної небезпеки вчинення засудженими втеч із виправних колоній, які дозволять персоналу колоній правильно нейтралізувати їх вчинення.

Ключові слова: суспільна небезпека, засуджений, втеча, виправна колонія, персонал.

В статье автор раскрывает вопросы общественной опасности совершения осужденными побега из исправительной колонии, что позволит персоналу колоний верно предупредить их совершение.

Ключевые слова: общественная опасность, осужденный, побег, исправительная колония, персонал.

The article covers the following areas of public danger of committing by convicts escapes from correctional institutions that allow to penitentiary personnel to prevent those crimes.

Key words: public danger, convicts, escape, correctional institution, personnel.

Вступ. За останні десять років розвиток системи запобігання злочинам в органах і установах виконання покарань проходить у якісно іншому, ніж раніше, правовому просторі, оскільки на початку ХХІ ст. прийняті і вступили в дію нові Кримінальний та Кримінально-виконавчий кодекси. Зокрема, КК України у ст. 382, 389–393 на якісно новому рівні визначив кримінально-правову охорону порядку виконання і відбування кримінальних покарань, КВК України з урахуванням міжнародних стандартів закріпив порядок виконання та відбування кримінальних покарань.

З часу набрання Кримінальним та Кримінально-виконавчим кодексами України законної сили кримінологічним засадам запобігання втечам із місць позбавлення волі не було присвячено монографічних досліджень. Єдиним вітчизняним дисертаційним дослідженням у цьому напрямі є праця В. Б. Васильця “Правові та кримінологічні проблеми попередження втеч засуджених з виправно-трудова установ” (1996 р.) [1], однак вона виконана на основі старого кримінального та виправно-трудова законодавства. Кримінологічні дослідження у сфері виконання та відбування покарань в установах виконання покарань, засновані на новому кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві, проводили О. Г. Колб (“Установа виконання покарань як суб’єкт запобігання злочинам”, 2007 р.) [4], З. В. Журавська (“Віктимологічні засади боротьби зі злочинністю у місцях позбавлення волі”, 2010 р.) [3].

Однак питанням запобігання втечам із місць позбавлення волі зазначені дослідники не приділили детальної уваги в силу загальності предмету своїх досліджень. Водночас при всій значущості перелічених та інших наукових праць на сьогодні усе ж таки відсутні комплексні кримінологічні дослідження питань запобігання втечам із виправних колоній, що свідчить про актуальність статті та зумовлює необхідність проведення відповідного комплексного наукового пошуку.

Постановка завдання. Мета статті – розкриття суспільної небезпеки вчинення засудженими втеч із виправних колоній, що дозволить персоналу колоній правильно орієнтувати і будувати індивідуальну профілактику злочинів, виявляти негативні ознаки, на які треба впливати, щоб їх нейтралізувати вчинення засудженими втеч із виправних колоній.

Теоретичним і практичним підґрунтям написання статті стали праці відомих вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі кримінального, кримінально-виконавчого права та

кримінології, зокрема Ю. М. Антоняна, І. Г. Богатирьова, В. В. Василевича, В. В. Голіни, О. М. Джузі, В. М. Дрьоміна, Т. А. Денисової, В. П. Ємельянова, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, О. Г. Кальмана, В. С. Квашиса, А. В. Кирилока, Л. Г. Крахмальника, О. М. Литвинова, О. М. Литвака, С. Ю. Лукашевича, П. П. Михайленка, Д. Й. Никифорчука, В. К. Сауляка, В. В. Сташиса, Є. Л. Стрельцова, В. Я. Тація, П. Л. Фріса, С. І. Халимона та ін.

Вказані науковці зробили вагомий внесок у теорію і практику протидії злочинами в установах виконання покарань, але важливі питання специфіки запобігання втечам із місць позбавлення волі розглядалися фрагментарно і переважно в межах загальних видів злочинів кримінальної спрямованості.

Результати дослідження. Серед проблем кримінології, що має важливе теоретичне і практичне значення, було і залишається вивчення причин і умов злочинності, як у цілому, так і окремих її видів. Без такого вчення було б не вірним вивчення не тільки даного явища, але і особи злочинця, проблем запобігання злочинності. Особливо актуальним воно стає в даний час, коли спостерігається крайнє загострення соціально-економічної, політичної обстановки в країні, має місце повсюдна криза моральності і злочинність досягає своєї “критичної маси”.

Адже злочинність – це наслідок відповідних причин і умов. І боротися треба не стільки з цим наслідком – злочинністю, а і з причинами, що породжують дане явище, та умовами, що сприяють його прояву [9, с. 32]. Практика діяльності виправних колоній свідчить, що на окрему частину засуджених карально-виправний процес не справляє позитивного впливу, і вони, не бажаючи відмовитись від антигромадських поглядів та звичок, у певних ситуаціях знову вчиняють злочини.

Встановлення особливих особистісних ознак засуджених, які вчинили втечу, дозволяє правильно орієнтувати і будувати індивідуальну профілактику злочинів, виявляти негативні ознаки, на які треба впливати, щоб їх нейтралізувати, встановлювати позитивні, на які слід спиратися у виховній роботі.

При аналізі ознак особи засудженого за втечу особливе значення має надаватися вивченню соціально-демографічної, моральної і психологічної характеристик. Вони мають особливу цінність у зв'язку з тим, що по них можна судити про інші якості особистості. Наприклад, за рівнем і видом освіти, в тому числі спеціальної, можна зробити висновок про наявність у людини професійних знань; за тривалістю часу роботи – про наявність професійного досвіду, навичок, компетентності.

Значення психологічних якостей особистості полягає передусім у наступному: якщо нам відомо, чого людина хоче, до чого вона звикла і що вона може, то ми знаємо практично все найголовніше про неї, і це дозволяє нам достатньо об'єктивно відповісти на питання, що за людина перед нами. Велике значення має знання особливостей характеру, темпераменту, інтелекту, спрямованості, переконання особистості.

Особливе значення в характеристиці особистості засудженого мають кримінально-правові та кримінально-виконавчі ознаки. Перші – дозволяють судити про ступінь суспільної небезпечності осіб, другі – про ефективність основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, які застосовуються до них під час відбування покарання. Знання тих й інших має неабияке значення для вибору заходів та засобів запобігання втеч з місць позбавлення волі.

До числа одних із найбільш поширених злочинів належать втечі з місця позбавлення волі (з виправних колоній). Аналіз статистичних даних Державної пенітенціарної служби України за 2012 р. свідчить, що із 411 злочинів, розкритих оперативними підрозділами установ виконання покарань, частка втеч становить: 26 – втечі з виправних колоній мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання та дільниць соціальної реабілітації, 4 – втечі з місць позбавлення волі, 3 – замах на втечу з місць позбавлення волі [3].

Суспільна небезпека втеч із виправних колоній пояснюється такими чинниками: внаслідок вчинення втечі порушується принцип невідворотності покарання; сам факт втечі негативно впливає на інших засуджених, а також на злочинців, що перебувають на волі, породжуючи у перших надію на ухилення від відбування покарання, а у других – почуття безкарності за вчинені злочини; суспільна небезпека втеч збільшується ще й через те, що засуджені, які вчинили втечу, перебувають у нелегальному становищі, добувають кошти для

існування злочинним шляхом, у ряді випадків втягують у злочинну діяльність інших осіб, особливо з числа молоді.

Найбільшу небезпеку становлять втечі, поєднані з нападом засуджених на особовий склад варту з метою усунення перешкод для здійснення задуму і заволодіння зброєю, яку вони використовують для чинення збройного опору при подальшому їх затриманні а також для вчинення нових злочинів [7, с. 18].

За результатами аналізу досвіду практичної діяльності виправних колоній та матеріалів Державної пенітенціарної служби України, основними причинами і умовами, які сприяють підготовці та вчиненню втеч засудженими, є:

– незадовільний рівень організації контролю за засудженими на виробничій зоні, безпідставність виведення засуджених на виробництво без надання їм належних обсягів роботи;

– низька обізнаність адміністрації колонії про наявні негативні процеси, що відбуваються у середовищі засуджених;

– неналежне виконання представниками чергових нарялів покладених на них завдань та функцій, що дає можливість засудженим безперешкодно залишати житлову зону в нічний час і безконтрольно перебувати на виробництві, а також тривалий час незаконно зберігати виготовлені знаряддя для вчинення злочину;

– низький рівень виховної та соціально-психологічної роботи зі спецконтингентом, поверховий підхід начальників відділень соціально-психологічної служби до проведення індивідуально-профілактичної роботи з порушниками дисципліни та засудженими, схильними до вчинення злочинів [8, с. 112];

– відсутність належного реагування з боку керівництва колонії на характерні порушення режиму тримання, пов'язані з локалізацією в установі, ненадання належної уваги намірам засуджених щодо пошуку шляхів втечі та конфліктам, що мають місце на цьому ґрунті;

– невиконання адміністрацією колонії вимог Державної пенітенціарної служби України щодо забезпечення доступу та систематичного огляду і перевірки усіх об'єктів, розміщених у 15 та 50–метрових смугах зон, що знаходяться під охороною [4];

– незадовільні організації та стан контролю за функціонуванням відповідних служб колонії з боку керівників територіальних органів Державної пенітенціарної служби України;

– наявність серйозних недоліків та прорахунків у підборі, призначенні та розстановці кадрів, особливо керівного складу та служб охорони, нагляду, безпеки, оперативних апаратів та соціально-психологічної служби.

Все викладене свідчить про велику суспільну небезпеку, що викликають втечі засуджених, і яка увага приділяється запобіганню цьому виду злочинів у виправних колоніях. Саме тому боротьба з втечами є одним із найважливіших завдань співробітників виправних колоній.

Однак проведений нами моніторинг у виправних колоніях свідчить про те, що персонал цих установ ще недостатньо володіє методикою та рекомендаціями з організації і здійснення профілактики втеч із місць позбавлення волі [3, с. 81]. Відсутність у юридичній науці прикладних розробок проблем запобігання втечам із виправних колоній, науково обґрунтованих рекомендацій, навчальної та методичної літератури з цих питань обмежувала правові можливості персоналу цих установ щодо підвищення ефективності запобіжної діяльності у даних.

Абсолютна більшість втеч вчиняється засудженими з виправних колоній мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання та дільниць соціальної реабілітації – 77,3 %, друге місце посідають втечі з виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання – 12,5 %, третє місце – з виправних колоній середнього рівня безпеки – 10,2 %.

Ставлення до виховних заходів. Соціально-виховна робота є одним із основних засобів управління і ресоціалізації засуджених. Безумовно, її результативність певною мірою зумовлена ставленням до неї засуджених.

Частка осіб серед засуджених до вчинення втечі, які брали активну участь у виховних заходах, становила лише 13,2 %. Тільки незначна частина осіб, засуджених за втечу, брали активну участь у роботі самодіяльних організацій (17,6 %) або брали участь, але активності не виявляли (25,3 %). Більшість зазначених осіб до вчинення втечі в роботі таких організацій участі не брали взагалі.

Цього не може не враховувати адміністрація виправних колоній, оскільки в основному у процесі соціально-виховної роботи можна донести до свідомості кожного засудженого ступінь його вини та справедливості покарання, неприпустимість вчинення нового злочину – втечі. Засуджені, які не беруть активної участі у виховних заходах, мають бути в полі зору й інших служб виправних колоній, які здійснюють оперативні та наглядові функції[11, с. 182].

Ставлення до навчання. Відповідно до чинного законодавства у виправних колоніях організується обов'язкове одержання засудженими до позбавлення волі основної загальної освіти. Засудженим, які бажають продовжити навчання з метою отримання середньої (повної) загальної освіти, адміністрацією виправної колонії створюються необхідні умови. Розподіл осіб, засуджених за втечу, залежно від їх ставлення до навчання свідчить про значну різницю між часткою засуджених за втечу і часткою всіх інших засуджених. При цьому перші характеризуються негативно за всіма показниками: серед них на 12,9 % більше питома вага тих, які не навчаються з поважних причин; майже в три рази менше осіб, які ставляться до навчання сумлінно, і майже у п'ять разів більше засуджених, які не навчаються з неповажних причин.

Ставлення до праці. Значення цього критерію зумовлюється тим, що залучення засудженого до суспільно корисної праці сприяє збереженню психічної рівноваги засуджених в умовах позбавлення волі. Слід зазначити, що трудова діяльність, запобігаючи згубному впливу неробства, деякою мірою компенсує тягар ізоляції, зберігаючи тим самим фізичне і психічне здоров'я засуджених.

За характером ставлення до праці засуджені за втечу характеризуються в більшості своїй негативно. Порівняно з контрольною групою засуджених серед них значно менша частка осіб, які ставляться до роботи сумлінно (на 21,6 %); у 2,5 рази більша частка засуджених, які ставляться до роботи несумлінно; у вісім разів більше осіб, які відмовляються від роботи[3, с.82].

Висновки. Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що засуджені за втечу значною мірою характеризуються гірше порівняно з іншими засудженими. Серед перших порівняно з контрольною групою засуджених майже у два рази менша частка осіб, які характеризуються позитивно; майже у два рази більша питома вага засуджених, які характеризуються негативно, і злісних порушників установленого порядку відбування покарання.

Список використаних джерел:

1. Василюк В. Б. Правові та кримінологічні проблеми попередження втеч засуджених з виправно-трудових установ: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 "Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право" / В. Б. Василюк. – К., 1996. – 20 с.

2. Волобуев А. Н. Социально-психологическая характеристика лиц, совершивших побег из ИТУ / Волобуев А. Н., Галкин Е. Б., Марков А. Я. // Социологические и социально-психологические проблемы отбывания наказания в ИТУ: сб. науч. тр. – М.: Изд-во ВНИИ МВД СССР. – 1982. – № 60. – С. 93–100.

3. Ведмідський О. В. Система заходів запобігання втечам із виправних колоній / О. В. Ведмідський // Кримінально-виконавчому кодексу України – 9 років: матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28 листоп. 2012 р.). – К.: Інститут кримінально-виконавчої служби, 2012. – С. 81–83.

4. Державна пенітенціарна служба України (інформаційно-аналітичні матеріали щодо діяльності). – К., 2011.

5. Журавська З. В. Віктимологічні засади боротьби зі злочинністю у місцях позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Журавська Зоряна Валентинівна. – К., 2010. – 263 с.

6. Загальна характеристика Державної пенітенціарної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/628075>. – Загол. з екрана.

7. Кирилук А. В. Пенітенціарна кримінологія та спеціально-попереджувальна діяльність. Загальна частина : навч. посібник / А. В. Кирилук, О. М. Джужа. – К. : НВТ “Правник”, 1997. – 118 с.

8. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб’єкт запобігання злочинам : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Колб Олександр Григорович. – К., 2007. – 509 с.

9. Костенко О. М. Проблема сучасної цивілізації (в українському контексті) : монографія / Костенко О. М. – Черкаси : СУЕМ, 2008. – 112 с.

10. Кримінологія. Загальна та Особлива частини : підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів / [Даньшин І. М., Голіна В. В., Кальман О. Г., Лисодед О. В.] ; за ред. проф. І. М. Даньшина. – Х. : Право, 2003. – 352 с.

11. Профілактика злочинів : підручник / [Джужа О. М., Василевич В. В., Гіда О. Ф. та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2011. – 720 с.

ТАРАСОВА О.В., аспірант кафедри кримінального права та кримінології (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

УДК 343.34

ОБ’ЄКТ ШАХРАЙСТВА, ВЧИНЕНОГО ШЛЯХОМ НЕЗАКОННИХ ОПЕРАЦІЙ З ВИКОРИСТАННЯМ ЕЛЕКТРОННО-ОБЧИСЛЮВАЛЬНОЇ ТЕХНІКИ

Розглянуто об’єкт шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки.

Ключові слова: об’єкт злочину, об’єкт шахрайства, об’єкт шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки, відносини власності.

Рассмотрен объект мошенничества, совершенного путем незаконных операций с использованием электронно-вычислительной техники.

Ключевые слова: объект преступления, объект мошенничества, объект мошенничества, совершенного путем незаконных операций с использованием электронно-вычислительной техники.

The article examines the object of fraud committed with the help of computer facilities.

Key words: object of crime, object of fraud, object of fraud committed with the help of computer facilities.

Вступ. Розвиток і вдосконалення суспільних відносин – це неодмінна умова прогресу сучасного суспільства. Ця обставина пояснює постійну турботу суспільства і держави про охорону існуючих суспільних відносин від злочинних посягань на них. Під кримінально-правову охорону поставлено відносини власності, які зазнають злочинних посягань, у тому числі й від шахрайства. Деякі науковці стверджують, що під час учинення шахрайства з використанням електронно-обчислювальної техніки шкоди зазнають також й інші суспільні відносини, наприклад, суспільні відносини у сфері використання електронно-обчислювальної техніки тощо. Завдання науки кримінального права і судової практики полягає в тому, щоб установити ті суспільні відносини, які визначено законодавцем як безпосередній об’єкт злочину, та розкрити їх справжній зміст. Отже, існує потреба розглянути суспільні відносини,

які зазнають шкоди від шахрайства, вчиненого з використанням електронно-обчислювальної техніки.

Дослідженню окремих проблем об'єкта шахрайства присвячували свої праці такі вчені як П. В. Олійник, Ю. Л. Шуляк, О. В. Лисодед, Д. С. Азаров, В. П. Бодаєвський, А. Ю. Швець та інші, які внесли суттєвий вклад у розвиток наукової думки. Проте дискусійні питання про безпосередній об'єкт шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки у науці кримінального права залишилось не дослідженим.

Постановка завдання. Мета статті – визначення безпосереднього об'єкта зазначеного шахрайства.

Результати дослідження. В теорії кримінального права загально визнано, що об'єктом злочину завжди є те благо, якому злочином завдається реальної шкоди чи створюється загроза заподіяння такої шкоди [1, с. 101]. М. Й. Коржанський стверджує, що об'єктом злочину за кримінальним правом є існуючі суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом від злочинних посягань [2, с. 13–26].

Отже, на нашу думку, об'єктом злочину є суспільні відносини, поставлені під охорону кримінального закону.

У науці кримінального права найпоширенішою є триступенева класифікація об'єктів злочину “по вертикалі” (загальний, родовий і безпосередній) [1, с. 100]. З огляду на таку класифікацію, для визначення об'єкта шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки, важливо спочатку проаналізувати родовий об'єкт злочинів проти власності та безпосередній об'єкт шахрайства.

П. В. Олійник під родовим об'єктом злочинів проти власності розуміє економічні відносини власності, опосередковані правом власності. Економічні відносини власності – це ставлення власника до майна чи інших об'єктів матеріального світу, як до належних йому, яке реалізується у правових відносинах власності, що виражається в суб'єктивних правомочностях суб'єкта власності: володінні, користуванні й розпорядженні майном чи іншими об'єктами відносин власності. Безпосереднім об'єктом визнаються відносини власності в рамках певної їх правової форми залежно від правового статусу суб'єктів права власності: відносини приватної, комунальної й державної форм власності [3, с. 5].

Ю. Л. Шуляк підтверджує, що родовим об'єктом шахрайства є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини власності, що складаються щодо майна та юридично виражені у: праві володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном (праві власності), яким наділений власник; обов'язку інших осіб (невласників) сприймати зазначене право належно, не перешкоджаючи його реалізації. Під безпосереднім об'єктом шахрайства автор пропонує розуміти охоронювані кримінальним законом суспільні відносини будь-якої форми власності, яким завдається шкоди у конкретному випадку [4, с. 11].

О. В. Лисодед під об'єктом шахрайства розуміє відносини приватної власності (а не тільки особистої), що складаються у процесі як безпосереднього присвоєння матеріальних благ, так і в результаті опосередкованого присвоєння (найманої праці, підприємницької та іншої господарської діяльності) [5, с. 8].

Досліджуючи об'єкт злочинів проти власності, А. Ю. Швець зазначає, що його родовим та основним безпосереднім об'єктом слід визнавати охоронювані законом України про кримінальну відповідальність суспільні відносини власності, які полягають у правомочностях власника вільно володіти, користуватися та розпоряджатись матеріальними цінностями на свій розсуд та яким заподіюється шкода чи створюється загроза її заподіяння [6, с. 9].

Таким чином, слід погодитись із визначенням родового об'єкта злочинів проти власності, як охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин власності (П. В. Олійник, А. Ю. Швець, Ю. Л. Шуляк), та з визначенням безпосереднього об'єкта шахрайства як відносин власності будь-якої форми власності (П. В. Олійник, Ю. Л. Шуляк).

Для розв'язання наукової проблеми та для правильного з'ясування сутності об'єкта шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки необхідно визначити структуру суспільних відносин власності.

У філософській і правовій науці найбільш поширена думка, відповідно до якої структурними елементами суспільних відносин є: 1) суб'єкти (носії) відносин; 2) предмет,

з приводу якого існують відносини; 3) соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність) як зміст відносин. Структура будь-яких суспільних відносин завжди незмінна [1, с. 100–104].

До складу будь-яких суспільних відносин входять їх суб'єкти (учасники відносин). Встановлення учасників суспільних відносин, а також їх соціальних функцій у самих відносинах, в багатьох випадках дає можливість визначити ті суспільні відносини, що виступають об'єктом того чи іншого злочину. Предметом суспільних відносин можуть виступати різні фізичні тіла, речі. Соціальний зв'язок розглядається як зміст самих відносин. Під соціальним зв'язком, як правило, розуміють певну взаємодію, певний взаємозв'язок суб'єктів. Зовні соціальний зв'язок найчастіше виявляється в різних формах людської діяльності. Форми цієї діяльності можуть бути різноманітними: нормальна робота підприємств торгівлі; раціональне використання природних ресурсів [1, с. 100–104].

Виходячи з наведеної структури суспільних відносин, вважаємо, що відносини власності, як і будь-які суспільні відносини, мають таку ж структуру. Проте, передусім, слід навести визначення понять “власність”, “право власності”, “відносини власності”.

Відносини власності регулюються багатьма галузями права. Важливу роль у регулюванні цих відносин має конституційне право. Проте основні питання власності детально регламентовано та врегульовано цивільним правом.

Доцільно в цьому аспекті погодитись із В. П. Бодаєвським, який висловив таку думку: поняття “власність” ототожнюється із суспільними відносинами, що є об'єктом злочинів проти власності. При цьому дане поняття не розкривається кримінальним законодавством України [7, с. 77].

Відносини власності, з позиції цивілістики, характеризуються як відносини стосовно привласнення матеріальних благ певними суб'єктами, що виражається у володінні, користуванні та розпоряджанні суб'єктами цими благами, здійсненні щодо них інших дій, та пов'язане зі ставленням до таких благ як до своїх.

У ЦК України (ст. 316) наведено визначення права власності, згідно з яким право власності – це право особи на річ, яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі іншої особи [8].

Власність у теорії цивільного права – це суспільні (цивільні) відносини, у яких одні особи – власники – ставляться до речей, як до своїх, а всі інші – невластники – мають ставитися до них як до чужих й утримуватися від будь-яких зазіхань на ці речі. Зміст права власності у суб'єктивному значенні складається з 3 “прав” власника: 1) права володіння річчю; 2) права користування річчю; 3) права розпорядження річчю. У сукупності три правомочності власника утворюють класичну для українського цивільного права “тріаду”, що характеризує право власності в суб'єктивному сенсі [9].

У цивілістиці розрізняють право власності в об'єктивному і суб'єктивному сенсі. Право власності в об'єктивному сенсі – це сукупність правових норм, що регулюють відносини власності і є юридичною підставою існування та реалізації права власності, котре належить певному суб'єкту, тобто права власності в суб'єктивному сенсі. Право власності в суб'єктивному сенсі – це право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею незалежно від волі інших осіб [9].

На думку В. П. Бодаєвського, кримінальний закон фактично ототожнює юридичне поняття “право власності”, у суб'єктивному розумінні, з об'єктом злочинів проти власності [7, с. 76].

У теорії кримінального права та кримінальному законодавстві відносини власності є родовим об'єктом злочинів проти власності. Тому, для правильного встановлення об'єкта злочину та зарахування до нього суспільних відносин власності, на нашу думку, необхідно звертатись до теорії та практики цивільного права, а також до цивільного законодавства.

Таким чином, повертаючись до структури суспільних відносин, можна зробити висновок, що суб'єктами відносин власності є власник речі (майна), який ставиться до речі як до своєї, та особи, які не є власниками, тобто всі інші особи, що зобов'язані ставитися до речі як до чужої. Предметом цих відносин є річ (майно). Соціальний зв'язок (соціально значуща діяльність) полягає у правомірному та належному здійсненні права власності, а саме: власник здійснює право власності на власний розсуд; він має право вчиняти щодо свого майна дії, які

не суперечать закону; усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав; власність зобов'язує тощо. Загальні засади здійснення права власності передбачено ст. 319 ЦК України.

Виходячи з наведеного, можна дійти висновку, що об'єктом шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки, є відносини власності. За вчинення такого шахрайства посягання здійснюється особою, яка не є власником. Щодо предмета відносин власності, яким є майно або право на нього, то за вчинення такого шахрайства він переходить у власність шахрая, або до шахрая переходить право власності на предмет відносин власності. Предмет шахрайства ототожнюється з предметом відносин власності. Одночасно, за такого шахрайства порушується соціальний зв'язок, тобто порушується нормальний порядок здійснення права власності. В результаті вчинення такого шахрайства суспільні відносини власності зазнають шкоди, руйнуються, тому їх упевнено можна зарахувати до об'єкта такого шахрайства.

Проте Ю. Л. Шуляк, з огляду на формулювання шахрайства у ч. 3 ст. 190 КК України, пропонує виділяти додатковий факультативний безпосередній об'єкт цього злочину – охоронювані кримінальним законом суспільні відносини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку [4, с. 9].

У межах нашого дослідження, вважаємо, не можна погодитись із висновком Ю. Л. Шуляк, виходячи з таких міркувань. Додатковий факультативний безпосередній об'єкт злочину – це такий об'єкт, що під час здійснення певного злочину може існувати поряд з основним, бо його може не бути [1, с. 113]. Якщо під час учинення розглядуваного шахрайства існує додатковий факультативний безпосередній об'єкт цього злочину, то важливо розглянути структуру тих суспільних відносин, які Ю. Л. Шуляк визнає як додатковий факультативний безпосередній об'єкт такого злочину. Суспільні відносини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку мають таку саму структуру, яку нами наведено щодо відносин власності. Суб'єктами цих відносин є особи, які використовують електронно-обчислювальні машини (комп'ютери), системи та комп'ютерні мережі й мережі електрозв'язку у власних інтересах, а також особи які надають відповідні послуги у цій сфері. Предмет цих відносин – електронно-обчислювальні машини (комп'ютери), системи та комп'ютерні мережі та мережі електрозв'язку. Соціальний зв'язок у цих відносинах полягає у нормальному функціонуванні електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку.

Отже, під час учинення шахрайства з використанням електронно-обчислювальної техніки посягання здійснюється не на нормальне функціонування електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, а на суспільні відносини власності з приводу майна, грошей та інших цінностей, з метою заволодіння якими вчинюється шахрайство. Предметом розглядуваного шахрайства не можуть бути електронно-обчислювальні машини (комп'ютери), системи та комп'ютерні мережі і мережі електрозв'язку. Щодо суб'єктів цих відносин, то подібне шахрайство може бути вчинено будь-якими особами, що використовують електронно-обчислювальні машини (комп'ютери), системи та комп'ютерні мережі та мережі електрозв'язку у власних інтересах, а також особами, які надають відповідні послуги у цій сфері. При цьому, вчиняючи шахрайство, ці суб'єкти здійснюють цілком законні операції з електронно-обчислювальною технікою, не порушуючи нормального функціонування електронно-обчислювальних машин.

Таким чином, можна дійти висновку, що суспільні відносини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку не можуть бути додатковим факультативним безпосереднім об'єктом розглядуваного шахрайства.

Д. С. Азаров, зокрема вважає, що розглядуване шахрайство необхідно визнати злочином у сфері комп'ютерної інформації і кримінальну відповідальність за нього передбачити в окремій статті, яку помістити до розділу XVI КК України. Зміст такого “комп'ютерного” шахрайства Д. С. Азаров вбачає в уведенні, зміні, пошкодженні, знищенні чи блокуванні комп'ютерної інформації в ЕОМ, автоматизованій системі, комп'ютерній мережі чи мережі

електрозв'язку або в іншому впливі на процес обробки комп'ютерної інформації, що змінило результат такого оброблення з метою заволодіння чужим майном [10, с. 172]. Із таким висновком важко погодитись, оскільки злочини у сфері комп'ютерної інформації посягають на інший родовий об'єкт – на суспільні відносини у сфері комп'ютерної інформації. Далі Д. С. Азаров конкретизує, що суспільні відносини у сфері комп'ютерної інформації безпосередньо пов'язані з: 1) усіма сферами життя, де інформація зберігається, обробляється, використовується у комп'ютерному вигляді; 2) відносинами власності (оскільки сама комп'ютерна інформація є об'єктом права власності) [10, с. 20]. Отже, автор зараховує комп'ютерну інформацію до об'єктів права власності. Проте не можна погодитися з думкою автора, оскільки якщо і вважати комп'ютерну інформацію об'єктом права власності, то тоді подібне шахрайство правильно було б зараховати до злочинів проти власності. На наш погляд, якщо розглядуване шахрайство буде зараховано до злочинів у сфері комп'ютерної інформації, то поза межами кримінально-правової охорони можуть опинитися суспільні відносини власності, які зазнають шкоди від шахрайства, вчиненого шляхом обману з використанням мережі Інтернет та інші подібні відносини.

Цікавий висновок Д. С. Азарова про те, що недоцільно використовувати термін “шахрайство” у законодавчому визначенні суспільно небезпечних дій, сутність яких зводиться до введення, зміни, пошкодження, знищення чи блокування комп'ютерної інформації в ЕОМ, автоматизованій системі, комп'ютерній мережі чи мережі електрозв'язку, або характеризується іншим впливом на процес обробки комп'ютерної інформації, що змінило результат такого оброблення, з метою заволодіння чужим майном [10, с. 164]. Проте, вважаємо, з цим висновком можна погодитись, оскільки шахрайство завжди посягає на відносини власності та супроводжується добровільною передачею майна, а вплив на комп'ютерну інформацію чиниться примусово й не супроводжується впливом на свідомість людини (жертви).

Висновки. Дослідивши родовий об'єкт злочинів проти власності та безпосередній об'єкт шахрайства і встановивши щодо нього належні суспільні відносини власності, діходимо таких висновків. Безпосереднім об'єктом шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки, є суспільні відносини будь-якої форми власності. Суспільні відносини у сфері використання електронно-обчислювальних машин, мереж електрозв'язку не можуть бути ні родовим, ні безпосереднім об'єктом такого шахрайства. При цьому слід звернути увагу на те, що операції з електронно-обчислювальною технікою під час вчинення розглядуваного шахрайства у більшості випадків є цілком законними та правомірними, наприклад, користування мережею Інтернет, телекомунікаційною мережею. Інша річ, коли за допомогою Інтернету чиниться вплив на свідомість жертви (фізичної особи). Але це вже предмет дослідження об'єктивної сторони цього шахрайства. Інакше кажучи, норма про шахрайство потребує змін щодо виключення з ч. 3 ст. 190 такого словосполучення, як “незаконні операції”.

Список використаної літератури:

1. Кримінальне право України : Загальна частина : підручник / [М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.]; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 480 с. – С. 100–113.
2. Коржанський М. Й. Предмет і об'єкт злочину : монографія / Коржанський М. Й. – Д. : Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ; Ліра Лтд, 2005. – 252 с. – С. 13–26.
3. Олійник П. В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / П. В. Олійник ; Нац. юрид. акад. Укр. ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 20 с.
4. Шуляк Ю. Л. Кримінальна відповідальність за шахрайство: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ю. Л. Шуляк ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2011. – 20 с. – Укр.
5. Лисодед О. В. Кримінологічні проблеми шахрайства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. В. Лисодед ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1999. – 17 с.

6. Швець А. Ю. Предмет злочинів проти власності у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. Ю. Швець ; Держ. НДІ МВС України. – К., 2011. – 20 с. – Укр.

7. Бодаєвський В. П. До питання про об'єкт майнових злочинів / В. П. Бодаєвський // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луганськ, 20–21 травня 2011 р.). – Луганськ, 2011. – С. 75–78.

8. Цивільне право України [Електронний ресурс] : навч. посібн. / [Борисова В. І., Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.]; за заг. ред. В. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Т. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 480 с. – Режим доступу : http://www.big-lib.com/book/44_Civilne_pravo_Ukraini_t1.

9. Харитонов Є. О. Цивільне право України [Електронний ресурс] : підручник / Є. О. Харитонов, О. В. Старцев. – Вид. 2, перероб. і доп. – К. : Істина, 2007. – 816 с. – Режим доступу : <http://student-lib.net/index.php?page=0-29-366&bookpage=288>

10. Азаров Д. С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження) : монографія / Азаров Д. С. – К. : Атіка, 2007. – 304 с.

ЖУРОВА І.І.,

здобувач кафедри кримінального права та кримінології (Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 343.81

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, УМОВНО-ДОСТРОКОВО ЗВІЛЬНЕНИХ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ

Розглянуто соціально-демографічну характеристику осіб, умовно-дostroково звільнених від відбування покарання. Виокремлено такі її ознаки, як вік засудженого, стать, сімейний стан, рівень освіти, трудова діяльність, стан здоров'я.

Ключові слова: *соціально-демографічна характеристика, умовно-дostroкове звільнення, покарання, засуджені.*

Рассмотрена социально-демографическая характеристика лиц, условно-досрочно освобожденных от отбывания наказания. Выделены такие ее признаки, как возраст осужденного, пол, семейное положение, уровень образования, трудовая деятельность, состояние здоровья.

Ключевые слова: *социально-демографическая характеристика, условно-досрочное освобождение, наказание, осужденные.*

The article deals with the socio-demographic characteristics of persons released on parole from serving punishment. Its features such as age of the convict, his or her sex, marital status, education, employment, health are pointed out in the article.

Key words: *socio-demographic characteristics, parole, punishment, convicts.*

Вступ. Факт тривалого перебування особи в умовах виправних колоній (ізоляція, значне правообмеження, наявність строку позбавлення волі) зумовлює необхідність виокремлення нами з усього розмаїття найбільш значущих ознак, які б максимально відображали процес особистісних змін, у тому числі на момент застосування умовно-дostroкового звільнення. З огляду на викладене, ми не можемо лишити поза увагою дослідження науковців, які вивчали окремі аспекти виконання кримінальних покарань.

Розвиток кримінологічної, кримінально-виконавчої науки, практика діяльності виправних колоній дозволили не лише виробити певний підхід до вивчення особи засуджених, але й підтвердили обгрунтованість цього шляхом вивчення таких ознак, як соціально-демографічні,

кримінально-правові та кримінально-виконавчі, а також їх наукового аналізу. У зв'язку з цим зауважимо, що вперше програма вивчення особи засудженого відповідно до зазначених ознак, запропонована ще у 70-х рр. ХХ ст. О. С. Михліним, використовується й нині [1, с. 45]. Слід зазначити, що особа засудженого – це предмет вивчення різних галузевих наук – педагогіки, психології, соціології, а також кримінології, кримінального, кримінально-виконавчого права, виходячи із предмету цих сфер знань. Значну увагу приділено вивченню різних аспектів проблеми особи злочинця, з позиції засудженого, у науці кримінально-виконавчого права.

Зокрема, на думку професора І. Г. Богатирьова, вивчення особи злочинця має науково-пізнавальне і практичне значення, необхідне для успішного виконання комплексу заходів щодо запобігання правопорушенням, у тому числі й серед осіб, які перебувають на обліку в кримінально-виконавчій інспекції [2, с. 116]. Поіменованим ученим вироблено власну структуру ознак особи злочинця, яка включає в себе такі елементи: соціально-демографічні, кримінально-правові, соціально-психологічні ознаки.

Інший провідний учений в галузі кримінально-виконавчого права професор О. Г. Колб, досліджуючи проблеми запобігання злочинності в умовах позбавлення волі, виділяє п'ять підсистем індивідуальних властивостей особистості, а саме: демографічні ознаки (вік, стать, шлюбний стан тощо); ознаки, що характеризують особистість в аспекті освітнього рівня, знань тощо; властивості морально-психологічного характеру (непорядність, нечесність та інше); психічні властивості (емоційна нестійкість, внутрішня недисциплінованість тощо); біофізіологічні властивості (стан здоров'я, особливості фізіологічної конституції та інше) [3, с. 245–246]. Таку структуру вважаємо нами вельми розгорнутою, вона містить вичерпний перелік ознак, що повною мірою характеризують особу, проте не завжди у дослідній діяльності є можливість вивчити та узагальнити отриману інформацію, а іноді й застосувати її на практиці.

Ми дотримуємося визначеної у науковій літературі позиції, що вивчення особи засудженого, передусім, має бути цілеспрямовано, зумовлено необхідністю отримання такої інформації, яку слід використати у процесі виконання покарання, здійснення виховного впливу на засуджених. Важливий принцип вивчення засудженого – це об'єктивність, безперервність, наступність, розвиток, дієвість, що передбачає дослідження усіх тих змін, які відбуваються в особистості засудженого для врахування їх як у законодавстві, так і в правозастосуванні [4, с. 6, 7; 5, с. 5].

Підтримуючи наявні у сучасній пенітенціарній науці тенденції, зазначимо, що у вивченні такої категорії засуджених до позбавлення волі, як особи, що підлягають умовно-дostroковому звільненню від відбування покарання, необхідно враховувати, що такі особи не лише володіють специфічними особливостями (котрі дозволили адміністрації колонії, спостережній комісії й суду визнати доведення такими засудженими свого виправлення), а також являються частиною суспільства з типовими для нього властивостями. Тому дослідження такої специфічної категорії, як особа засудженого, який підлягає умовно-дostroковому звільненню від відбування покарання, обумовлює звернення до аналізу сукупності показників, що відображають їх соціально-демографічні, кримінально-правові та кримінально-виконавчі ознаки.

Знання основних параметрів характеристики особи засудженого, який підлягає умовно-дostroковому звільненню від відбування покарання, дозволяє не лише сформулювати теоретично значущі висновки, але й висловити актуальні у практичному плані пропозиції щодо застосування основних засобів виправлення та ресоціалізації, а також підвищення результативності діяльності виправних колоній щодо досягнення регламентованих кримінально-виконавчим законодавством мети і завдань.

Вивчення особистості засуджених пов'язано з процедурою оцінки її у традиційному форматі, однією з яких є соціально-демографічна характеристика. Проаналізувавши існуючі точки зору щодо сутнісного розуміння ознак особи злочинця (засудженого), зазначимо, що серед основних ознак, притаманних такій особі, її соціально-демографічна характеристика залишається однією з важливих і значущих. Проте вона ще малодосліджена щодо осіб, звільнених від відбування покарання умовно-дostroково.

Постановка завдання. Мета статті – дослідження соціально-демографічної характеристики осіб, умовно-дostroково звільнених від відбування покарання.

Результати дослідження. Під час нашого дослідження здійснено збір репрезентативних даних, які дозволяють зробити узагальнені висновки про особливості осіб, звільнених від відбування покарання умовно-дostroково. Так, протягом 2011–2012 рр. ми переглянули 300 особових справ засуджених, умовно-дostroково звільнених від відбування покарання, у виправних колоніях мінімального, середнього і максимального рівнів безпеки Дніпропетровської, Київської, Кіровоградської, Луганської, Харківської, Херсонської, Черкаської та Чернігівської областей.

Соціально-демографічна характеристика осіб, які підлягають звільненню від відбування покарання, дає можливість отримати уявлення про соціальний образ осіб певної категорії, про їх соціальні прояви, а також установити загальні найхарактерніші риси як суб'єкта кримінально-виконавчих правовідносин і такого їх інституту, як звільнення від відбування покарання. Цей вид характеристики осіб, звільнених від відбування покарання умовно-дostroково, орієнтовано на визначення основних вікових груп засуджених, статевої ознаки, їх сімейного стану, рівня освіти, стану здоров'я та інших ознак, котрі дозволять створити кримінально-виконавчий портрет засудженого, який сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення.

Ці дані мають важливе значення не тільки стосовно завдань обґрунтованості застосування інституту умовно-дostroкового звільнення до різних категорій засуджених, але й під час заходів з подальшої соціальної адаптації після звільнення, а також зі здійснення необхідного контролю протягом невідбутого строку з метою недопущення правопорушень (у тому числі злочинів).

Одним із показників соціально-демографічної характеристики є **вік засудженого**. За результатами проведеного дослідження можемо узагальнити, що порядок і умови виконання та відбування покарання у виправних колоніях залежно від вікових особливостей мають суттєво різнитися. Зрозуміло, що більш неврівноважені, імпульсивні, категоричні у спілкуванні молоді люди потребують іншого підходу, обґрунтованості та виваженості під час виховного впливу. З віком пов'язується становлення та формування особи. Традиційно підкреслюється, що вік, як жодний інший чинник, визначає інтереси особи, її потреби, життєві плани, стан здоров'я, можливості та перспективи подальшого життя (створення сім'ї, отримання спеціальності, освіти), її оточення. Без урахування вікових особливостей не можливо оцінити об'єктивно поведінку засудженої особи під час відбування покарання. Безумовно, вік впливає на цілий комплекс питань кримінально-правового характеру. Так, він є підставою для визнання особи здатною понести кримінальну відповідальність за вчинений злочин. Певною мірою вік є чинником, що ураховується під час визначення виду та розміру покарання, виду установи виконання покарань на стадії розподілу засуджених [6, с. 10; 7, с. 13].

Результати дослідження відображають такі вікові групи серед осіб, звільнених від відбування покарання умовно-дostroково:

- а) 18–19 років – 4 %;
- б) 20–24 роки – 12 %;
- в) 25–30 років – 31 %;
- г) 31–40 років – 41 %;
- д) 41–50 років – 9 %;
- е) 50 років і старше – 3 %.

Таким чином, дані вказують на те, що переважну частину осіб, які підлягають звільненню від відбування покарання, становлять засуджені молодіжного та середнього віку. Це пояснюється тим, що засуджені молодіжного віку більше схильні до виправного впливу, що формує в них готовність до самокерованої правослухняної поведінки.

Відомості про співвідношення осіб **чоловічої та жіночої статі** серед звільнених від відбування покарання умовно-дostroково такі:

- а) чоловіки – 78 %;
- б) жінки – 22 %;

Як справедливо зазначається у пенітенціарній науці, “сім’я – це не тільки фактор побутового устрою, але й носій певних ціннісних уявлень, поглядів і звичок, сфера прояву найпотаємніших особистісних рис. Більше того, після звільнення з місць позбавлення волі вона стає своєрідним специфічним (гадаємо, й найефективнішим) контролером поведінки судимої особи” [8, с. 44]. Роль сім’ї велика для кожної людини, а для засудженого – це сполучна ланка із суспільством, нормальними та природними умовами існування. Проте вона може й негативно впливати на засудженого, бути нейтральною.

Тому важливою ознакою соціалізації особистості засудженого, котра певною мірою впливає на готовність особи до виправлення і ресоціалізації, є **сімейний стан** осіб, які підлягають умовно-дostroковому звільненню (УДЗ) від відбування покарання. Необхідність виокремлення цієї ознаки пояснюється також тим, що нормальні сімейні стосунки сприяють позитивному впливові на людину. Сімейні зв’язки відіграють важливу роль у наданні моральної та матеріальної допомоги під час відбування покарання, а також у подальшій соціальній адаптації після закінчення строку покарання або застосування іншої підстави (у тому числі УДЗ) звільнення від відбування покарання [9, с. 12].

Відомо, що відбування покарання у вигляді позбавлення волі негативно впливає на збереження соціальних зв’язків, котре ускладнює їх реалізацію у сімейному житті. Водночас прагнення засудженого до скорішого звільнення з колонії (через правовий механізм інституту УДЗ) певною мірою сприяє розвитку шлюбно-сімейних відносин. У зв’язку з цим принагідно зазначимо, що 5 % осіб, умовно-дostroково звільнених від відбування покарання, уклали шлюб під час відбування покарання. Можемо припустити, що цей факт було враховано ц судом у прийнятті рішення про застосування до засуджених зазначеного законного інтересу. Результати нашого дослідження показали, що на момент звільнення умовно-дostroково від відбування покарання сімейний стан засуджених характеризувався таким чином:

- а) одружений/одружена – 51 %;
- б) неодружений/неодружена – 22 %;
- в) розлучені – 16 %;
- г) цивільний шлюб – 11 %.

Із наведених даних видно, що найбільша частина засуджених, умовно-дostroково звільнених від відбування покарання, перебувають у шлюбних відносинах на момент звільнення, що полегшує соціально-виховну роботу адміністрації колонії, спрямовану на закріплення результатів виправлення засудженого та його подальшу ресоціалізацію. Цьому сприяє також законоположення абз. 7 ч. 2 ст. 99 КВК України, відповідно до якого після відбуття шести місяців покарання в дільниці соціальної реабілітації в разі відсутності порушень режиму відбування покарання, наявності житлових умов з дозволу адміністрації колонії засуджені можуть проживати в межах населеного пункту, де розташована колонія, *зі своїми сім’ями*, придбавати відповідно до чинного законодавства жилий будинок і заводити особисте господарство (курсив наш. – І. Ж.)

У кримінології сім’я виступає також як важливий профілактичний чинник, завдяки якому особа, що має схильність до протиправної поведінки, може відмовитись від своїх антисуспільних задумів. Можна припустити, що таке твердження виявиться особливо слушним щодо засуджених, які мають можливість проживати разом із сім’єю під час відбування покарання (зокрема, на підставі абз. 7 ч. 2 ст. 99 КВК України).

Одним із важливих і позитивних соціальних факторів становлення особистості засудженого, у тому числі такого, який підлягає звільненню від відбування покарання умовно-дostroково, є його **рівень освіти**. Відомо, що рівень освіти пов’язаний з культурою поведінки особистості, її моральним вихованням, соціальним статусом, колом інтересів, життєвими цінностями і можливостями їх реалізації [10, с. 105]. Рівень освіти звільнених також важлива передумова і фактор, що багато в чому визначають можливості успішної соціальної адаптації після умовно-дostroкового звільнення від відбування покарання.

Рівень освіти осіб, які підлягають звільненню від відбування покарання, прямо залежить від результатів виховної роботи з цією категорією засуджених, їх адаптації як під час відбування покарання, так і після звільнення. Нами встановлено, що засуджені, умовно-дostroково звільнені від відбування покарання, мають такий рівень освіти:

- а) базова середня – 19 %;
- б) повна середня – 40 %;
- в) середня спеціальна – 38 %;
- г) вища – 3 %.

У цілому рівень освіти звільнених умовно-дostroково залежить від загальних процесів, що відбуваються в житті суспільства. Очевидно, що особа, звільнена умовно-дostroково, яка не має відповідної освіти, повинна підвищувати свій рівень освіти. Але в умовах, коли отримання багатьох видів освіти платно, більшість таких осіб поставлено в тупикову ситуацію.

Показником соціально-демографічної характеристики засуджених, умовно-дostroково звільнених від відбування покарання, є **трудова діяльність** до засудження і направлення до місць позбавлення волі. Цей вид характеристики вказує на стаж і трудовий досвід людини, а також відображає спеціалізацію та професійні вміння й навички, що дає можливість скоординувати його трудову адаптацію у виправній колонії та правильно визначити заходи виховного впливу.

Справа в тому, що засуджені, які на свободі працювали тривалий час, мають, як правило, стійкіші соціально корисні зв'язки. Їх особистість менше занедбано у соціально-етичному відношенні, тому в період відбування покарання вони характеризуються краще, ніж особи, які мають невеликий трудовий стаж.

Більшість засуджених, умовно-дostroково звільнених від відбування покарання, до вчинення злочину займалася суспільно корисною працею, 77 % – працевлаштовані або навчалися; не працювали та не навчалися всього 23 % засуджених.

За результатами нашого дослідження, специфікою такого елемента соціально-демографічної характеристики осіб, звільнених від відбування покарання умовно-дostroково, як *працездатність* є його 100-відсотковий показник. Це пояснюється таким чинником: для того, щоб застосувати умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання (ст. 81 КК України), засудженому, крім відбуття строків, установлених ч. 3 ст. 81 (формальна підстава), слід досягнути відповідного ступеня виправлення (матеріальна підстава) – “довів своє виправлення”, одним із критеріїв якого є сумлінне ставлення до праці.

Досліджувані нами засуджені оцінюють свій **стан здоров'я** на момент звільнення від відбування покарання таким чином:

- а) добрий – 34 %;
- б) задовільний – 55 %;
- в) поганий – 11 %.

Зазначені оцінки вказують на те, що досить значна частина засуджених приділяли належну увагу стану свого здоров'я як до засудження, так і під час відбування покарання.

Однак нами виявлено й певні проблемні питання. Так, з 11 % засуджених, які оцінили свій стан здоров'я на момент звільнення від відбування покарання як незадовільний, 9 % – засуджені жінки. Зокрема доведено, що тривале перебування засудженої жінки у місцях позбавлення волі позначається негативно на її загальному фізичному та психічному стані, отже, на здоров'ї взагалі. Спеціальні дослідження стосовно взаємозв'язку строку перебування в ізоляції та втрати працездатності свідчать на користь прискіпливішого вивчення питання ефективності застосування тривалих строків позбавлення волі до засуджених жінок [11]. Річ у тім, що спеціалісти з проблем особистісних властивостей засуджених, які відбувають тривалі строки позбавлення волі, наполягають на необхідності внесення змін та доповнень до кримінально-виконавчого законодавства в частині умов утримання цієї категорії засуджених. Вони вважають, що для забезпечення ефективності індивідуальної роботи з цими засудженими, серед яких майже 70 % осіб з аномальними психічними відхиленнями, та їх подальшої адаптації до умов ізоляції необхідна безпосередня участь психіатрів [12, с. 107]. Головне, чи зацікавлено суспільство зберегти здоров'я цієї категорії осіб. Річ у тім, що за принциповими визначеннями кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, покарання *не має на меті завдати фізичних страждань* (курсив наш. – І. Ж.) або принизити людську гідність (ст. 50 КК, ст. 1 КВК України). Отже, маємо розуміти, що суспільство зацікавлено, щоб стан здоров'я засуджених під час відбування покарання суттєво не погіршав.

Висновки. Отже, ґрунтуючись на результатах дослідження соціально-демографічної характеристики осіб, які підлягають звільненню від відбування покарання, можна сформулювати такий портрет особи засудженого: середній вік – 25–40 років, у більшості – одружений/одружена, з добре збереженими соціальними зв'язками з близькими й родичами; частіше за все виховувався у повноцінній сім'ї; має середній рівень освіти; задовільний стан здоров'я; а також можливість працевлаштуватися після звільнення, щоб відновитися в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернутися до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Список використаної літератури:

1. Федореев П. Р. Классификация личности осужденного к лишению свободы в теории и на практике / П. Р. Федореев // Человек: преступление и наказание. – 1999. – № 4. – С. 45–49.
2. Богатирьев І. Г. Теорія і практика виконання кримінально-виконавчою інспекцією покарань, не пов'язаних з позбавленням волі : [монографія] / І. Г. Богатирьев. – К. : Атіка, 2005. – 312 с.
3. Колб О. Г. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі : навч. посіб / Колб О. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – 494 с.
4. Михлин А. С. Изучение личности заключенного / Михлин А. С. – М. : Политотдел ИТУ МВД СССР, 1969. – 37 с.
5. Михлин А. С. Личность осужденных к лишению свободы и проблемы их исправления и перевоспитания / Александр Соломонович Михлин. – Фрунзе : Кыргызстан, 1980. – 200 с.
6. Берекешвили Л. Ш. Криминологическая характеристика женщин, совершивших преступления / Л. Ш. Берекешвили, И. А. Кириллова. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1976. – 37 с.
7. Характеристика осужденных к лишению свободы (по материалам контрольной переписи осужденных 1975 года) / [под ред. докт. юрид. наук А. С. Михлина]. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1978. – 167 с.
8. Трубников В. М. Социальная адаптация освобождаемых от отбывания наказания / Трубников В. М. – Х. : Основа, 1990. – 173 с.
9. Характеристика осужденных к лишению свободы. По материалам специальной переписи 1999 г. / [Данилин Е. М., Зубков А. И., Казакова В. А. и др.] ; под ред.: Михлина А. С. – М. : Юриспруденция, 2001. – Т. 2. – 464 с.
10. Майоров А. Методологические основы борьбы с наркотизмом в исправительных учреждениях / А. Майоров // Уголовное право. – М. : АНО “Юридические программы”. – 2005. – № 5. – С. 101–104.
11. Михлин А. С. Роль социальных и демографических свойств личности в исправлении и перевоспитании осужденных к лишению свободы / А. Михлин – М. : ВНИИ МВД СССР, 1970. – 186 с.
12. Детков А. Сверхдлительные сроки лишения свободы: уголовные и уголовно-исполнительные аспекты / А. Детков // Уголовное право. – 2004. – № 2. – С. 105–107.

Лисенко В. О.,
здобувач кафедри кримінального права та
кримінології
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 343.8

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ ПРОЯВАМ У ДЕРЖАВНІЙ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ СЛУЖБІ УКРАЇНИ

Розкривається кримінологічна характеристика та пропонуються заходи запобігання корупційним проявам у Державній кримінально-виконавчій службі України.

Ключові слова: кримінологічна характеристика, запобігання, корупція, Державна кримінально-виконавча служба України.

Автор раскрывает криминологическую характеристику и предлагает меры предупреждения коррупционных проявлений в Государственной уголовно-исполнительной службе Украины.

Ключевые слова: криминологическая характеристика, предупреждение, коррупция, Государственная уголовно-исполнительная служба Украины.

The author researches the criminological characteristics and proposes measures to prevent corruption in the State Criminal-Executive Service of Ukraine in the article.

Key words: criminological characteristics, prevention, corruption, the State Criminal-Executive Service of Ukraine.

Вступ. Становлення інститутів громадянського суспільства і розвиток демократичних політичних процесів в Україні стримується, що обумовлено багатьма факторами, серед яких – посилення тиску на владу і суспільство з боку кримінальних структур, які намагаються обмежити формування громадянського суспільства для задоволення своїх корисливих інтересів. Серед таких проблем сучасного перехідного суспільства як за масштабністю поширення, так і за глибиною проникнення у соціальний організм слід назвати корупцію. Її негативний вплив на становлення громадянського суспільства в Україні стає все відчутнішим і нині створює реальну загрозу національній безпеці держави. Починаючи з порушення службового обов'язку, корупція тягне за собою порушення інших суспільних відносин: призводить до гальмування та викривлення соціально-економічних реформ, поглиблює соціальну нерівність громадян, збільшує соціальну напругу в суспільстві, порушує принципи соціальної справедливості, ускладнює доступ громадян до соціальних фондів, перешкоджає користуванню ними тощо.

За даними Верховного Суду України, найбільше проявів корупційних правопорушень встановлено у 2011 р. – 8692 особи; зокрема, судами у цей період накладено 4400 адміністративних стягнень. Загострилася проблема поширення корупції серед посадових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування. Серед 178 країн світу Україна в 2011 р. опинилася на 152 місці. Це свідчить про те, наскільки серйозна проблема для України тотальної корумпованості посадових осіб [1, с. 17–18]. Не виняток у цьому плані і Державна кримінально-виконавча служба (ДКВС) України.

Протидія корупції для ДКВС України є одним із пріоритетних напрямів її діяльності. Для ефективної боротьби з негативними корупційними проявами керівникам територіальних органів Державної пенітенціарної служби (ДПтС) України необхідно перш за все дотримуватися законності, порядності, тактовності під час виконання своїх службових обов'язків та нести відповідальність за своїх підлеглих. ДКВС України має позбутися порушень антикорупційного законодавства, тож їм слід вчасно запобігати, викорінюючи негативні вчинки.

Постановка завдання. Мета статті - розкриття кримінологічної характеристики та формулювання заходів запобігання корупційним проявам у ДКВС України.

Дослідження проблеми корупції трапляється, зокрема, у працях В. Б. Авер'янова, О. М. Бандурки, О. Т. Білоуса, А. В. Гайдука, В. О. Глушкова, Ю. В. Грошевого, О. М. Джужі, Є. Б. Дідоренка, А. П. Закалюка, В. Т. Зеленецького, М. І. Камлика, В. К. Колпакова, С. Ф. Константинова, О. В. Кузьменко, В. І. Курила, В. С. Литвиненка, М. В. Лошицького, М. І. Мельника, В. І. Олєфіра, В. М. Поповича, В. В. Сташиса, В. Д. Суценка, В. Я. Тація, Р. М. Тучака, М. І. Хавронюка, В. І. Шакуна, М. Я. Швеця, Ю. С. Шемшученка та ін. Але, незважаючи на досить велику кількість досліджень факторів і чинників, що сприяють корупції, бракує розробок кримінологічних засад запобігання корупції у ДКВС України.

Результати дослідження. Аналіз даних, які надходять до апарату ДПтС України, вказує на те, що вжиті заходи організаційного та профілактичного характеру мають позитивний вплив на персонал ДКВС України щодо унеможливлення та запобігання проявам неслужбових стосунків і зловживання своїм службовим становищем. Для підвищення репрезентативності кримінологічної характеристики корупційних правопорушень у ДКВС України наведемо інформацію про стан роботи щодо дотримання персоналом ДКВС України вимог антикорупційного законодавства за 10 місяців 2012 р.

Якщо протягом 10 місяців 2011 р. стосовно персоналу органів, установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, що належать до сфери управління ДПтС України, порушено 85 кримінальних справ щодо 104 осіб, то протягом 10 місяців 2012 р. порушено 64 кримінальні справи стосовно 65 осіб. Зокрема, 44 справи порушено за зберігання, збут чи передачу наркотичних засобів (за 10 місяців 2011 р. – 51 справа), 13 справ – за отримання хабара (за 10 місяців 2011 р. – 20 справ), 1 справа – за підроблення документів, печаток, штампів і бланків, їх збут, використання підроблених документів (за 10 місяців 2011 р. – 2 справи), 2 справи – за перевищення влади або службових повноважень (за 10 місяців 2011 р. – 2 справи), 1 справа – за розголошення державної таємниці, 1 справа – за зловживання владою або службовим становищем (за 10 місяців 2011 р. – 7 справ), 1 справа – за службову недбалість (за 10 місяців 2011 р. – 2 справи) та 1 справа – за шахрайство. Із зазначеної кількості порушених кримінальних справ щодо персоналу засуджено 7 осіб.

Кримінальні справи порушувалися щодо 20 працівників підрозділів нагляду і безпеки виправних колоній, 11 працівників відділу режиму і охорони слідчих ізоляторів, 12 працівників соціально-психологічної служби, 5 працівників кримінально-виконавчої інспекції, 3 працівники відділів інтендантського та господарського забезпечення, 3 оперуповноважених, 3 працівники медичної служби, 2 водії установ, по одному – начальник виправної колонії, перший заступник начальника установи, виконувач обов'язків заступника начальника установи з виробництва – директора підприємства виправної колонії, молодший інспектор з озброєння та спецзасобів відділу охорони виправної колонії, інженер з охорони праці та майстер цеху.

Слід зазначити, що ще 7 кримінальних справ було порушено за фактами (за 10 місяців 2011 р. – 10 справ), а саме:

- за зловживання службовим становищем – 2 справи (ст. 364 КК України);
- за виявлення наркотичних речовин – 1 справа (ст. 309 КК України);
- за фактом незаконної передачі наркотичних засобів нестановленими особами до виправної колонії – 1 справа (ст. 307 КК України);
- за привласнення майна установи шляхом зловживання службовим становищем – 2 справи (ст. 191 КК України);
- за розголошення нестановленою особою державної таємниці (ст. 328 КК України).

Безпосередньо за інформацією чи матеріалами територіальних відділів внутрішньої безпеки та протидії корупції стосовно персоналу порушено 30 кримінальних справ, а саме: за зберігання, збут чи передачу наркотичних засобів порушено 24 справи, за отримання хабара – 4 справи, за підроблення документів та їх використання – 1 справа, за перевищення влади або службових повноважень – 1 справа [2].

Питання дотримання персоналом органів, установ виконання покарань та слідчих ізоляторів антикорупційного законодавства, реалізації заходів, спрямованих на запобігання

негативним явищем, пов'язаним із проявами корупції, перебуває на постійному контролі керівництва ДПтС України.

Виходячи з аналізу оперативної обстановки, що склалася в органах і установах, які належать до сфери управління ДПтС України, управлінням внутрішньої безпеки та протидії корупції виділено ділянки, на яких можуть допускатися правопорушення, а саме:

– сприяння у постачанні до зон, що охороняються, заборонених предметів та речей (наркотичних засобів, алкогольних напоїв, грошових коштів, засобів мобільного зв'язку тощо);

– надання незаконних пільг і переваг засудженим, безпідставне їх заохочення та приховування дисциплінарних стягнень;

– закупівля продукції за завищеними цінами, сумнівної якості або з простроченими термінами вживання;

– штучне завищення показників виробничої діяльності та реалізації продукції шляхом документальних “приписок” обсягів виконаних робіт;

– надання комерційним структурам неправомірних пільг і переваг [3, с. 34–35].

До причин та умов корупційних правопорушень, що вчиняються персоналом ДКВС України, можна зарахувати:

– прагнення засуджених (особливо це стосується лідерів та “авторитетів” злочинного середовища, “зłodів у законі”) будь-яким чином розв'язати через персонал органів і установ виконання покарань свої проблеми та вирішити питання інших засуджених з метою завоювання, утримання або зміцнення власного авторитету;

– “запрограмована” властивість деяких осіб до прагнення отримувати більше, віддаючи за це менше (що в підсумку призводить до зловживання владою або посадовим становищем);

– низький життєвий рівень персоналу нижчого та середнього рівнів;

– падіння морального рівня окремих керівників вищого рангу, які вдаються до корупційних діянь, що спричиняє додатковий негативний ефект – підштовхує персонал нижчого рангу (які бачать таку поведінку своїх керівників) шукати “альтернативні” форми існування, що обов'язково призводить до поширення корупції;

– наявність у керівного персоналу ДКВС України дискреційних повноважень, які дозволяють вирішувати певні питання на власний розсуд, але в межах, визначених законом;

– прорахунки у доборі та розстановці кадрів.

Певну негативну роль у розвитку зазначених причин та умов відіграє й поширеність у суспільстві думки про повну корумпованість державного апарату та неможливість вирішити свої питання без давання хабара. Це породжує у людей зневіру в можливість захистити себе від корупціонера, не викликає у них бажання активно захищатися проти цього негативного явища.

Соціальна значущість профілактики злочинів визначається низкою обставин. Це найдійовіший шлях боротьби зі злочинністю, насамперед через те, що забезпечує виявлення і нейтралізацію її причин. Значною мірою це запобігання самої можливості вчинення злочинів. У процесі профілактики криміногенні чинники можуть піддаватися впливу тоді, коли вони ще не набрали ваги, й через це їх легше можна усунути. Водночас арсенал засобів запобігання злочинам дозволяє переривати почату злочинну діяльність, не допускати настання шкідливих наслідків. Профілактика злочинності дає можливість вирішувати питання боротьби з нею найгуманнішими способами та з найменшими втратами для суспільства. Саме тому одним із головних завдань пенітенціарної кримінології є розробка системи заходів, спрямованих на запобігання злочинам. Запобігання правопорушенням та зміцнення дисципліни серед персоналу органів, установ виконання покарань та слідчих ізоляторів пріоритетно у діяльності ДКВС України.

Запобіжна діяльність у широкому розумінні розглядається як один із засобів соціального регулювання суспільних відносин з метою ліквідації детермінант злочинності, як взаємодія заходів економіко-соціального, виховно-педагогічного, організаційного та правового характеру, як поєднання різних рівнів запобігання злочинності. Загальним для кримінологів стало виділення трьох основних складових системи запобігання злочинам: загальне запобігання (загальносоціальний рівень), спеціально-кримінологічне запобігання (спеціальний рівень), індивідуальне запобігання (індивідуальний рівень).

Слід погодитися з твердженнями В. В. Коваленка, що загальносоціальне запобігання (у тому числі щодо злочинів корупційної спрямованості в ДКВС України) не є предметом тільки кримінологічної науки, бо загальносоціальні заходи проводяться й поза рамками боротьби зі злочинністю та спрямовані на виконання загальних завдань: стабілізації економіки, розвитку соціальної сфери, поліпшення морально-психологічної атмосфери в суспільстві тощо. Водночас помилки у розробленні та впровадженні економічної, соціальної, культурно-духовної політики держави можуть сприяти сплеску злочинних діянь у суспільстві або в його окремих регіонах. Ось чому кримінологи відстежують процеси розроблення й реалізації політики держави в усіх сферах суспільства [4, с. 13].

Загальносоціальні заходи запобігання корупційним правопорушенням у ДКВС України – це комплекс заходів, здійснюваних ДПтС України та іншими інститутами держави й суспільства у сфері правового та соціального захисту персоналу ДКВС України, морально-духовній сфері тощо. Ці заходи, як правило, пов'язані з поліпшенням умов праці (служби) та відпочинку персоналу ДКВС України, підвищенням рівня їх матеріальної забезпеченості, зміцненням дисципліни та організованості, а також іншими позитивними змінами у функціонуванні органів і установ, що належать до сфери управління ДПтС України. Отже можна зробити узагальнення, що завдання загальносоціальних заходів – не безпосередній вплив на злочинність, а розв'язання більш глобальних проблем ДКВС України.

Нині питання боротьби з проявами корупційних діянь виходить на новий рівень у зв'язку з прийняттям 7 квітня 2011 р. Закону України “Про засади запобігання і протидії корупції” [5]. За своєю ідеологією це рамковий закон, на основі якого надалі розбудовуватиметься загальнодержавна система заходів протидії корупції.

На відміну від загальносоціальних заходів запобігання корупційним правопорушенням у ДКВС України, *спеціально-кримінологічних* вживають працівники підрозділів внутрішньої безпеки та протидії корупції ДПтС України і здійснюються такі заходи конкретніше й цілеспрямованіше. Передусім вони виконують завдання усунення, нейтралізації, мінімізації криміногенних факторів корупції. Спеціальна визначеність функцій щодо виявлення й усунення (блокування і нейтралізації) причин, умов та інших детермінант є основним моментом їх профілактичної діяльності. Спеціально-кримінологічні заходи включають і такі додаткові елементи, як змушування особи шляхом її переконання до добровільної відмови від задуманого чи припинення розпочатого злочину. Вони мають часові рамки, локалізовані в часі та просторі, природно доповнюють і конкретизують загальносоціальні заходи.

Основні завдання і функції підрозділів внутрішньої безпеки та протидії корупції - це запобігання, виявлення та припинення корупційних діянь, злочинів у сфері службової діяльності та інших правопорушень, пов'язаних із корупцією серед персоналу ДКВС України. Саме тому ключова увага приділяється профілактиці корупції: для багатьох усвідомлення відповідальності стає серйозним стримувальним фактором перед спокусою збагатитися злочинним шляхом.

Працівниками кадрових апаратів, підрозділів внутрішньої безпеки і протидії корупції та оперативних підрозділів здійснюється комплекс заходів, спрямованих на подальше зміцнення дисципліни й законності серед персоналу з метою запобігання посадовим злочинам та іншим правопорушенням, пов'язаним зі службовою діяльністю. Проводиться ретельне вивчення кандидатів для прийому на службу та призначення на відповідні посади.

Для здійснення системного аналізу, визначення оцінки оперативної обстановки та результатів роботи підрозділів і служб установ, забезпечення контролю за проведенням профілактичних та інших заходів в установах заведено справи щодо боротьби з корупцією і злочинами у сфері виробничо-господарської та фінансової діяльності. Розроблено плани оперативно-профілактичних заходів, відповідно до яких проводяться відпрацювання.

Заходи індивідуального запобігання корупційним правопорушенням у ДКВС України – це система спеціальних заходів щодо конкретних осіб, які не вчинили протиправних діянь, але перебувають у несприятливих умовах і під їх впливом можуть учинити такі дії, ведуть антисуспільний спосіб життя, вчиняють правопорушення, характеризуються формуванням умислу й мотиву на вчинення корупційних правопорушень, підготовкою конкретного правопорушення.

До заходів індивідуального запобігання корупційним правопорушенням у ДКВС України належать:

- профілактична бесіда;
- роз'яснення законодавства;
- усне попередження про неприпустимість протиправних дій;
- офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки;
- профілактичний облік.

Здійснення заходів щодо усунення причин і умов, які сприяють учиненню корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією. Основними напрямками діяльності щодо усунення причин і умов, які сприяють вчиненню корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією в ДКВС України, є:

– постійний аналіз стану дотримання антикорупційного законодавства у ДКВС України, визначення управлінських процедур, під час здійснення яких найчастіше вчиняються корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією, розроблення щодо них додаткових спеціальних заходів запобігання;

– систематичний нагляд за поведінкою персоналу, виявлення фактів учинення корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією, вжиття заходів щодо притягнення винних осіб до відповідальності;

– налагодження каналів отримання від громадян, підприємств, установ та організацій інформації про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією, вчинені посадовими особами ДКВС України;

– проведення спеціальних занять з персоналом, спрямованих на формування знань, морально-психологічних установок щодо неприпустимості вчинення корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією;

– висвітлення в засобах масової інформації, на офіційному сайті ДПтС України виявлених фактів корупційних діянь з метою налагодження співробітництва з населенням щодо отримання інформації з цих питань.

Для раннього виявлення ознак, що свідчать про підвищення ймовірності вчинення персоналом корупційного діяння або іншого правопорушення, пов'язаного з корупцією, мусить здійснюватися нагляд за поведінкою працівника. До таких ознак належать:

– установлення родинних стосунків з представниками бізнесових структур;

– виникнення алкогольної або наркотичної залежності;

– стійке захоплення азартними іграми;

– здійснення витрат, які явно не відповідають рівню оплати праці;

– тісні приватні контакти між працівником та клієнтами (регулярні запрошення до ресторану, на відпочинок тощо);

– нетипова поведінка, замкненість, різкі зміни у відносинах з колегами та керівництвом;

– особисте знайомство з представниками бізнесових структур, особами, які притягувалися до відповідальності за вчинення корупційних діянь та злочинів.

Якщо стають відомі такі обставини, слід спробувати їх з'ясувати, скажімо, за допомогою співбесіди з працівником або його керівником. За результатами такого з'ясування приймається рішення про подальші дії щодо даного працівника, усунення причин і умов, які сприяють учиненню корупційних діянь працівником, або іншого запобігання корупційним проявам.

Особлива відповідальність за усунення причин і умов, які сприяють учиненню корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією, покладається на начальників органів, установ виконання покарань і слідчих ізоляторів.

Керівники мають бути зразком для своїх підлеглих. Їх особиста поведінка та уважність має відігравати значну роль у запобіганні корупційним діянням та іншим правопорушенням, пов'язаним із корупцією.

Важливим заходом щодо усунення причин і умов, які сприяють корупції, є систематичне отримання від громадян, підприємств, установ та організацій інформації про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією, вчинені посадовими особами ДКВС України. Надходження такої інформації може бути забезпечено за рахунок створення: громадських приймалень; телефонів довіри; спеціальних поштових скриньок; Інтернет-ліній.

Ця інформація має постійно узагальнюватися, аналізуватися й доповідатися керівництву ДПТС України для прийняття відповідних управлінських рішень.

Висновки. Узагальнюючи викладене вище, слід підсумувати: з метою протидії корупції в органах і установах ДКВС України необхідно використати такі комплексні антикорупційні заходи:

– зробити корупцію в органах і установах виконання покарань ризиковою та не вигідною. До тих пір, поки співробітнику ДКВС України буде вигідно брати хабарі, красти, іншим чином зловживати владою або службовим становищем, а ризик покарання буде мінімальним, жодні репресивні заходи не дадуть позитивного результату;

– збільшити соціальну ціну служби (престиж, матеріальна забезпеченість, правовий захист, бажання служити та захищати інтереси країни тощо).

Отже, запобігання корупції в Україні - це складне й багатоаспектне завдання для нашої держави, її правової системи та правоохоронних органів, оскільки це негативне явище здатне вражати різні ланки органів державної влади (не виняток і ДПТС України та підпорядковані їй органи й установи виконання покарань) та напрями їх діяльності, а завдана нею шкода стосується різних сфер життєдіяльності сучасної держави, зменшує рівень довіри до державних інституцій з боку населення країни та міжнародної спільноти.

Список використаних джерел:

1. Богатирьов І. Г. Актуальні проблеми протидії корупції в Україні / І. Г. Богатирьов // Актуальні проблеми запобігання корупційним проявам у Державній кримінально-виконавчій службі України : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 12 квіт. 2012 р.). – К. : Державна пенітенціарна служба України, 2012. – С. 17–19.

2. Інформація про стан роботи щодо додержання персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України вимог антикорупційного законодавства за 10 місяців 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/655975>. – Загол. з екрана.

3. Коваль А. О. Стан і тенденції вчинення корупційних правопорушень персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України / А. О. Коваль // Актуальні проблеми запобігання корупційним проявам у Державній кримінально-виконавчій службі України : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 12 квітня 2012 р.). – К. : Державна пенітенціарна служба України, 2012. – С. 31–35.

4. Коваленко В. Загальносоціальні умови профілактики злочинів в економічній сфері / В. Коваленко // Право України. – 2004. – № 8. – С. 12–18.

5. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 7 квітня 2011 р. № 3206-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.

ХРІДОЧКІНА А.А., здобувач кафедри кримінального права і криминології (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

УДК 343.8

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУЛЮВАННЯ ПОНЯТТЯ «ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ»

Здійснено аналіз сучасного стану розробленості одного із проблемних питань кваліфікації злочинів проти інтелектуальної власності – формулювання поняття «предмет злочинів проти інтелектуальної власності» та надані конкретні пропозиції щодо необхідності внесення відповідних змін до чинного Кримінального кодексу України.

Ключові слова: злочини проти інтелектуальної власності, предмет злочинів проти інтелектуальної власності, результати гуманістичної діяльності, результати науково-

технічної творчості, результати діяльності з індивідуалізації товарів (послуг) та їх виробників.

Осуществлен анализ современного состояния разработанности одного из проблемных вопросов квалификации преступлений против интеллектуальной собственности – формулировки понятия «предмет преступлений против интеллектуальной собственности» и внесены конкретные предложения о необходимости внесения соответствующих изменений в действующий Уголовный кодекс Украины.

Ключевые слова: *преступления против интеллектуальной собственности, предмет преступлений против интеллектуальной собственности, результаты гуманистической деятельности, результаты научно-технического творчества, результаты деятельности по индивидуализации товаров (услуг) и их производителей.*

It is madden the analysis of the modern state of worked out one of a problem questions of qualification of crimes, that is carried out against intellectual property, - namely, the formulations of concept «The article of crimes against intellectual property» and certain suggestions are brought in about the necessity of bringing some appropriate changes at the operating Criminal code of Ukraine.

Key words: *crimes against intellectual property, the article of crimes against intellectual property, results of humanistic activity, results of scientific and technical work, results of activity on individualization of goods (services) and their producers.*

Вступ. Обраний Україною шлях побудови цивілізованих ринкових відносин, її прагнення до інтеграції у європейське та світове співтовариство зумовлюють необхідність забезпечення ефективної кримінально-правової охорони права інтелектуальної власності. Від розв'язання цієї проблеми значно залежить збереження та примноження інтелектуального капіталу держави, підвищення її міжнародного авторитету. Соціальна сутність правового інституту інтелектуальної власності полягає в тому, що його норми здійснюють охоронну функцію щодо прав, які виникають у їх суб'єктів. При цьому, з одного боку, цей інститут присвячений охороні прав на об'єкти літературної, наукової, художньої та технічної творчості, а з іншого – регулюванню правового статусу цих об'єктів у суспільному виробництві. Їх специфічною рисою є те, що вони не мають матеріальної форми. Економічна ж їх цінність не залежить від матеріального носія, на якому вони розташовані. Зазначений статус об'єктів прав інтелектуальної власності робить їх дуже вразливими для недобросовісного використання. Для України, в якій поняття «правовий інститут інтелектуальної власності» є відносно новим явищем, ситуація ще актуальніша, адже населення нашої країни, на жаль, має не досить високий рівень правової культури, що виявляється, зокрема, і в недостатньому рівні поваги до чужої інтелектуальної власності. Розв'язання ситуації, що склалася, неможливо без реформування чинного кримінального законодавства. А для більшої її ефективності необхідно ґрунтовні дослідження проблем, що виникають у сфері кримінально-правової охорони прав інтелектуальної власності, оскільки злочини проти неї вже перетворилися на окремий вид злочинів, що потребує окремої уваги дослідників, правоохоронних та судових органів, кількість відповідних справ у яких постійно зростає, а ситуації, пов'язані з кваліфікацією подібних злочинів потребують належного теоретичного підґрунтя. Крім того, в юридичній практиці нерідко можливі випадки неоднакового підходу суддів, прокурорів, слідчих та інших юристів-практиків до проблеми кваліфікації злочинів проти інтелектуальної власності. Отож необхідність вирішення цього питання нині перетворилася на нагальну потребу. Це стосується насамперед питання формулювання поняття «предмет злочинів проти інтелектуальної власності», визначення якого немає у вітчизняній юридичній науці, в той час як чітке формулювання зазначеного терміну відіграє вирішальну роль у кримінально-правовій кваліфікації [1].

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У кримінально-правовій науці України дослідженням проблем визначення предмета злочинів проти інтелектуальної власності присвячено праці В. Б. Харченко [2], В. А. Єрмоленко [3], Ю. Д. Бартмана [4], О. С. Ярої [5], О. О. Тарасової [6], А. Подоляки [7], О. В. Кравчука [8], М. Л. Давиденко, Л. В. Новикової [9] та інших дослідників, які, щоправда, розглядали лише окремі елементи предмета цих злочинів. Утім, саме такі дослідження нині підвели вітчизняну

кримінально-правову науку до необхідності чіткого формулювання і розкриття змісту терміна «предмет злочинів проти інтелектуальної власності».

Постановка завдання. Мета статті – спроба запропонувати формулювання узагальненого поняття, розкрити зміст терміна «предмет злочинів проти інтелектуальної власності», надати відповідні пропозиції стосовно необхідних змін до чинного кримінального законодавства України.

Результати дослідження. Склади злочинів проти інтелектуальної власності містяться в різних розділах («Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» та «Злочини у сфері господарської діяльності») і статтях (176, 177, 203, 229, 231 та 232) Кримінального кодексу України. Але їх об'єднує єдиний предмет, під яким слід розуміти результати інтелектуальної творчої діяльності людини, які можуть бути виражені у формі твору науки, літератури чи мистецтва, а також у вигляді результатів науково-технічної творчості або комерційного позначення. Враховуючи це, у предметі злочинів проти інтелектуальної власності доцільно виокремити три групи таких результатів: результати гуманістичної діяльності людини, результати її науково-технічної творчості та результати діяльності з індивідуалізації товарів (послуг) та їх виробників.

Захисту результатів гуманістичної діяльності у чинному Кримінальному кодексі присвячена лише одна стаття (176), що зовсім не відображає диференціацію праці, витраченої на їх створення, а отже, і диференціацію відповідальності за порушення прав на них. Тому, на нашу думку, у структурі результатів гуманістичної діяльності слід виокремити об'єкти авторського права і суміжних прав. При цьому до об'єктів авторського права належать: літературні та художні твори, комп'ютерні програми і компіляції (бази) даних. Літературні твори поділяються на усні й письмові. До усних літературних творів належать виступи, лекції, доповіді, промови та проповіді. Серед письмових літературних творів розрізняють художні (романи, повісті, оповідання і т. ін.) та наукові літературні твори (монографії, підручники, навчальні посібники, статті тощо). Художні твори представлені музичними творами, творами образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, архітектури та картографії, фотографічними, аудіовізуальними, сценічними та похідними творами. Серед творів образотворчого мистецтва розрізняють живопис, скульптуру та графіку. Твори декоративно-прикладного мистецтва поділяються на художні вироби (прикраси, побутові предмети) та способи й форми прикрас промислових виробів (меблі, одяг, посуд). До творів архітектури належать твори містобудування, садово-паркового мистецтва, графіки і пластики. Твори картографії, з точки зору авторського права, можуть бути або первинними – це карти, створені в результаті зйомки чи складені за матеріалами, що не є картами, або похідними – такими, що складені за раніше створеними картами. Фотографічні твори – це сукупність способів отримання фіксованих зображень на світлочувливих матеріалах дією на них світла з подальшою хімічною обробкою. Аудіовізуальні твори можна класифікувати за видами (кінофільми, діафільми і т. ін.), жанрами (анімаційні, ігрові тощо), об'єктивною формою (послідовні кадри, аналогові і т. д.) та матеріальним носієм (кіноплівка, магнітний диск і т. ін.) Сценічні твори можуть існувати у вигляді аудіофільмів, спектаклів, масових видовищ, творів хореографії та пантоміми. Похідні твори – це результат перекладу, адаптації, аранжировки, оркестровки та варіації вже існуючих творів. Наступний об'єкт авторського права – комп'ютерна програма, що може мати форму вихідної програми або вихідного кода, а також форму об'єктивної програми або об'єктивного кода, вираженого комп'ютерною мовою. Остання складова об'єктів авторського права – бази (компіляції даних), які являють собою сукупність інформації у довільній формі, добір і розташування складових, елементів якої та її упорядкування є результатом інтелектуальної творчої праці, складові елементи якої доступні окремо один від одного. Існують два критерії визнання бази даних об'єктом авторського права: розташування та впорядкування її складових має бути результатом творчої праці, а в процесі упорядкування бази даних не повинні порушуватися права авторів, включених до неї. Крім того, об'єктами авторського права не визнаються: офіційні документи (закони та інші правові акти, судові рішення тощо) та їх офіційні переклади; офіційні символи (прапори, герби, нагороди і т. ін.) та знаки (грошові і т. д.); твори народної творчості (фольклор); повідомлення

про поточні події та факти, що мають характер звичайної прес-інформації; розклади руху транспортних засобів, розклади телепередач, телефонні довідники та інші аналогічні бази даних, що не відповідають критеріям оригінальності; ідеї, теорії, принципи, методи, процеси, способи, концепції, відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки, раціоналізаторські пропозиції, звичайні дані.

Об'єктами ж суміжних прав є виконання, фонограми, відеограми та програми (передачі) організації мовлення. Виконання – це представлення творів (літературних, драматичних, музичних, музично-драматичних та інших), фонограм та відеограм шляхом гри, декларації, співу, танцю, а також показ кадрів аудіовізуального твору в їх послідовності. Під фонограмою розуміють будь-який виключно звуковий запис виконань на відповідному матеріальному носіїві, крім звуків у формі запису, що входить до аудіовізуального твору. Відповідно відеограмою є відеозапис виконання або будь-яких зображень зі звуковим супроводом чи без нього, що рухаються, крім зображень у вигляді запису, що входить до аудіовізуального твору. І нарешті, програма (передача) організації мовлення визначається як сукупність теле- або радіопередач, що транслюються безпосередньо або в запису організаціями ефірного чи кабельного сповіщення за допомогою електромагнітних хвиль, які поширюються передавальними пристроями і приймаються будь-якою кількістю телерадіоприймачів.

Частина інших об'єктів інтелектуальної власності міститься у двох різних розділах Кримінального Кодексу України – «Злочини у сфері господарської діяльності» ст. 229 («Незаконне використання знаків для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару»), ст. 231 («Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю»), ст. 232 («Розголошення комерційної або банківської таємниці») і «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина», ст. 177 («Порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію»). Ця обставина не зовсім обґрунтована і значною мірою ускладнює застосування кримінального законодавства до справ, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності, насамперед тому, що вони являють собою результати інтелектуальної творчої діяльності людини різного характеру. До того ж об'єднання в одній статті комерційної і банківської таємниці не можна вважати виправданим, оскільки остання не є результатом творчої інтелектуальної діяльності, а отже не може бути об'єктом інтелектуальної власності. Саме тому існує нагальна потреба виокремити результати науково-технічної творчості в окрему групу й визнати результатом творчої інтелектуальної діяльності людини в галузі науки і техніки, якими чинним Кримінальним кодексом України визнано: винахід, корисна модель, промисловий зразок, компонування інтегральної мікросхеми, раціоналізаторська пропозиція, сорт рослин і комерційна таємниця. Зокрема, винахід – це технологічне (технічне) рішення в будь-якій галузі технології, яке відповідає вимогам патентоспроможності, тобто є новим, має винахідницький рівень і промислово придатне. Об'єктами винаходу можуть бути: продукт (пристрій або речовина), процес (спосіб) виконання дій над матеріальним об'єктом, а також нове застосування відомого продукту чи процесу. Винахід у певних випадках може бути визнано секретним або службовим. Під корисною моделлю розуміють результат інтелектуальної творчої діяльності людини в галузі технології, який відповідає умовам патентоспроможності. Об'єкт корисної моделі тотожний винаходу, але на відміну від нього, корисній моделі не потрібен винахідницький рівень і строк правової охорони для неї удвічі коротший. Промисловий зразок слід визначити як конструктивне рішення виробу, яке визначає декоративність його зовнішнього вигляду, придатне для відтворення промисловим способом і відповідає вимогам патентоспроможності. Об'єктом промислового зразка може бути форма, малюнок, розфарбування та їх поєднання, що визначають зовнішній вигляд промислового виробу і призначені для задоволення естетичних та ергономічних потреб. За своїми ознаками промислові зразки поділяються на об'ємні, площинні та комбіновані. До об'єктів, що не охороняються як промислові зразки, належать: об'єкти архітектури (крім малих архітектурних форм: кіосків, палаток, телефонних будок), промислові, гідротехнічні та інші стаціонарні споруди; друкована продукція як така та об'єкти нестійкої форми, що складаються з рідких, газоподібних, сипких або подібних до них речовин,

а також вироби, що суперечать принципам гуманності й моралі як за своїм основним призначенням, так і за своїм зовнішнім оформленням. Компонування інтегральних мікросхем – це зафіксоване на матеріальному носіїві просторово-геометричне розташування сукупності елементів інтегральної мікросхеми та поєднань між ними. Раціоналізаторською пропозицією вважається визнана конкретною юридичною особою пропозиція, яка містить технологічне (технічне) або організаційне рішення в будь-якій галузі її діяльності. Раціоналізаторська пропозиція може бути визнана такою, якщо вона відповідає профілю підприємства, якому вона надана, є новою та корисною для цього підприємства. Об'єктом раціоналізаторської пропозиції може бути: пристрій, речовина або процес (технологічний чи організаційний). Сорт рослин як предмет злочину проти інтелектуальної власності – це штучно вибрана сукупність рослин в межах одного й того ж ботанічного таксону з притаманними їм біологічними ознаками і властивостями, які характеризують їх спадковість, що має хоча б одну відмінність від уже відомих рослин того ж ботанічного таксону й може вважатися єдиною щодо придатності для відтворення сорту. Різновидами сорту рослин є клон, лінія, гібрид першого покоління та популяція. Комерційна таємниця – це повністю або частково конфіденційні знання, що включають відомості технічного чи адміністративного характеру, використання яких забезпечує певні переваги особі, яка їх отримала. Будь-яка інформація вважатиметься комерційною таємницею, якщо виконуються такі умови: ця інформація має дійсну або потенційну комерційну цінність; вона невідома і не легкодоступна для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить; до неї немає доступу на законних підставах; вона є предметом адекватних та належних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності з боку особи, яка законно контролює цю інформацію; ця інформація не належить до такої, яка не може бути комерційною таємницею. До інформації, яка не може бути комерційною таємницею, належать: статутні документи; всі форми фінансової звітності; дані, необхідні для перевірки сплати обов'язкових платежів; інформація про чисельність і склад робітників, їх заробітну плату, а також про наявність вільних робочих місць; інформація про забруднення навколишнього природного середовища та ін.

Серед елементів предмета злочинів проти інтелектуальної власності у чинному Кримінальному кодексі відсутні наукове відкриття (на що вже звертали увагу науковці [10]) та породи тварин, які також є об'єктами права інтелектуальної власності й потребують кримінально-правового захисту нарівні з іншими об'єктами. Так, наукове відкриття – це встановлення раніше невідомих, але об'єктивно існуючих закономірностей, властивостей і явищ матеріального світу, які вносять докорінні зміни у рівень наукового пізнання. Йому притаманні новизна, достовірність і фундаментальність. Об'єктами наукового відкриття можуть бути: явища матеріального світу, його властивості та закономірності. Порода тварин визначається як сукупність властивостей і ознак у межах одного виду сільськогосподарських тварин, яка має генетично обумовлені стабільні характеристики, що відрізняють її від інших сукупностей властивостей та ознак, стійко передають їх потомкам і є результатом інтелектуальної творчої діяльності людини. Об'єкти породи тварин – це велика рогата худоба, свині, вівці, кози, коні, птиця, риба, бджоли, шовкопряди, хутрові звірки, яких розводять для отримання від них певної продукції.

Останнім елементом предмета злочинів проти інтелектуальної власності Кримінальним кодексом визнано результати діяльності з індивідуалізації товарів (послуг) та їх виробників, які існують у вигляді комерційних позначень і слугують формуванню ділової репутації учасників ринкових відносин та підвищенню комерційної цінності товарів і послуг. Комерційними позначеннями визнаються комерційне найменування (яке у Кримінальному кодексі має назву фірмового), торговельна марка та географічне зазначення. Комерційне найменування – це те найменування, під яким підприємств виступає у комерційному обороті, і яке індивідуалізує його серед інших учасників. Воно є комерційним іменем особи, нерозривно пов'язаним із її діловою репутацією, під яким вона укладає угоди, реалізує власні плани, рекламує і збуває вироблену продукцію, несе юридичну відповідальність. Саме тому комерційне найменування має бути істинним, виключним і постійним, а також відповідати вимогам інформативності, розрізнявальності та лаконічності. Виокремлюють два елементи комерційного найменування: основний (корпус найменування). Він містить дані про

організаційно-правову форму підприємства, його тип і предмет діяльності, інші його характеристики та допоміжний, який додається до корпусу. Торговельною маркою є будь-яке позначення або комбінація позначень, за якими товари і послуги однієї особи відрізняються від товарів і послуг інших осіб. Об'єктом торговельної марки можуть бути будь-які позначення або комбінація таких позначень, зокрема, звукові, світлові, запахи, голографічні, рухові тощо (щоправда, звукові, світлові позначення та запахи в Україні не можуть стати торговельними марками, оскільки їх неможливо відтворити зображенням). За формою торговельні марки поділяються на площинні, тривимірні та комбіновані. Географічне зазначення – це назва географічного місця (назва країни, населеного пункту, місцевості або іншого географічного об'єкта), що вживається для позначення товару, який походить з цього географічного місця й має певні якості, репутацію та інші характеристики даного географічного місця, зумовлені виключно чи переважно природними умовами або людським фактором, або ж їх поєднанням. Географічне зазначення може бути простим або кваліфікованим. Простим географічним зазначенням визнається будь-яке словесне або зображувальне зазначення, яке прямо або опосередковано вказує на географічне місце походження товару (наприклад, «Зроблено в Україні»). Просте зазначення не підлягає державній реєстрації, а правова охорона в такому випадку надається на підставі його використання. Кваліфіковане географічне зазначення, в свою чергу, може існувати у вигляді або назви місця походження товару, або географічного зазначення походження товару. Географічні зазначення умовно можна розділити на природні (сформовані під впливом природних умов), штучні – ті, що сформувалися під впливом людського фактора та змішані – сформовані під впливом природних умов та людського фактора одночасно.

Висновки. На підставі вищевикладеного пропонуємо у чинному Кримінальному кодексі України ввести окрему главу «Злочини проти інтелектуальної власності», предметом яких є підсумок інтелектуальної творчої діяльності людини у сфері гуманістичної діяльності (об'єкти авторського права і суміжних прав), науково-технічної творчості (наукове відкриття, винахід, корисна модель, промисловий зразок, компонування інтегральної мікросхеми, раціоналізаторська пропозиція, сорт рослин, порода тварин і комерційна таємниця), діяльності з індивідуалізації товарів (послуг) та їх виробників (комерційне найменування, торговельна марка та географічне зазначення).

Список використаних джерел:

1. Смелянов В. П. Визначення предмета злочину та класифікації об'єктів злочинів: дискусійні питання / В. П. Смелянов // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 3. – С. 132–136.
2. Харченко В. Б. Комерційне найменування як предмет злочину за кримінальним законодавством України / В. Б. Харченко // Право і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 78–84.
3. Єрмоленко В. А. Окремі питання протидії злочинним порушенням у сфері авторського права та суміжних прав / В. А. Єрмоленко // Держава та регіони. Серія: «Право». – 2009. – № 3. – С. 87–90.
4. Бартман Ю. Д. Щодо об'єкта злочину, передбаченого ст. 203¹ Кримінального кодексу України / Ю. Д. Бартман // Вісник Академії адвокатури. – 2010. – № 1. – С. 209–211.
5. Яра О. С. Проблеми кримінально-правової охорони комерційної та банківської таємниці як окремих різновидів інформації / О. С. Яра // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: «Право». – 2012. – Випуск 173 – Ч. 1. – С. 292–298.
6. Тарасова О. О. Кримінально-правовий захист прав інтелектуальної власності / О. О. Тарасова // Південноукраїнський правничий часопис Одеського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – Випуск № 3. – С. 34–36.
7. Подоляка А. Правове регулювання захисту комерційної таємниці / А. Подоляка // Вісник Академії Управління МВС. – 2010. – № 4. – С. 9–14.
8. Кравчук О. В. Особа злочинця у справах про порушення авторського права і суміжних прав / О. В. Кравчук // Публічне право. – 2011. – № 3. – С. 278–285.

9. Давиденко М. Л. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері інтелектуальної власності / М. Л. Давиденко, Л. В. Новикова // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 123–129.

10. Харченко В. Б. До проблеми визначення права інтелектуальної власності на наукове відкриття предметом кримінально-правової охорони / В. Б. Харченко // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 192–196.

СВІТЛИЧНИЙ О.О.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету ДВНЗ «Національний гірничий університет»

УДК 343.546

**РЕАЛІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА РОЗБЕЩЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ**

В статті розглядаються встановлені санкції та призначення кримінального покарання, обґрунтовуються пропозиції щодо вдосконалення призначення покарання за розбещення неповнолітніх.

Ключові слова: санкція, покарання, особа винного, призначення покарання, особливості покарання за розбещення неповнолітніх

В статье рассматриваются установленные санкции и назначение уголовного наказания, обосновываются предложения по совершенствованию назначения наказания за развращение несовершеннолетних.

Ключевые слова: санкция, наказание, личность виновного, назначение наказания, особенности наказания за развращение несовершеннолетних.

The article deals with the imposition of sanctions and criminal sentencing, justified proposals for improving the penalty for corruption of minors.

Key words: sanction, punishment, the guilty person, the purpose of punishment, especially punishment for corruption of minors.

Постановка проблеми. Ефективність кримінально-правової протидії розбещенню неповнолітніх зумовлюється багатьма обставинами, серед яких провідне місце займають досконалість самого закону про кримінальну відповідальність та правильність його застосування. Кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх знаходить своє втілення у визначені кримінально-правових санкціях та призначені кримінального покарання винним за вчинення розбещувальних дій. Кримінальні санкції, як визнається у літературі, виступають змістом діяльності законодавця щодо пеналізації злочинів та визначення видів і розмірів кримінальних покарань, що можуть бути застосовані за їх вчинення [1, с. 82; 2, с. 87].

Аналіз останніх досліджень. Статеві злочини, серед них і розбещення неповнолітніх, досліджувалися правниками, серед яких: Ю. Александров, Ю. Антонян, М. Бажанов, В. Борисов, Л. Брич, С. Діденко, Л. Дорош, О. Дудоров, Р. Затона, Г. Єгошина, Н. Іванов, О. Ігнатов, Л. Козлюк, С. Косенко, Г. Краснюк, Л. Мороз, В. Навроцький, О. Синєокий, О. Сльота, М. Хавронюк, П. Хряпінський, С. Чмут та ін. На теоретичних та прикладних положеннях досліджень цих правників ми формуємо своє бачення реалізацію кримінальної відповідальності за розбещенні неповнолітніх.

Постановка завдання. Метою цієї статті є визначення змісту реалізації кримінальної відповідальності за розбещенні неповнолітніх, визначення та аналіз певних видів кримінальних покарань за розпусні дії щодо неповнолітніх, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 156 КК.

Виклад основного матеріалу Санкція - це частина кримінально-правової норми, яка має державно-примусовий якісно-кількісний характер і є формально визначеною об'єктивно-суб'єктивною моделлю заходів кримінально-правового впливу, що застосовуються до осіб, які

вчинили злочин [3, с. 17]. Зрозуміло, що характер і ступінь суспільної небезпеки будь-якого злочину, в тому числі й розбещення неповнолітніх відображається у санкції кримінально-правової норми. Основна мета санкцій запобігання правопорушенням, якщо ж правопорушення вчинено, то застосування та реалізація санкції спрямовуються на здійснення завдань загальної і приватної превенції, виправлення та перевиховання правопорушника, відновлення у всіх можливих випадках порушеного правопорядку. Санкція кримінально-правової норми, що передбачена у ст. 156 КК, має перебувати в прямій залежності від типової суспільної небезпеки розбещення неповнолітніх й узгоджуватися з іншими санкціями Розділу IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості» Особливої частини КК, а також спів розмірною рівню соціальної значущості тих прав і свобод, які втрачає або в яких обмежується засуджений.

В історичній ретроспективі законодавець по-різному визначав суспільну небезпеку розбещення неповнолітніх. Відповідно до санкції ст. 435 Кримінального укладення 1903 р. передбачалось покарання у вигляді поміщення у виправний будинок чи в'язницю на строк понад трьох років у разі вчинення розпусти: а) з дитиною, яка не досягла 12 років; б) з малолітнім від 12 до 16 років без згоди чи навіть за його згодою, але «во зло его невинности». Суворіше каралися розпусні дії з особою жіночої статі, яка досягла 16 років, але вчинені без її згоди. Відповідно до ст. 436 винні піддавалися тюремному ув'язненню на строк понад п'яти років. Якщо ж дослідити радянський період, то побачимо, що цей злочин проти статевої недоторканості неповнолітніх здебільшого відносився до злочинів середньої тяжкості, що відображалось у санкціях відповідних норм. Санкції ст. 168 КК УСРР 1922 р. та ст. 163 КК УСРР 1927 р. встановлювали покарання у вигляді позбавлення свободи на строк до п'яти років [4]. Як і всі попередні кримінальні кодекси, КК УРСР 1960 р. не виокремлював статеві злочини у самостійний розділ, - вони розглядалися як особлива підгрупа злочинів проти життя, здоров'я, свободи та достоїнства особистості (ст.ст. 117-122 Глави III Особливої частини КК). Санкція ст. 121 КК УРСР 1960 р. встановлювала покарання у вигляді позбавлення свободи на строк до двох років або висилкою на строк до трьох років» [5]. У порівнянні із іншими санкціями Глави III Особливої частини КК 1960 р. санкція розбещення неповнолітніх була найм'якша. Так, скажімо, за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 120 КК УРСР 1960 р.) санкція передбачала покарання у вигляді позбавлення волі на строк до восьми років. Відтак, історично сформувався погляд на розбещення неповнолітніх як на найменш суспільно небезпечний злочин проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Вказаний погляд знайшов своє відображення у прийнятому ВРУ 5 квітня 2001 р. новому Кримінальному кодексі України. Санкції статті 156 КК передбачали у ч. 1 покарання у вигляді арешту на строк до шести місяців або обмеження волі на строк до трьох років, а у ч. 2 – обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на строк до трьох років. За статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, санкція ч. 1 ст. 155 КК передбачала обмеження волі на строк до трьох років або позбавлення волі на той самий строк. За ті самі дії, вчинені батьком, матір'ю або особою, що їх замінює, або якщо вони спричинили безплідність чи інші тяжкі наслідки, у санкції ч. 2 цієї статті встановлювалось покарання у вигляді позбавлення волі на строк до трьох до п'яти років.

Як бачимо, за тогочасною оцінкою суспільної небезпеки розбещення неповнолітніх, що знайшло відображення у санкціях ч. 1 і ч. 2 ст. 156 КК, навіть вчинене щодо малолітньої особи або батьком, матір'ю або особою, що їх замінює, визнавалися злочином середньої тяжкості (ч. 3 ст. 12 КК). Законодавець у визначенні суспільної небезпеки досліджуваного злочину фактично на півсторіччя повернувся назад. Це положення позначилося на професійній правосвідомості практичних працівників, більшість опитаних відносять досліджуваний статевий злочин до таких, що мають незначну суспільну небезпеку 100 осіб або 50,3%, утім 5 осіб або 2,5% визначають розбещення як особливо небезпечний злочин, а 94 особи або 47,2% – вважають суспільну небезпеку розпусних дій значною.

На сьогодні оцінка суспільної небезпеки розбещення неповнолітніх зазнала суттєвих змін. Негативні наслідки світової економічної кризи 2008-2009 рр., що спричинили погіршення соціально-економічних, морально-психологічних, кримінологічних та інших показників суспільного життя в Україні, а також глобальне поширення дитячої порнографії в мережі

Інтернет, розвиток інфраструктури «секс-туризму» та інше зумовили зміну погляду законодавця на суспільну небезпеку та, відповідно, санкції за розпусні дії щодо неповнолітніх. Законом України «Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх» від 25.09.2008 р. майже вдвічі посилено відповідальність за розбещення неповнолітніх [6]. Санкція ч. 1 ст. 156 КК є альтернативною та передбачає покарання у вигляді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк. Очевидно, що передбачені у санкції обмеження волі та позбавлення волі на вказаний строк застосовуються як основні покарання.

Конструкція санкції має відповідати певним правилам. Зокрема, - суспільній небезпеці злочинного діяння і поширеності злочинів певного виду, бути узгодженою із санкціями за вчинення інших, близьких за видом і характером злочинів. Вона має надавати можливість індивідуалізувати покарання з урахуванням потенційних варіантів вчинення злочину в реальності. Вона повинна будуватися на принципах доцільності, обґрунтованості, законності, рівності громадян перед законом, вини, справедливості, гуманізму, невідворотності кримінальної відповідальності, індивідуалізації покарання та економії заходів кримінально-правового впливу [7, с. 88; 8, с. 121]. Безумовно, - обґрунтовано вказують А.А. Музика та О.П. Горох, - в цьому процесі має бути врахований і набутий досвід боротьби зі злочинністю, дані судової практики, результати наукових досліджень. Побудова санкції з урахуванням зазначених положень, а також дотриманню загальноприйнятих правил юридичної техніки дозволить на практиці уникнути ситуації, коли судами призначаються різні покарання за злочини, що за багатьма ознаками схожі як «близнята». І, навпаки, коли за злочини, що не схожі ні за характером, ні за ступенем суспільної небезпеки, призначаються майже однакові вид і міра покарання [9, с. 78-79].

Типовим (базовим) покаранням за «некваліфіковані» розпусні дії є обмеження волі на строк до п'яти років. Основним правообмеженням зазначеного покарання, згідно з ч. 1 ст. 61 КК, виступає обмеження особистої свободи, що полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Основними правообмежувальними елементами цього покарання є поєднання двох заходів: а) обмеження особистої свободи засудженого та б) примусове залучення засудженого до праці.

Санкція ч. 1 ст. 156 КК передбачає максимальний розмір обмеження волі, що може встановлюватися на строк від одного до п'яти років. Обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 14 років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів першої і другої групи (ч. 3 ст. 61 КК). Відповідно до ч. 1 ст. 56 КВК, засуджені до обмеження волі відбувають покарання у виправних центрах, як правило, у межах адміністративно-територіальної одиниці згідно з до їх місцем проживання до засудження. У ст. 59 КВК передбачається право засудженого до обмеження свободи носити цивільний одяг, мати при собі гроші та цінні речі, користуватися грішми без обмежень; відправляти листи, отримувати посилки (передачі) і бандеролі, одержувати короткострокові побачення без обмежень, а тривалі побачення – до трьох діб один раз на місяць. Засудженим може бути дозволено короткочасні виїзди за межі виправного центру за обставин, передбачених законом для осіб, засуджених до позбавлення волі, а також з інших поважних причин: у разі необхідності звернутися в медичний заклад з приводу захворювання чи лікування за наявності відповідного медичного висновку тощо.

Ефективність покарання у вигляді обмеження волі щодо статевого збоченця, який посягнув на статеву недоторканість малолітніх та неповнолітніх осіб, викликає у дослідників значні заперечення [10, с. 140]. Реалізація цього покарання не приводить до повного виключення можливості вчинення нового тотожного або однорідного статевого злочину щодо неповнолітнього засудженим у період його відбування. На думку Б.О. Кирися, О.В. Лисодеда, та інших правників, процес виконання цього покарання практично не пов'язаний з повною ізоляцією засудженого від суспільства [11, с. 181-182; 12, с. 159]. У судовій практиці обмеження волі як основне покарання особи, яка була визнана винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 156 КК, застосовувалося у 17,6%. При цьому строк обмеження волі у 62,4% не перевищував 1,5 – 2 роки, а застосування ст. 75 КК у вигляді звільнення від

відбування покарання з випробуванням та іспитовим строком до трьох років, загалом робить покарання засудженого «міфічним фантомом». Так, Вироком Пологи́вського районного суду Запорізької області від 20 травня 2005 р. Б., 1950 р.н. засуджено до двох років обмеження волі, з застосуванням ст. 75 КК суд звільнив засудженого від відбування покарання з випробуванням, встановивши іспитовий строк тривалістю у три роки. Б. визнаний винним за те, що розбещував неповнолітніх віком від 14 до 16 років, фотографував їх у оголеному вигляді та непристойних позах, виготовляв порнографічну фото – продукцію з метою збуту. 2 лютого 2005 року працівниками Пологи́вського РВ УМВС України в Запорізькій області під час перевірки комп'ютерного клубу ЧП «Худзій», при перевірці файлів, що містились у комп'ютерній базі даних, були виявлені фото та відеоматеріали зі змістом дитячої порнографії. Злочинні дії Б. були кваліфіковані за сукупністю ч. 1 ст. 156 і ч. 1 ст. 301 КК України [13].

На наш погляд, призначення цього покарання за вчинення розпусних дій щодо неповнолітніх, з міркувань спеціальної превенції, забезпечення статевої недоторканості малолітніх потерпілих є неприйнятним. Серед кримінальних покарань тільки позбавлення свободи на певний термін в повній мірі відповідає суспільній небезпеці розбещення неповнолітніх, забезпечує спеціальну превенцію та режим статевої недоторканості неповнолітніх потерпілих. Така позиція повністю узгоджується з вимогами Конвенції РЄ щодо захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, де зазначено, що країна-учасниця має вживати законодавчі заходи для забезпечення покарання ефективними, пропорційними та переконливими санкціями щодо правопорушень, передбачених цією Конвенцією, відповідно до ступеня тяжкості правопорушення. Ці санкції повинні включати покарання у вигляді позбавлення свободи. Країна може вжити інших заходів щодо правопорушників, таких як позбавлення батьківських прав або здійснення контролю або нагляду за засудженою особою [14].

Відтак, типовим покаранням за вчинення розпусних дій щодо неповнолітніх осіб, за відсутності кваліфікуючих ознак, має стати позбавлення волі засудженого на строк до п'яти років. Покарання у вигляді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу (ч. 1 ст. 63 КК). Вочевидь, основним правообмеженням цього виду кримінального покарання є обмеження волі, й крім того, законодавець вказав на місце й строк здійснення такого право обмеження. Ю.А. Пономаренко визначає позбавлення свободи як покарання, що полягає у обмеженні права особи, що вчинила злочин, на особисту свободу шляхом повної ізоляції його від суспільства на строк, визначений вироком суду [15, с. 210]. В.А. Ліпницький слушно звертає увагу на подвійний характер ізоляції засудженого. Під ізоляцією від суспільства розуміється не тільки фізична (тілесна), а й духовна (соціальна, соціально-психологічна) ізоляція. Фізична ізоляція поділяється на основну (зовнішню, що полягає в поміщенні злочинця в межі периметра інженерно-технічних засобів охорони) та додаткову (внутрішню, що виявляється в необхідності пересування та перебування засудженого тільки в локальних ізольованих місцях колонії, де йому дозволено знаходитися адміністрацією, або в приміщеннях закритого типу). Духовна ізоляція полягає в обмеженні можливості спілкування, отримання та поширення засудженим певних видів інформації тощо [16, с. 119–120].

В ч. 2 ст. 63 КК встановлюється строк позбавлення волі від одного до п'ятнадцяти років. Відтак, нижню межу встановлено від одного року, а верхня – щодо покарання засуджених за ч. 1 ст. 156 КК, встановлена до п'яти років позбавлення волі. Ізоляція засудженого, що вчинив розпусні дії щодо неповнолітньої особи на вказаний строк, гарантовано забезпечує тривалий термін невчинення ним тотожного або однорідного статевого злочину, відновлює психологічну рівновагу та надає впевненість у безпеці потерпілій неповнолітній особі.

На думку багатьох вітчизняних вчених, що досліджували санкції за статеві злочини, негативною рисою кримінального закону є диспропорція у визначенні покарання за подібні або близькі за характером і ступенем суспільної небезпеки статеві злочини [17, с. 28-29; 18, с. 107-108]. Стосовно санкцій за розбещення неповнолітніх, то насамперед виникає проблема абсолютної тотожності санкцій ч. 1 і ч. 2 ст. 156 КК із санкціями ч. 1 і ч. 2 ст. 155 КК. Натомість, ці злочини мають суттєві відмінності як за характером та змістом суспільно-

небезпечних дій, так і за можливими суспільно-небезпечними наслідками. Слід погодитися, що розбещення неповнолітніх традиційно вважається менш тяжким статевим злочином щодо неповнолітніх, аніж статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, тому санкції ч. 1 і ч. 2 ст. 156 КК мають бути менш суворими, аніж санкції ч. 1 і ч. 2 ст. 155 КК [19]. Практика призначення кримінального покарання теж засвідчує, що за вчинення розпусних дій щодо осіб, які не досягли шістнадцятирічного віку, суди призначали більш м'яке покарання порівняно із вчиненням статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості.

Одним із шляхів подолання вищевказаного протиріччя, з врахуванням того, що чинна редакція санкцій ч. 1 та ч. 2 ст. 156 КК й так набула, порівняно із іншими злочинами проти статевої недоторканості неповнолітніх осіб, доволі загрозливого вигляду, може полягати, з одного боку, підвищення нижньої межі основного покарання у вигляді обмеження волі до трьох років та позбавлення волі до двох років для санкції ч. 1 ст. 155 КК, з іншого. – збільшення верхньої межі додаткового покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти (десяти) років для санкції ч. 2 ст. 155 КК. Що ж стосується санкції ч. 1 і ч. 2 ст. 156 КК, то її посилення є надмірним та зайвим. За дослідженої практики навіть за ч. 2 ст. 156 КК призначене покарання рідко не перевищувало п'ять років позбавлення волі. Це свідчить про досить високу оцінку характеру і ступеню суспільної небезпеки розбещення неповнолітніх на сучасному етапі протидії статевим злочинам щодо неповнолітніх.

Проблема спеціальної превенції у санкціях статевих злочинів проти малолітніх осіб останнім часом набула особливої актуальності у зв'язку із впровадженням деякими зарубіжними країнами такого покарання як «хімічної стерилізації, кастрації» педофілів, що неодноразово вчинили злочинні сексуальні дії щодо малолітніх дітей. Так, польський Сейм у 2009 р. майже одностайно підтримав проект закону, за яким педофілів піддаватимуть примусовій терапії, так званій «хімічній кастрації» щодо осіб, які гвалтували дітей молодше 15 років або здійснили інцест. Згідно із новим законом, особу, яка скоїла сексуальне насильство над дітьми молодше 15 років, «можна за рішенням суду в обов'язковому порядку піддати фармакологічній терапії, щоб зменшити сексуальні бажання засудженого». У кожному конкретному випадку суд, який буде направляти злочинців на подібну терапію, має керуватися думкою психіатрів і сексологів [20]. У Південній Кореї 24 липня 2011 р. набув чинності закон про хімічну кастрацію педофілів. Як повідомили в міністерстві юстиції країни, новий закон наділяє суддів повноваженнями призначати педофілам хімічну кастрацію на строк до 15 років. Зі слів представника міністерства юстиції, вже у 2011 році до покарання може бути засуджено три десятки злочинців [21].

За даними Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦВГД) введення хімічної кастрації для злочинців, засуджених за сексуальні злочини проти неповнолітніх, схвалюють 89% респондентів. Негативно до цього нововведення поставилися лише 7% опитаних. При цьому 83% росіян вважають, що хімічна кастрація повинна застосовуватися до засуджених педофілам в примусовому порядку. Тільки 9% учасників опитування висловили думку, що цей захід повинен застосовуватися за згодою самого злочинця. Влітку 2011 р. Д.А. Медведєв вніс до Держдуми РФ законопроект, що передбачає ряд поправок до статей Кримінального кодексу, що регулюють відповідальність за сексуальні злочини проти дітей та неповнолітніх. Одним з нових заходів, передбачених президентським законопроектом, є введення так званої хімічної кастрації - медикаментозного придушення статевої функції - для засуджених педофілів. Передбачається, що хімічна кастрація буде застосовуватися на добровільній основі - за згодою самого злочинця. Раніше Держдума РФ відхилила законопроект про хімічну кастрацію педофілів, розроблений депутатом А.В. Беляковим, що пропонував застосовувати до педофілів хімічну кастрацію в примусовому порядку. Хімічна кастрація застосовується до засуджених за педофілію і інші злочини на сексуальному ґрунті в деяких ряді країн Європи, а також у США. Майже повсюдно хімічна кастрація проводиться за згодою, або на прохання засудженого злочинця. Це пояснюється тим, що ефект хімічної кастрації зворотній: функції статевих залоз відновлюються при припиненні прийому гормональних препаратів [22].

Україна також «не пасе задніх» у позначеному питанні. Відповідний законопроект, автором якого є В.І. Сівкович, було зареєстровано у Верховній Раді України ще у 2009 р. Проект закону передбачав запровадження процедури хімічної (фармакологічної) кастрації – застосування певного медичного препарату, що пригнічує сексуальний потяг (лібідо) та сексуальну активність. «Хімічна кастрація» пропонувалась для застосування щодо осіб, які вчинили злочин проти статевої недоторканості неповнолітніх або суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки складу такого злочину. Мета - унеможливлення вчинення нового акту педофілії. Мотивуючи необхідність такого нововведення, В. Сівкович навів статистичні дані, за якими лише за 9 місяців 2009 р. від зґвалтувань постраждало 110 неповнолітніх [23]. Серед опитаних нами у 2009-2010 рр. школярів, гімназистів та студентів м. Дніпропетровська близько половини 54 особи або 48,2% підтримало призначення примусової «хімічної або фармакологічної кастрації» засуджених за розбещення неповнолітніх. На жаль до нашого часу він не розглянутий ВРУ. На нашу думку, як додаткове покарання у разі неодноразового вчинення насильницького статевого злочину щодо малолітньої або малолітнього хімічна або фармакологічна кастрація має застосовуватися у примусовому порядку.

Призначення кримінального покарання є основною формою реалізації кримінальної відповідальності за вчинення будь-якого злочину, в тому числі й за вчинення розпусних дій щодо неповнолітніх. Особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та запобігання новим злочинам. Більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинений злочин призначається лише в разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та запобігання вчиненню нею нових злочинів (ч. 2 ст. 65 КК).

Враховуючи загальні засади призначення покарання, передбачені у чч. 1–3 ст. 65 КК, суд повинен призначати покарання: 1) у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за вчинений злочин; 2) відповідно до положень Загальної частини КК; 3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання. В літературі звертається увага, що загальні засади призначення покарання, – це своєрідні правила та засоби, які використовує суд для індивідуалізації покарання винному за вчинений злочин [24, с. 26; 25, с. 172].

При засудженні особи за розбещення неповнолітніх в період 2001–2008 рр. суди призначали покарання у вигляді обмеження волі на півтора - два роки (17,6% випадків). Більші строки обмеження волі судами не призначалися. У 36,1% випадків обмеження волі призначалося від трьох до п'яти років, утім таке покарання суди стали призначати починаючи з першої половини 2009 р., як правило, у сукупності з іншими більш тяжкими статевими злочинами та воно повністю поглиналося більш суворим покаранням. Основним покаранням за розбещення неповнолітніх, що призначалося судами засудженим, було позбавлення волі на строк до трьох років за ч. 1 (57,1%) та до п'яти років за ч. 2 ст. 156 КК (56,3%). Призначення незначного покарання, в рамках санкції ч. 1 ст. 156 КК, на наш погляд, є додатковим аргументом на користь недоцільності посилення кримінального покарання за вчинення досліджуваного злочину. При цьому досить високою є частка звільнених від відбування призначеного покарання з випробуванням (ч. 1 ст. 156 КК – 52,7% осіб; ч. 2 ст. 156 – 33,5% осіб). Испитовий строк, що встановлювався судом для доведення засудженими можливостей свого виправлення без відбування покарання, як правило, поширювався на все покарання і встановлювався у три роки. В обвинувальних вироках на звільнених від відбування покарання осіб покладалася обов'язки, передбачені у ч. 1 ст. 76 КК: 1) попросити пробачення у потерпілої (потерпілого) (65,0% осіб); 2) не виїжджати за межі України без дозволу органу кримінально-виконавчої системи (100% осіб); 3) повідомляти органи кримінально-виконавчої системи про зміну місця проживання, роботи або навчання (100% осіб); 4) періодично з'являтися для реєстрації в органи кримінально-виконавчої системи (100% осіб); 5) пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії або інфекційного, в тому числі венеричного, захворювання (70,0% осіб). Можливість призначення додаткового покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК) та позбавлення військового,

спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК), передбачена ст. 77 КК, судами не використовувалась.

Висновки з даного дослідження. Ступінь суспільної небезпеки, котру зобов'язаний враховувати суд при призначенні покарання, визначається насамперед тяжкістю конкретного злочину та залежить від індивідуальних особливостей певного злочинного діяння. Тому, виходячи з конкретних обставин, суд і повинен визначити ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину. Дослідження обвинувальних вироків свідчить, що якість особливо з вказівкою на конкретні обставини, ступінь суспільної небезпеки конкретних дій з розбещення неповнолітніх не враховувалась. Суди, як правило, обмежувалися загальним визначенням «ступеня суспільної небезпеки злочину, вчиненого певною особою», іноді згадувалось «про негативний вплив розпусних дій певної особи на нормальний розвиток та виховання неповнолітнього» (18,2%) та/або «про порушення певною особою моральних засад у статевій сфері суспільства (8,5%)». Особистісні характеристики винного також нерідко знаходили своє відображення в обвинувальних вироків. Так, як негативні риси винного вказувались на відсутність постійного місця роботи (ч. 1 – 21,0% осіб; ч. 2 – 10,0% осіб), зловживання довірливістю або необізнаністю потерпілої особи (ч. 1 – 12,7% осіб; ч. 2 – 25,8% осіб), значна тривалість вчинення злочину (ч. 1 – 21,8% осіб; ч. 2 – 20,6% осіб). Виявлена хибна практика врахування позитивної характеристики винного з місця проживання або роботи як підстави для застосування ст. 75 КК (ч. 1 – 8,6% осіб; ч. 2 – 6,8% осіб). Неправильною є позиція деяких судів, що як пом'якшуючі обставини вказують на «наявність утриманців та неповнолітніх дітей», які саме й були потерпілими від злочинних дій засудженого, передбачених ст. 156 КК (6,3% осіб). Нерідко суди посилаються загалом на позитивну характеристику особи не уточнюючи в чому саме виявились її позитивні якості та як вони впливають на призначене покарання. На нашу думку суди мають більш критично давати оцінку цьому доказу з огляду на формальні визначення: «скарг від сусідів не надходило», «допомагав виносити сміття» або «п'яним ніколи не бачили». Розбещення неповнолітніх здебільшого є неочевидним злочином. Навіть у родині такі факти нерідко не виносяться на широкий загал. Тому «позитивні характеристики» винного мають ретельно оцінюватися, у разі їх невідповідності фактичній злочинній поведінці щодо статевої недоторканості неповнолітнього оцінюватися критично.

Список використаної літератури:

1. Пономаренко Ю.А. Поняття пеналізації злочинів [Текст] / Ю.А. Пономаренко // Питання боротьби зі злочинністю : збірн. наук. праць – 2010. – Вип. 21. – С. 71–84.
2. Денисова Т.А. Поняття кримінально-правової санкції [Текст] / Т.А. Денисова // Право та державне управління : зб. наук. пр. – 2011. – № 1. – С. 83–89.
3. Козлов А.П. Уголовно-правовые санкции: проблемы построения, классификации [Текст] : монография / А.П. Козлов. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – 176 с.
4. Див.: Уголовный кодекс УССР 1922 г. [Текст]. – Харьков: Издание Наркомюста УССР, 1922. – 100 с.; Уголовный кодекс УССР в редакции 1927 г. [Текст] – Харьков : Юридическое издательство НКЮ УССР, 1927. – 322 с.
5. Кримінальний кодекс Української РСР [Текст] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.
6. Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх [Текст] : закон України від 25.09.2008 р. № 600-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 25–26. – Ст. 131.
7. Джужа О.М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством [Текст] : Монографія / О.М. Джужа. – К.: Атіка, 2009. – 240 с.
8. Книженко О.О. Санкції у кримінальному праві [Текст]: монографія / О.О. Книженко. – Харків: Ника Нова, 2011. – 336 с.
9. Музика А.А. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів [Текст]: монографія / А.А. Музика, О.П. Горох. – Хмельницький: Вид-во Хмельн. ун-ту управл. та права, 2010. – 256 с.

10. Чмут С.В. Кримінальна відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості [Текст] : монографія / С.В. Чмут, П.В. Хряпінський. – Запоріжжя: КСК-Альянс, 2011. – 184 с.
11. Кириць Б.О. Застосування покарання у вигляді обмеження волі [Текст] / Б.О. Кириць // Вісник Хмельн. ін.-ту регіон. управл. та права. – 2004. - № 3. – С. 175-182.
12. Лисодед О.В. Питання виконання покарання у виді обмеження волі [Текст] / О.В. Лисодед // Проблеми законності: респ. міжвід. наук. збірник. – Х.: Націон. юрид. акад. України. – 2007. – 155-162.
13. Архів Поголівського районного суду Запорізької області за 2005 р., справа № 1-65.
14. Про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення: Конвенція Ради Європи від 25.10.2007 р. [Текст] [Електронний ресурс] / Офіційний інтернет-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/>.
15. Пономаренко Ю.А. Види наказаний по уголовному праву Украины [Текст]: монографія / Ю.А. Пономаренко. – Харьков : ФИНН, 2009. – 344 с.
16. Ліпницький В.А. Ізоляція як елемент режиму позбавлення волі [Текст] / В.А. Ліпницький // Проблеми законності : міжвід. наук. зб. – 2006. – Вип. 80. – С. 115–121.
17. Денисов С.Ф. Санкції за злочини проти моральності [Текст] / С.Ф. Денисов, Ю.С. Кулик // Держава та регіони. Серія: Право. – 2004. - № 1. – С. 27-32.
18. Пономаренко Є. Питання оптимізації покарання за звалтування [Текст] / Є. Пономаренко // Право України. – 2008. – № 6. – С. 107–109.
19. Хряпінський П.В. Кваліфікуючі ознаки статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості [Текст] / П.В. Хряпінський, С.В. Чмут // Часопис Академії адвокатури України. – 2009. - № 2(3). [Електронне наукове фахове видання]. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2009-2/09hpvdsz.pdf/>
20. Польща узаконила «хімічну кастрацію» педофілів [Текст] [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://tsn.ua/svit/polshcha-uzakonila-himichnu-kastratsiyu-pedofiliv.html>
21. Південна Корея ввела хімічну кастрацію як покарання для педофілів [Текст] [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ukranews.com/uk/news/world/2011/07/24/48895>
22. Результати опитування, проведеного Всеросійським центром вивчення громадської думки (ВЦВГД) [Текст] [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.newsmarket.com.ua/2011/09/rosiyani-odobrili-himichnu-kastratsiyu-pedofiliv/>
23. Проект закону запровадження процедури хімічної (фармакологічної) кастрації [Текст] [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/regionali-vnesli-proekt-zakonu-pro-himichnu-kastratsiyu-pedofiliv.html>
24. Брайнин Я.М. Уголовный закон и его применение [Текст] : монографія / Я.М. Брайнин. – М. : Юрид. лит., 1967. – 240 с.
25. Зінченко І.О. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання [Текст] : монографія / І.О. Зінченко, В.І. Тютюгін . За заг. ред. В.І. Тютюгіна. – Х. : Фінн, 2008. – 336 с.

**КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО
ТА КРИМІНАЛІСТИКА****ТЕРТИШНИК В. М.,**

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінально-
правових дисциплін (Дніпропетровський
державний університет
внутрішніх справ)

УДК 343.14

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМИ
КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА**

Tertishnik Vladimir. The conceptual problems of the reform of criminal justice.

Розкриваються проблеми оптимізації законодавчого регулювання досудового та здійснення кримінального судочинства з урахуванням дії нового КПК України.

Ключові слова: суд, слідство, судочинство.

Раскрываются проблемы оптимизации досудебного расследования и осуществления уголовного судопроизводства с учетом нового УПК Украины.

Ключевые слова: суд, следствие, судопроизводство.

The article addresses the problem of optimization of the legal regulation of pre-trial and criminal justice, taking into account the actions of the new KPK.

Key words: Court, investigation, litigation.

Вступ. Після надання чинності новому Кримінальному процесуальному кодексу України (далі - КПК України) на тернистому шляху до створення неперевершеної моделі правосуддя слідча й судова практика виявила безліч нових проблем, які пов'язані як з концептуальними прорахунками, так і з браком належного досвіду та наукового аналізу застосування нового процесуального законодавства.

Аналіз останніх наукових досліджень вказує як на розмаїття думок учених, так і на багато нерозв'язаних проблем правосуддя [1–9].

Постановка завдання. Мета статті – визначення основних алгоритмів подальшого реформування системи кримінального судочинства з урахуванням положень Конституції України, практики Європейського Суду з прав людини та вітчизняних наукових напрацювань, які б сприяли забезпеченню справедливого судочинства.

Результати дослідження. Незважаючи на гучні обіцянки щодо створення неперевершеної моделі правосуддя в новому КПК України зникли навіть слова “істина” і “справедливість”. Як мовиться, далі усіх піде той, хто не знає куди йти. У новому КПК України поліцейське розслідування (на зразок передбаченого КПК ФРН) сплутали з традиційним для нашого правового поля інститутом слідчого, самих оперативних уповноважених поставили в ситуацію, коли вони можуть діяти лише за дорученням слідчого (фактично блокувавши можливість виявлення латентних злочинів, а часто й активних самостійних дій щодо розкриття тяжких злочинів), слідчих взагалі за гарантіями їх діяльності зрівняли з колишніми дізнавачами, а права захисників з правами обвинувачених, суд присяжних переплутали з народними засідателями.

Позитивним можна було б вважати відмову від громіздкої стадії порушення справи та інститутів оскарження самої постанови про порушення справи, що за масштабами виникаючих і можливих бюрократичних «ходінь по муках» нерідко заганяло розслідування в глухий кут, аби не деякі деталі, які спалювали й цю ідею. Мова про запровадження Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Замість заведення в органах прокуратури простого журналу реєстру досудових розслідувань законодавець чомусь, попри значні на це фінансові витрати, замахнувся на введення єдиного електронного реєстру таких розслідувань. Як наслідок маємо одразу

проблеми: занесення до такого реєстру повідомлень про злочин не відпрацьовано технічно (слідчі чергують уночі, щоб занести заяву про злочин до такого реєстру, а без цього неможливо діяти), бо таємницю слідства не забезпечено як слід (реєстр стає прозорим не тільки для слідчого, в провадженні якого перебуває справа, але й для його колег, що мають доступ до такого реєстру; порушуються норми захисту персональних даних; захист такого реєстру не надійний і не гарантує від проникнення зацікавлених осіб чи зловживань; сам реєстр дорогий.

Закон не дав можливості для ефективності діяльності з виявлення латентних злочинів та запобігання злочинам, чим певним чином заблокував оперативні підрозділи, а всю роботу з розкриття й розслідування злочинів поклав на слідчих, кількісний склад яких не забезпечує виконання ними всього обсягу необхідної роботи. Виникає потреба в збільшенні штатів слідчих підрозділів, а отже, про подорожчання правосуддя. Може треба було все-таки до кінця проаналізувати модель поліцейського розслідування, а всіх чинних оперуповноважених призначити слідчими, адже саме в такому статусі вони й можуть здійснювати негласні слідчі (розшукові) дії, як колишні оперативно-розшукові дії, що “переодягнені” відтепер у процесуальну форму.

Відповідно до ст. 216 нового КПК України “Слідчі органів державного бюро розслідувань здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, учинених службовими особами, які займають особливу відповідальне становище відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України “Про державну службу”, особами, посади яких належать до 1-3 категорій посад, суддями та працівниками правоохоронних органів”. Та саме Державного бюро розслідувань досі ще не створено, а слідчі підрозділи прокуратури, які до цього розслідували такі справи, перебувають у стані перманентної реорганізації, кінцева мета якої - ліквідація, адже згідно з Конституцією України у прокуратури немає функції розслідування. Зрозуміло, що очікувати ефективної роботи від такого “тимчасового” слідчого органу важко.

Ст. 40 КПК України визначає статус слідчого органу досудового розслідування: “Слідчий зобов’язаний виконувати доручення та вказівки прокурора, які надаються в письмовій формі. Невиконання слідчим законних вказівок та доручень прокурора, наданих у порядку, передбаченому цим Кодексом, тягне за собою передбачену законом відповідальність”. Як бачимо, навіть положення ч. 2 ст. 114 КПК України 1961 р., де слідчому надавалась можливість оскарження вищестоящому прокуророві вказівок прокурора в разі незгоди з такими, скасовано. Біль того у ч. 2 ст. 36 КПК України 2012 р. бачимо унікальну функцію прокурора – прокурор, здійснює нагляд за додержанням законів при проведенні досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Тобто він уособлює в собі керівника слідчого, обвинувача і прокурора, який здійснює нагляд за розслідуванням в цілому, а отже, за керівництвом розслідуванням. По суті прокурорський нагляд включатиме також нагляд за самим собою.

Час вимагає відокремлення адміністративно-розпорядчих повноважень від функцій розслідування та прокурорського нагляду й процесуального контролю.

На наш погляд, слідчим будь-якого слідчого відомства (бюро, комітету, агентства тощо), передусім, має надаватися статус недоторканності, яким сьогодні володіють судді. Ми пропонували надати слідчому статус недоторканності, за яким: притягнення до кримінальної відповідальності слідчого було б можливе тільки з дозволу Верховної Ради України за поданням Генерального прокурора України; заборонялося б будь-яке прослуховування телефонних розмов слідчих у зв’язку з перевіркою їх діяльності без дозволу Апеляційного суду України, а кримінальну справу проти слідчого допускалось би порушувати тільки прокурором області чи прокурором відповідного або вищого рівня.

Але й досі незалежність і процесуальна самостійність слідчого залишаються декларативними. Схоже, це задовольняє багатьох чиновників різних гілок влади, які не бажають мати справу з такими незалежними, отже й некерованими слідчими. Вони тяжіють до створення “маніпулятивного”, “слухняного” слідства, яке б “не чіпало саму владу”, не бажають віддавати кермо, яким можуть керувати слідством, впливати на правосуддя. Вочевидь законодавча влада нині не в змозі переступити через ці спокуси.

До речі, ще за Уставом кримінального судочинства 1864 р. слідчі призначалися на посаду указом його величності імператора всієї Русі за поданням міністра юстиції. Вони були

незмінювані на своїй посаді. Як не дивно, за чинним законодавством статус недоторканності надається судді та адвокату, але влада вперто не бажає цього для слідчого, який зазвичай частіше за інших діє в стані ризику.

Чим більше вчитується в норми нового кодексу тим більше дивується безвідповідальності його впорядників. Ст. 11 Нового КПК України закріплює, наприклад, цікаву норму “Повага до людської гідності”. Зразу ж виникає питання: “Куди поділася честь?”, адже в цивільному праві давно відпрацьовано поняття не тільки честі й гідності особи, але й ділової репутації. Питань виникає забагато. Чому не знайшов широкого викладення інститут реабілітації осіб незаконно притягнутих до відповідальності та інститут забезпечення безпеки учасників процесу? Чому проігноровано вітчизняний і міжнародний досвід діяльності суду присяжних, а запроваджено такий, що немає аналогів у світі, новий суд у складі двох професійних суддів і трьох присяжних, які разом вирішують усі питання справи без окремого вердикту суду присяжних? Чому в даному суді два професійних судді? Невже один не справиться?

Новий КПК України не стільки розв’язав певні проблеми, скільки породив нові. Взяти хоча б проблему захисту. Проблема захисту – це така проблема, що дискутується юристами України з моменту проголошення незалежності України, але й досі ще «не видно світла в кінці тунелю», а законодавча практика змінюється настільки перманентно й кардинально, що складається враження “ходіння по колу” [7, с. 105–106].

Зазначимо, що у ст. 1 (ч. 1 п. 5) “Основних принципів, що стосуються ролі юристів, ухвалених Восьмим конгресом ООН з попередження злочинності та поведження із правопорушниками” (Гавана, 27 серпня – 7 вересня 1990 р.) установлено, що “не можна обмежувати право обвинуваченого на звернення до будь-якого юриста по допомогу щодо відстоювання прав та захисту його на всіх стадіях кримінального судочинства”.

Конституційний Суд України вже не раз розглядав подібні колізії. У своєму рішенні № 13-рп/2000 від 16 листопада 2000 р. скасував положення ч. 1 ст. 44 старого КПК України, згідно з яким як захисники допускались лише особи, які мали свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю, як положення, що не відповідають Конституції України, і роз’яснив, що захисником у кримінальному процесі може бути будь-який фахівець у галузі права якщо за законом він має право на надання правової допомоги. У справі Ігоря Голованя Конституційний Суд України ще раз зазначив, що наявність адвокатури в державі не виключає можливості отримання такої допомоги від іншої особи, якщо законами України щодо цього не встановлено обмежень.

Відповідно до ст. 45 нового КПК України захисником у кримінальному процесі може бути фактично лише адвокат, відомості про якого внесено до Єдиного реєстру адвокатів України.

Та не можна ігнорувати позицію Європейського суду з прав людини, що викладена у справі “Загородній проти України” (рішення від 24 листопада 2011 р. Заява № 27004/06). Суть обставин справи така. 5 серпня 2004 р. порушено кримінальну справу щодо заявника, який подав клопотання про допуск до справи у якості захисника юриста, що не мав посвідчення адвоката. 16 листопада 2004 р. слідчий допустив до справи як захисника пана М., який не мав свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. В подальшому суд Донецька повернув справу на додаткове розслідування у зв’язку з буцім то порушенням права заявника на захист, зазначивши: оскільки немає спеціального закону, який би врегулював участь у кримінальних справах фахівців у галузі права, які не є адвокатами, такі фахівці не можуть бути захисниками.

Європейський суд в даній справі визнав порушення п. 1 та підп. “с” п. 3 ст. 6 Конвенції, оскільки право заявника на вільний вибір захисника було обмежено у спосіб, несумісний з вимогами Конвенції, з огляду на те, що, не вирішуючи протягом тривалого періоду питання щодо обмеження вибору захисника, держава створила ситуацію, несумісну з принципом юридичної визначеності, що становить один із базових аспектів верховенства права. Суд постановив, що в цій справі було порушення пп. 1, 3 ст. 6 Конвенції.

Зазначимо, що рішення Європейського Суду з прав людини для української Феміди і законодавчого органу обов’язкові не тільки в сенсі індивідуального акту. Вони є джерелом

права, а законодавство України має приводитись у відповідність до прецедентної практики Європейського суду з прав людини, який і є системою надійних, виважених, перевірених практикою, збалансованих і незаперечних європейських стандартів, під гаслом прагнення до яких створювався новий КПК України.

Новий КПК України запровадив новий інститут – негласні слідчі (розшукові) дії, але так чітко не визначився ні з їх системою, ні з процесуальною формою їх провадження, залишаючи багато питань (коли, за яких умов, що, як, яким чином?), а отже, й можливостей для свавілля.

У систему негласних слідчих (розшукових), з одного боку, входять слідчі дії, пов'язані з *втручанням у приватне спілкування*: 1) аудіо-, відео- контроль особи; 2) арешт, огляд та виїмка кореспонденції; 3) зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; 4) зняття інформації з електронних інформаційних систем. Але втручанням у приватне спілкування з названих дій можна вважати лише арешт, огляд та виїмку кореспонденції та зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж. Інші за своїм змістом можуть і не мати справи зі спілкуванням. Можливо, законодавець мав на увазі ширше поняття – втручання у приватне життя. Але до такої групи мав би зараховуватись обшук тощо. Схоже, маємо справу зі штучною і непродуманою класифікацією, а це вже питання теоретичного рівня якості законів. На жаль, законодавча техніка нового КПК України не витримує критики.

З іншого боку, до системи негласних (слідчих) належать обмеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267); спостереження за особою, місцем або річчю (ст. 269); аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270) та інші заходи, більшість з яких так і не отримали належної процесуальної регламентації.

На наш погляд, установлюючи в ст. 267 “Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи” правило про те, що “Слідчий має право обстежити публічно недоступні місця, житло чи інше володіння особи шляхом таємного проникнення в них, у тому числі з використанням технічних засобів, з метою виявлення і фіксації слідів учинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, речей і документів, що мають значення для їх досудового розслідування; 2) виготовлення копій чи зразків зазначених речей і документів; 3) виявлення та вилучення зразків для дослідження під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину; 4) виявлення осіб, які розшукуються; 5) встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи”, законодавець робить значний крок в минуле підмінюючи принцип верховенства права принципом доцільності.

Регламентація аудіо-, відеоконтроль місця, а також аудіо-, відеоконтроль особи та спостереження за особою, місцем або річчю часто мають або один метод і предмет дослідження та знаходяться в стані штучної конкуренції правових норм. Усі зазначені процесуальні дії можуть і мають бути об'єднані в єдину слідчу дію – візуальне спостереження та технічне документування. Разом з тим порядок їх провадження має бути ретельно прописаним у законі.

Висновки. Процесуальна форма - суттєвий засіб обмеження влади правом, засіб протидії свавіллю й непорядності чиновників, засіб запобігання фальсифікаціям, засіб забезпечення захисту прав і свобод людини від невинуватого обмеження, засіб зміцнення гарантій істини й справедливості правосуддя. Вона має удосконалюватися з урахуванням принципу верховенства права та прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

Перспективи подальшого дослідження даної проблеми вбачаються в розробці системи засад кримінального судочинства та окремих інститутів кримінально-процесуального провадження.

Список використаних джерел:

1. Буткевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського Суду з прав людини судами України / В. Буткевич // Право України. – 2011. – № 7. – С. 48–63.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – Т. 1. – 768 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. проф. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012. – 1224 с.
4. Савонюк Р. О. Загальна декларація прав людини та проблеми забезпечення прав суб'єктів кримінального процесу / Р. О. Савонюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 6. – С. 51–57.
5. Святоцька В. Практика Європейського Суду з прав людини у діяльності українських адвокатів: проблемні аспекти / В. Святоцька // Право України. – 2011. – № 7. – С. 111–114.
6. Тertiшник В. Гострі кути реформування кримінального процесу: сім раз ... не для нас / В. Тertiшник // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 259–262.
7. Уваров В. Г. Застосування практики Європейського Суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України : монографія / В. Г. Уваров ; за заг. ред. доктора юрид. наук В. М. Тertiшника. – Дніпропетровськ, 2012. – 268 с.
8. Шевчук С. Європейський Суд з прав людини та українська судова система: необхідність узгодження судової практики / С. Шевчук // Право України. – 2011. – № 7. – С. 88–91.
9. Шумило М. Оперативно-розшукові заходи у структурі досудового розслідування в проєкті КПК України (проблеми унормування і правозастосування) / М. Шумило // Право України. – 2012. – № 3–4. – С. 452–462.

ТЕРТИШНИК О. І.,
прокурор відділу захисту державних інтересів
(Генеральна прокуратура України)

УДК 343.14

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОМИЛКИ ТА ПРОБЛЕМИ СУДОВО-ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ

Розкриваються основні помилки реформування кримінального судочинства та проблеми подальшої оптимізації законотворчого процесу в сфері судово-правової реформи.

Ключові слова: суд, слідство, судочинство.

Раскрываются основные ошибки реформирования уголовного судопроизводства и проблемы дальнейшей оптимизации законодательного процесса в сфере судебно-правовой реформы.

Ключевые слова: суд, следствие, судопроизводство.

The article reveals the basic mistakes in reforming criminal justice problems and further optimization of the legislative process in the area of judicial-legal reform.

Key words: Court, investigation, litigation.

Вступ. Судово-правова реформа в Україні здійснювалась досі хаотично, часом шляхом спроб і помилок. Бачення реальних шляхів оптимізації подальшої судово-правової реформи неможливо без аналізу допущених у цьому процесі помилок.

Аналіз останніх наукових досліджень показує, що проблеми нового Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК) та його застосування отримують усе більшу увагу науковців [1–11]. Але питання тлумачення й введення в дію нового КПК України нині досить важлива проблема, яка ще не отримала всебічного аналізу.

Постановка завдання. Мета статті – визначення основних помилок судово-правової реформи та алгоритмів подальшого реформування системи кримінального судочинства.

Результати дослідження. При беззаперечній повазі до здобутків судово-правової реформи в Україні не можна обійти увагою окремі її помилки, що дасть змогу висвітлити алгоритми подальшого удосконалення кримінально-процесуального законодавства.

Помилка перша – спроба створити нові судові та правоохоронні органи чи розширити коло посадових осіб, задіяних у сфері судочинства, без чіткого визначення їх функцій, що здебільшого призводить до роздування штатів правоохоронних органів, непотрібного дублювання й тяганини.

На досудовому слідстві продовжують сперечатись інститути судового контролю та прокурорського нагляду. Інколи вони настільки переплітаються, що заганняють проблему в кут. Невдалою виглядає також спроба регламентувати діяльність суду присяжних, хоча в контексті ідеї відновлюваного правосуддя доречно було б розглянути також проблему запровадження інституту мирових суддів.

Помилка друга – розхитування наявних механізмів стримувань і противаг проти можливих у практичній діяльності зловживань і помилок без створення нових надійних гарантій справедливого розв'язання справи.

Забезпечення справедливого правосуддя – ось основна мета судово-правової реформи. Основа основ справедливого правосуддя – встановлення її величності «Істини».

Суд має бути активним дослідником обставин справи. Без цього неможливо докопатись до істини в складних умовах кримінального процесу, де сторони нерідко зацікавлені в справі й готові йти всупереч установленню правди, де не виключені завідомо неправдиві свідчення, самообмови, фальсифікації.

З огляду на це не витримує критики спроба запровадити незрілу модель спрощеного судочинства. Наприклад, за умови визнання вини підсудним, дозволяється переходити до судових дебатів, де учасники процесу не аналізують докази, що не досліджувались у суді, а суд вправі їх дослідження визнавати недоцільним. Фактично за такого підходу в теоретичному плані принцип істини замінюється принципом формальної оцінки доказів наданих сторонами.

Така новела, по-перше, суперечить конституційному принципу презумпції невинуватості: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде **доведено** в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях» (ст. 62 Конституції України). Виходячи з норм Конституції України, особа вважається невинуватою, навіть коли визнає свою вину, доки таку вину не підтверджено належними і достатніми доказами. Ці докази можуть стати незаперечними доказами вини тільки після процедури судового слідства, де їх мають дослідити і ретельно перевірити. Іншого не дано.

По-друге, зазначена новела суперечить існуючим нормам процесуального права, за якими учасники судових дебатів можуть посилатися тільки на досліджені в судовому процесі докази, а вирок суду мотивується саме доказами, тобто достовірними й законним шляхом отриманими даними (без їх дослідження в рамках судового слідства цього факту встановити неможливо). Отже, судове слідство має бути основною і обов'язковою стадією судочинства.

У законі слід чітко записати: «завданням кримінально-процесуального провадження є встановлення об'єктивної істини у кримінальній справі».

Помилка третя – спроба забезпечити тотальний контроль за діяльністю слідчого, не зміцнюючи а, навпаки, ігноруючи наявний статус його процесуальної самостійності та незалежності.

Слід попіклуватись про зміцнення гаранта справедливості слідства – процесуальної самостійності й незалежності слідчого. Він має стати більш незалежним від оперативних служб і виконавчої влади, підкорятись лише закону, а саме слідство має бути демілітаризованим.

Можливо, все ж краще діяти за принципом «кесарю–кесарево» – визнати наявність окремої функції розслідування й покласти всю відповідальність за її здійснення на давно відому особу – слідчого (безумовно гарантуючи йому реальний статус процесуальної самостійності), визнати окремо існуючою функцією – прокурорський нагляд та доручити її здійснення прокурору, не навантажуючи його суміжними проблемами й не позбавляючи статусу неупередженого контролера.

Помилка четверта – невинуватості бюрократизація слідчо-судової процедури.

Перш за все, необхідно виключити бюрократичні «рогатини» на шляху до реалізації особою права доступу до правосуддя, зокрема спростивши, а не ускладнивши процедуру апеляційного оскарження вироку суду першої інстанції.

Так, апеляція, як правило, подається через суд, який виніс вирок, ухвалу чи постанову. В законі викладено вимоги щодо змісту апеляції, за яких апеляція по суті має перевершити вирок суду за рівнем своєї аргументації, що під силу не кожному юристу, не кажучи вже про потерпілого чи іншого пересічного громадянина, який став учасником кримінально-процесуальних правовідносин. Чи є це кращою формою реалізації передбаченого міжнародними правовими актами права людини на правосуддя – питання, мабуть, риторичне. Чи не заблукає в лабіринтах такого законодавства людина? Чи не спокусить це недобросовісного чиновника на зловживання таким правом? Таких «новел», на жаль, ще багато.

В новому КПК України слід чітко записати: «особа вільна у виборі судової установи для оскарження рішення суду; вона вправі оскаржити рішення суду першої інстанції як в апеляційній, так і в касаційній інстанції; жодна судова інстанція України не має права відмовити в прийнятті апеляційної чи касаційної скарги учасника процесу; суд, до якого подано скаргу, має забезпечити її розгляд у передбаченому законом порядку».

Важливим напрямком судово-правової реформи має стати реальне зміцнення гарантій захисту прав і свобод людини. Деякі новели законодавства потребують окремої уваги. Відповідно до ст. 1177 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. майнова шкода, завдана фізичній особі внаслідок злочину, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, відшкодовується державою.

Виникає нагальна необхідність розробки процесуальної форми реалізації даної шляхетної норми матеріального права та забезпечення її реалізації в практичній діяльності. Ст. 1777 ЦК України радикально нова норма матеріального права, для реалізації якої потрібна радикально нова процесуальна форма – новий процесуальний інститут.

Як зазначає В. М. Тertiшник, «підставами для відшкодування державою потерпілому шкоди, завданої злочинцем, є: встановлення факту події злочину; доведеність того, що шкода потерпілому завдана саме злочинцем; невстановлення особи, яка вчинила злочин і прийняття у зв'язку з цим рішення про зупинення розслідування. Для забезпечення права потерпілому на відшкодування завданої злочинцем шкоди в законі має бути закладена вимога, що йому мають бути вручені копії всіх необхідних процесуальних документів: постанова про порушення справи, постанова про визнання особи потерпілою, постанова про визнання особи цивільним позивачем у кримінальній справі, постанова про зупинення розслідування у зв'язку з невстановленням особи, яка вчинила злочин» [7].

Проте в регламентуванні судового розгляду позову потерпілого про відшкодування державою шкоди, завданої йому злочинцем, коли особу, що вчинила злочин, не встановлено, не бажано, щоб законодавець зробив таку ж помилку, як і відносно апеляційної скарги, вимагаючи щоб потерпілий надав усі названі документи суду, а коли не надав їх, – суд не приймав би заяву до розгляду. У даному випадку суд повинен сам витребувати необхідні для розгляду питання документи, що слід закріпити в законі.

У процесуальних нормах щодо статусу потерпілого слід закласти й такі положення:

1. «У справах про злочини або суспільно небезпечні діяння, при розслідуванні яких сталася смерть потерпілого, потерпілими визнаються його близькі родичі або за домовленістю між ними один із них. Якщо потерпілим є неповнолітній або особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, то разом із ним або замість нього в справі бере участь його законний представник».

2. «В разі не встановлення особи, яка вчинила злочин протягом трьох місяців з моменту порушення кримінальної справи, слідчий має прийняти рішення про зупинення за даною підставою провадження в кримінальній справі, вручити копію постанови про зупинення справи потерпілому та роз'яснити йому його право звернутись до суду з позовом про відшкодування завданої йому злочинцем матеріальної шкоди державою».

3. «Слідчий, прокурор, суд зобов'язані невідкладно роз'яснити потерпілому його процесуальні права, вручити йому письмовий документ з описом його прав та копії інших,

необхідних для забезпечення реалізації потерпілим своїх прав, і невідкладно вжити передбачених законом заходів щодо забезпечення прав потерпілого».

Новим ЦК України передбачено, що *моральна* шкода відшкодовується незалежно від вини, якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки (Ст. 1167 ЦК України).

Шкода (як матеріальна так і моральна), завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом (підкреслимо володіє, а не користується – є володільцем, володарем), механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку (Ст. 1187 ЦК України).

З цього випливає, якщо, наприклад, певна особа управляла автомобілем за довіреністю і скоїла автошляхову пригоду, то завдану таким злочином матеріальну й моральну шкоду відшкодовує, в першу чергу, володар транспортного засобу. Хоча останній може потім у порядку регресного позову вимагати від водія повернення тих сум, які він виплатив потерпілому.

У кримінально-процесуальному законі слід визначити: «Матеріальна і моральна шкода, завдана потерпілому джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується як винною особою, так і особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку».

Урешті-решт, слід вести мову про відшкодування потерпілому, а рівно й незаконно засудженому, не тільки матеріальної і моральної шкоди, а також про компенсацію соціальної шкоди. Зазвичай під моральною шкодою розуміють тільки певні страждання особи (жертви злочину чи незаконно засудженої). Утім злочинні чи інші незаконні дії щодо певної особи можуть тягнути багато інших негативних наслідків соціального плану, які не підпадають під існуючі поняття «матеріальна» чи «моральна шкода».

Завданням правосуддя має стати відновлення всіх порушених прав і відшкодування будь-якої завданої злочином чи незаконними діями шкоди. Поняття і зміст соціальної шкоди має стати предметом аналізу науковців. Водночас слід подумати і про механізми компенсації шкоди ділової репутації, яка завдається злочином юридичній особі.

Важливим фактором подальшої судово-правової реформи має стати аналіз значного пласту корисних для втілення в процесуальне законодавство України прецедентної практики Європейського Суду з прав людини, яка багата цікавими й слушними положеннями щодо тлумачення як міжнародних правових актів, так і Конституції, і законів України та практики їх застосування. Скажімо, під час удосконалення інституту захисту доречно було б звернути увагу на рішення ЄСПЛ у справі «Загордній проти України», а також на рішення Конституційного Суду України у справі Ігоря Голованя. При вдосконаленні інституту слідчих дій корисні будуть рішення ЄСПЛ у справі «Фуке проти Франції» та «Імакаєва проти Росії» (рішення від 9 листопада 2006 р. № 7615/02).

Висновки. З урахуванням ситуації сьогодення, що склалась у сфері судово-правової реформи, необхідно розробити нібито концепцію подальшого удосконалення кримінально-процесуального законодавства, враховуючи основні ідеї, викладені в міжнародних правових актах, рішеннях Європейського Суду з прав людини та в сучасних плідних для покращання правосуддя наукових розробках учених. Така концепція має розвивати основні принципи правової держави в сфері правосуддя, стати предметом обговорення широкої юридичної громадськості, отримати юридичне оформлення як окремий нормативний акт, а в вже на цій основі можна створити нову робочу групу для підготовки пропозицій щодо удосконалення КПК України, розробки низки інших, пов'язаних з введенням його в дію, нормативних актів.

Перспективи подальшого дослідження даної проблеми вбачаються в розробці окремих інститутів кримінально-процесуального провадження.

Список використаних джерел:

1. Буткевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського Суду з прав людини судами України / В. Буткевич // Право України. – 2011. – № 7. – С. 48–63.

2. Висновок щодо проекту Кримінально-процесуального кодексу України. – Страсбург, 2011.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012. – 1224 с.
4. Маляренко В. Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика : монографія / В. Т. Маляренко. – К. : Ін Юре, 2004. – 544 с.
5. Садова Т. В. Обмеження прав і свобод у кримінальному судочинстві України та держав англосаксонської правової системи в контексті міжнародних стандартів : монографія / Т. В. Садова. – Івано-Франківськ, Надвірна : ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2011. – 177 с.
6. Тертишник В. Гострі кути реформування кримінального процесу: сім раз ... не для нас / В. Тертишник // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 259–262.
7. Тертишник В. Мои процессуальные права – мое богатство // Юридическая практика. – 2004. – № 11. – С. 20–21.
8. Уваров В. Г. Проблеми реформування кримінального процесу України в контексті Європейських стандартів / В. Г. Уваров // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 307–328.
9. Удалова Л. Д. Деякі проблеми розвитку кримінально-процесуального законодавства / Л. Д. Удалова // Право України. – 2002. – № 6. – С. 99–101.
10. Шевчук С. В. Судовий прецедент у діяльності Європейського Суду з прав людини. / С. Шевчук // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 5. – С. – 110–112.
11. Шумило М. Оперативно-розшукові заходи у структурі досудового розслідування в проекті КПК України (проблеми унормування і правозастосування) / М. Шумило // Право України. – 2012. – № 3–4. – С. 452–462.

УВАРОВ В. Г.,

кандидат юридических наук,
заслужений юрист України,
генерал-майор міліції, докторант
(Днепропетровский государственный
университет внутренних дел)

УДК 343.14

АУДИО-, ВИДЕОКОНТРОЛЬ КАК НОВОЕ СЛЕДСТВЕННОЕ ДЕЙСТВИЕ, ПРЕДУСМОТРЕННОЕ НОВЫМ УПК УКРАИНЫ

Аналізуються проблеми становлення нового інституту слідчих дій – аудіо-, відеоконтролю особи та проблеми процесуальної форми його здійснення.

Ключові слова: слідчі дії, негласні слідчі дії, аудіо-, відеоконтроль, міжнародні стандарти.

В статье анализируются проблемы становления нового института следственных действий – аудио-, видеоконтроля лица и проблемы процессуальной формы его осуществления.

Ключевые слова: следственные действия, негласные следственные действия, аудио-, видеоконтроль, международные стандарты.

In article problems of formation of new institute of investigatory actions – audio-videocontrol of the person that problems of the remedial form of its realization are analyzed.

Key words: investigatory actions, private investigatory actions, audio-, videocontrol the international standards.

Введение. Долгие годы следственная практика остро нуждалась в новых формах получения доказательств путем применения современных научно-технических средств технического документирования. В новом УПК Украины, который вступил в силу 19 ноября

2012 г., получил, регламентацию новый для следственной практики метод получения доказательств – аудио-, видеоконтроль.

Анализ последних публикаций показывает, что проблемы поведения следственных действий с применением “аудио-, видеонаблюдения”, были в центре внимания ученых²⁰, а с принятием нового УПК получили импульс к более активному исследованию²¹.

Постановка задачи. Цель статьи – определить пути совершенствования регламентации “аудио-, видеонаблюдения” как самостоятельного института следственных действий.

Результаты исследования. Согласно ст. 260 нового УПК Украины “аудио-, видеоконтроль лица является разновидностью вмешательства в частное общение, которое осуществляется без его ведома на основе решения следственного судьи, если есть достаточные основания полагать, что разговоры этого лица или другие звуки, движения, действия, связанные с его деятельностью, местом пребывания и прочее, могут содержать сведения, которые имеют значение для досудебного расследования”.

Авторы одного из Научно-практических комментариев УПК Украины отметили, что путем аудио-, видеоконтроля лица может осуществляться наблюдение за действиями и разговорами отдельных лиц в жилом или ином владении лица, а также в других помещениях либо в иных местах²².

Другие исследователи отмечают, что особенностью данного следственного действия является то, что оно производится с применением аудио-, видео записываемых устройств в публично недоступных местах²³.

К сожалению, закон четко не определил сферу и границы применения такого метода собирания информации. Судя по всему, это следственное действие может производиться везде, где может находиться сам человек. Человек существует в определенном пространстве и времени, которые не безынтересны для юридического процесса. Такая довольно скромная и расплывчатая регламентация указанного следственного действия, вряд ли может отвечать как потребностям практики, так и критериям теории.

Вслед за принятием нового УПК Украины, появляется отдельная инструкция “Об организации производства негласных следственных (розыскных) действий и использования их результатов в уголовном производстве” (утверждена совместным приказом Генеральной прокуратуры Украины, МВД, СБУ, Министерства финансов, Администрации государственной приграничной службы и Министерства юстиции Украины) № 114/1042/516/1199/936/1687/5/ от 16.11.2012. Однако данная инструкция уточнила лишь порядок получения разрешения на производство данного следственного действия и использования его результатов, но самой процессуальной формы его производства не раскрыла.

Ст. 270 нового УПК Украины формулирует еще одно следственное действие под названием “аудио-, видеоконтроль места”. В этой статье отмечается: “аудио-, видеоконтроль места может производиться во время досудебного расследования тяжких или особо тяжких преступлений и осуществляется путем скрытой фиксации информации с помощью аудио-,

---

²⁰ Тертышник В. Непосредственное обнаружение и техническое документирование преступного деяния (концептуальная модель процессуального института и нового следственного действия) / В. Тертышник // Право и политика. – 2004. – № 5. – С. 113–118; Шумило М. Оперативно-розыскні заходи у структурі досудового розслідування в проєкті КПК України (проблеми унормування і правозастосування) / М. Шумило // Право України. – 2012. – № 3–4. – С. 452–462.

²¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : в 2 т. - Т. 1. / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – С. 659–661, 674–677, 679–682; Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012. – С. 573–593; Уваров В. Г. Застосування практики Європейського Суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України : монографія / В. Г. Уваров ; за заг. ред. доктора юрид. наук В. М. Тертишника. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 148–156.

²² Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : в 2 т. – Т. 1 / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – С. 660.

²³ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012. – С. 574.

відеозаписи, внутрі публічно доступних місць, без ведома їх власника, користувача або присутніх в цьому місці осіб, при наявності інформації про те, що розмови і поведінка людей в цьому місці, а також інші події, які відбуваються, можуть містити інформацію, яка має важливе значення для кримінального виробництва. Аудіо-, відеоконтроль місця в відповідності з першою частиною цієї статті здійснюється на основі рішення слідчого судді.

Як бачимо, тут аудіо-, відеоконтроль місця практично знову ж таки в своєму вмісті включає приховану фіксацію не тільки самого місця (це, мабуть, мало б сенс – крім того, що інопланетян зафіксувати), скільки “розмови і поведінка людей в цьому місці, а також інші події”, чим по суті перетворюється в аудіо-, відеоконтроль осіб. Але таке слідче діяння вже допустимо тільки в публічно доступних (общественних) місцях.

Але цим законодавець не обмежився. Ст. 269 нового УПК певним чином об'єднуючи і дублюючи дві вищеказані новели, намагається регулювати нове, штучно сконструйоване без зв'язки з попередніми, але вже більш універсальне, так зване “наблюдение за особою, речовиною або місцем”. При цьому, будучи як-то не віднесеною до групи слідчих дій, пов'язаних з втручанням в особисте життя, це слідче діяння теж, як і попереднє, може вироблятися тільки в публічно доступних місцях.

Любиме регламентоване законом діяння повинно відповідати як здоровому глузу, так і сучасним вимогам європейських стандартів до “якості” закону, до його “передбачуваності” і зрозумілості.

Фактично в законі названі три слідчі діяння, які мають як єдиний об'єкт дослідження і предмет пізнання (деяння – діяння або бездіяння особи в певному просторі і часі), так і єдиний метод дослідження – візуальне спостереження, супроводжуване технічним документуванням. Вони відрізняються крім того тільки особливостями місця (публічно-доступне або ні) і рівнем технологічності.

З іншого боку, регулювання всіх трьох з цих заходів здійснено таким чином, що їх виробництво не стає достатньо прозорим і передбачуваним, не містить надійних і в достатній мірі необхідних гарантій проти произвола. Якість закону повинна бути кращою.

Законодавча регламентація яких-небудь слідчих дій повинна включати наступні елементи: предмет слідчого діяння, суб'єкти і учасники, методи дослідження, зміст слідчого діяння, місце і час його здійснення, спосіб і порядок виробництва, особливості документування, гарантії прав людини.

Нагадаємо, що згідно ст. 19 Конституції України “органи державної влади і органи місцевого самоврядування і їхні посадові особи зобов'язані діяти тільки на основі, в межах компетенції і в спосіб, передбачені Конституцією і законами України”.

Сама ж ідея створення процесуальних форм для візуального спостереження за людиною і технічного документування його діяльності не є новою.

В юридичній літературі вже висказано і обґрунтовано думку, що безпосереднє візуальне спостереження за людиною в певному просторі і часі може стати процесуальною формою отримання доказів, включеною в систему слідчих дій²⁴.

---

²⁴ Пропозиція про це вперше викладена в праці автора – Тертишник В. М. Безпосереднє спостереження: модель нового слідчого діяння // Іменем Закону. – К., 1993. – № 8, а внаслідок цього було розвинуто в працях: Тертишник В. М. Нетрадиційні способи і форми збирання і дослідження доказів при розслідуванні злочинів. – Х. : Університет внутрішніх справ, 1994. – С. 39–42; Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України : підручник. – К. : А. С. К., 2003. – С. 617–623.

В. М. Тертышник до принятия нового УПК Украины предлагал дополнить уголовно-процессуальный закон статьей “Непосредственное наблюдение и техническое документирование”²⁵.

Отталкиваясь от высказанных предложений и обобщая их с учетом опыта европейских стран, современных потребностей практики и тенденций законодательного процесса, предлагаем в новом УПК Украины изложить в качестве отдельного института следственного действия “Непосредственное наблюдение и техническое документирование юридически значимых фактов”, где закрепить такие основные положения:

1. Непосредственное наблюдение и техническое документирование юридически значимых фактов – это инициативная деятельность правоохранительных органов по выявлению и предупреждению преступлений, получения и фиксации доказательственной информации, необходимой для выполнения задач уголовного судопроизводства.

2. Следователь или по его поручению оперативные работники подразделений, уполномоченные производить детективную работу, с целью выявления, раскрытия или пресечения тяжких или особо тяжких преступлений или получения необходимой информации и обеспечения условий для успешного задержания подозреваемого на месте преступления, фиксации обстоятельств и доказательств их совершения, получения и фиксации данных о разведывательно-подрывной деятельности специальных служб иностранных государств и организаций, а также информации в интересах обеспечения безопасности граждан, общества и государства, при наличии возможности и крайней необходимости, осуществляют аудио-, видеоконтроль людей или отдельных мест - визуальное наблюдение конкретных событий, фактов или действий отдельных лиц, а также техническое документирование исследуемых при этом фактов.

3. Аудио-, видеоконтроль людей или отдельных мест осуществляется путем непосредственного или опосредственного, исполняемого с помощью видеокамеры или иной техники, визуального наблюдения, сопровождаемого техническим документированием юридически значимых фактов.

4. Аудио-, видеоконтроль людей или отдельных мест может быть осуществлен в любых местах, помимо жилища граждан и других частных владений, а также на территории предприятий, учреждений и организаций и других объектов, если это влечет разглашение секретной информации. Исключение возможно лишь соответственно с согласием жильцов жилых помещений или владельцев объектов частной собственности.

5. Аудио-, видеоконтроль людей или отдельных мест осуществляется по постановлению следственного судьи, а в безотлагательных случаях на протяжении не более 72 часов на основании санкции прокурора. При непосредственном обнаружении преступления аудио-, видеоконтроль людей или отдельных мест осуществляется за решением следователя или оперативного работника подразделения, уполномоченного производить оперативно-розыскную деятельность, но не более чем 48 часов, по истечении которых надлежит уведомить прокурора и получить разрешение на производство данного следственного действия следственного судьи либо прекратить его производство.

Выводы. Подробное регулирование в законе основания, условия и процедуры аудио-, видеонаблюдения лиц, в качестве единого универсального следственного действия, оптимизировало бы применение метода визуального наблюдения и технического документирования в следственной практике, послужило бы важной гарантией от обоснованного вторжения в сферу частной жизни граждан.

Перспективы дальнейших исследований проблем усматриваются в разработке предложений для совершенствования регламентации следственных действий, связанных с ограничением прав конфиденциальности частной жизни.

---

²⁵ Тертышник В. Непосредственное обнаружение и техническое документирование преступного деяния (концептуальная модель процессуального института и нового следственного действия) / В. Тертышник // Право и политика. – 2004. – № 5. – С. 113–118.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : в 2 т. - Т. 1. / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012. – 1224 с.
3. Сачко О. В. Безпосереднє виявлення та дослідча перевірка фактів незаконного обігу наркотичних засобів : дис. ... кандидата юрид. наук : спец. 12.00.09 / О. В. Сачко. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 63–65.
4. Тертишник В. Гострі кути реформування кримінального процесу: сім раз ... не для нас / В. Тертишник // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 259–262.
5. Тертышник В. М. Нетрадиционные способы и формы собирания и исследования доказательств при расследовании преступлений / В. М. Тертышник. – Х. : Университет внутренних дел, 1994. – С. 39–42.
6. Тертышник В. М. Непосредственное наблюдение: модель нового следственного действия / В. М. Тертышник // Именем закона. – К., 1993. – № 8.
7. Тертышник В. М. Непосредственное обнаружение и техническое документирование преступного деяния (концептуальная модель процессуального института и нового следственного действия) / В. Тертышник // Право и политика. – 2004. – № 5. – С. 113–118.
8. Уваров В. Г. Застосування практики Європейського Суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України : монографія / В. Г. Уваров ; за заг. ред. доктора юрид. наук В. М. Тертишника. – Дніпропетровськ, 2012. – 268 с.
9. Шумило М. Оперативно-розшукові заходи у структурі досудового розслідування в проєкті КПК України (проблеми унормування і правозастосування) / М. Шумило // Право України. – 2012. – № 3-4. – С. 452–462.

ЧЕРНЕНКО А. П.,

кандидат юридичних наук, доцент;

ШИЯН А. Г., доцент кафедри кримінально-правових дисциплін (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

УДК 343.132

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ, СПРЯМОВАНИХ НА ВИЛУЧЕННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ У НЕВІДКЛАДНИХ ВИПАДКАХ, ЩО ПОТРЕБУЄ УДОСКОНАЛЕННЯ

Здійснено порівняльний аналіз кримінально-процесуальної регламентації окремих слідчих (розшукових) дій, спрямованих на вилучення наркотичних засобів у невідкладних випадках, констатовано, що така регламентація у КПК України 2012 р. розв'язала ряд практичних проблем, але до кінця не бездоганна.

Ключові слова: *слідчі (розшукові) дії, законне затримання особи, тимчасове вилучення майна.*

Осуществлен сравнительный анализ уголовно-процессуальной регламентации отдельных следственных (розыскных) действий, направленных на изъятие наркотических средств в неотложных случаях, и констатировано, что такая регламентация в УПК Украины 2012 г. решила ряд практических проблем, но не является до конца безупречной.

Ключевые слова: *следственные (розыскные) действия, законное задержание лица, временное изъятие имущества.*

The comparative analysis of criminal-procedural regulation of some investigative (search) actions, which was oriented to the exception of narcotics in urgent cases, was done, and it is

established, that such regulation in New КПК decided the row of practical problems, but it is not irreproachable enough.

Key words: *investigative (search) actions, legal detention of person, temporal exception of property.*

Вступ. М. В. Салтевський, характеризуючи злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, зазначив: “Злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів та інші злочини проти життя і здоров’я населення відрізняються багатоепізодністю, тривалим характером, наявністю посередників, що здійснюють переміщення наркотичних засобів, виробників, розповсюджувачів, організаторів. При цьому дії більшості з них утворюють самостійний склад злочину, наприклад, організація і утримання кубел, посівів і вирощування наркотичної сировини тощо” [1, с. 466]. Важко не погодитись із такою характеристикою, бо дійсно цій категорії злочинів притаманні такі риси, як багатоепізодність та залучення до їх учинення великої кількості осіб. Якщо взяти найпростіший злочин цієї категорії, такий як незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту, тобто злочин, передбачений ст. 309 Кримінального кодексу України (далі ККУ), коли одна людина незаконно придбала і зберігає наркотичний засіб для власного вживання, то цей злочин обов’язково пов’язаний з іншими злочинами, наприклад, збутом наркотичного засобу, виготовленням наркотичного засобу з метою збуту. Іншими словами, один злочин є наслідком учинення декількох взаємопов’язаних злочинів, які вчиняються, як правило, не однією особою. Крім того, більшість цих злочинів є причиною вчинення інших злочинів, наприклад, крадіжок, грабежів тощо, бо наркозалежній особі для неодноразового придбання наркотичних засобів потрібні значні кошти, які найчастіше вона здобуває, вчинюючи названі злочини. Отже, розкриття і розслідування злочинів цієї категорії, значення їх розслідування у запобіганні злочинам узагалі дуже важливо, а питання удосконалення такого роду людської діяльності (розслідування) актуальні.

Терміни “розслідування”, “досудове розслідування”, “розслідування справи”, “розслідування злочинів” досить широко вживалися у Кримінально-процесуальному кодексі України 1960 р. (далі - КПК 1960 р.), але не містили офіційного тлумачення. Деяко інша ситуація із зазначеними термінами у Кримінально-процесуальному кодексі України, який набрав чинності з 19 листопада 2012 р. (далі - КПК 2012 р.). У КПК 2012 р. ці терміни не лише широко вживаються, але спостерігається їх розмаїття, а терміну “досудове розслідування” дається тлумачення. Він визначається як стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності” (ч. 5 ст. 3 КПК) [2]. Під терміном “розслідування злочинів”, “розслідування кримінального правопорушення” ми розуміємо сукупність процесуальних та слідчих дій, а також прийняття певних процесуальних рішень у кримінальних справах (кримінальних провадженнях), але в більшості випадків цей термін отождоюється з терміном “провадження слідчих дій”. Можливо, таке твердження для когось буде не зовсім прийнятно, але з упевненістю зазначимо, що розслідування у кримінальній справі (кримінальних провадженнях) в цілому залежало від якості та своєчасності проведення слідчих дій. Тут ми вживаємо термінологію й говоримо про регламентацію слідчих дій за КПК 1960 р., що втратив чинність.

Слідчі дії за цим КПК були основними засобами збирання доказів на досудовому розслідуванні. З їх допомогою збиралися й перевірялися докази, а вже на їх основі прокурор, слідчі й оперативні підрозділи приймали обґрунтовані рішення у кримінальних справах будь-якої категорії. Не були винятком і кримінальні справи, предметом розслідування яких є злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

У КПК 2012 р. поняття слідчих (розшукових) дій чітко визначається, чого немає у КПК 1960 р. Так, відповідно до ч. 1 ст. 223 цього КПК “Слідчі (розшукові) дії – це дії, спрямовані на

отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні” [2].

Поняття слідчих дій, їх система і кримінально-процесуальна регламентація окремих слідчих дій чи їх системи стали предметом багатьох наукових досліджень. Такі дослідження проводили: Ю. П. Аленін, С. А. Альперт, І. Є. Биховський, Ю. М. Грошевий, А. Я. Дубинський, В. С. Зеленецький, В. О. Коновалова, О. М. Ларін, Л. М. Лобойко, О. Р. Михайленко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. А. Образцов, О. П. Рижаков, М. В. Салтєвський, С. М. Стахівський, В. М. Тертишник, С. А. Шейфер, В. Ю. Шепітько, В. П. Шибіко та багато інших.

Постановка завдання. Мета цієї статті – дослідження порядку провадження слідчих (розшукових) дій у зазначених ситуаціях, виявлення можливих недоліків їх регламентації та висловлення пропозицій щодо удосконалення такої регламентації.

За предмет розгляду в цій статті ставиться кримінально-процесуальна регламентація слідчих (розшукових) дій, які проводяться у невідкладних випадках під час розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, про що анонсовано у назві статті, але з певним уточненням. Особливої уваги, на наш погляд, потребує саме кримінально-процесуальна регламентація слідчих дій, що проводилися у невідкладних випадках особами, які здійснювали дізнання у цій категорії злочинів.

Результати дослідження. Відповідно до процесуальної форми (за КПК 1960 р.) рішення про проведення ряду слідчих дій, що виконувалися особами, які здійснювали дізнання, приймалися у постанові з обов'язковим її затвердженням начальником органу дізнання. У певних випадках, крім затвердження постанови начальником органу дізнання, таке рішення повинно було прийматися лише судом після відповідного звернення до суду органу дізнання через прокурора, який давав згоду на їх проведення. Наприклад: у разі необхідності перевірки оперативної інформації та проведення огляду або обшуку житла чи іншого володіння особи, де могли розмішуватися чи то сировина для виготовлення наркотичних засобів, чи то частина виготовленого для збуту наркотичного засобу, чи певна кількість такого засобу (партія підготовлена для збуту тощо). Щоб прийняти рішення про проведення огляду чи обшуку у такому випадку, орган дізнання, а спочатку особа, яка проводить дізнання (у даному випадку оперативний співробітник ОВС чи служби безпеки) має винести подання, яке обов'язково підлягає затвердженню у начальника органу дізнання, потім отримати згоду у прокурора й лише після цього звернутися до суду для отримання дозволу на проведення цих слідчих дій. Заради об'єктивності слід зазначити, що КПК 1960 р. передбачав спрощення процедури прийняття рішення проведення огляду, обшуку чи виїмки у невідкладних випадках (ч. 4, ч. 6 ст. 177 КПК), чим забезпечував особі, яка провадить дізнання, можливість у невідкладних випадках провести огляд, виїмку чи обшук без дозволу суду. Але якщо закон дозволяв у таких випадках проведення названих слідчих дій без дозволу суду, то він не звільняв від обов'язку винесення мотивованої постанови (крім огляду), котра повинна затверджуватися начальником органу дізнання. Такий обов'язок фактично позбавляв особу, яка провадила дізнання, можливості законного проведення зазначених слідчих дій у невідкладних випадках. Тому, коли є можливість затвердити постанову про проведення виїмки чи обшуку у начальника органу дізнання, така можливість не заважає звернутися до прокурора і судді. Зрозуміло, що ця ситуація абсурдна.

Логічно було б дозволяти особі, яка проводить дізнання, у невідкладних випадках без винесення постанови проводити виїмку чи обшук одноосібно, але закон про це “мовчав”, позбавляючи цю особу можливості проведення таких слідчих дій у невідкладних випадках. Така ситуація змушувала практичних працівників органу дізнання за необхідності проведення виїмки чи обшуку у невідкладних випадках проводити огляд, у ході якого вилучати певні об'єкти, або імпровізувати, оформляючи нічим не передбачений протокол “добровільної видачі” таких об'єктів, про що наголошувалося у працях О. В. Бауліна, Е. С. Карпова, О. І. Поповченка, Д. О. Савицького та інших науковців [3, с. 63–64].

Така ситуація, на наш погляд, стала можливою через невизначеність законодавця у пріоритетах щодо завдань кримінального процесу. Відповідно до ст. 2 КПК 1960 р. “Завданнями кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних і

юридичних осіб, які беруть у ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону для того, щоб кожного, хто вчинив злочин, було притягнуто до відповідальності і жодного невинуватого не було покарано” [4, с. 6]. Майже аналогічно виписано завдання кримінального провадження в КПК 2012 р. [2]. Аналізуючи завдання кримінального провадження в цих законодавчих актах, можна дійти висновку, що законодавець наголошує на швидкому й повному розкритті злочинів та викритті винуватих. Водночас відповідні кримінально-процесуальні норми позбавляють правоохоронців діяти швидко через установлення досить складної процедури вилучення наркотичних засобів у невідкладних випадках. Саме це, на наш погляд, нелогічно.

Необхідно звернути увагу й на таку обставину, що в КПК 1960 р., регламентувався порядок проведення слідчих дій, установлювалось право на проведення слідчих дій лише слідчим і зовсім не йшлося про можливість проведення слідчих дій особою, яка провадить дізнання. Така обставина у певних випадках давала підстави сумніватися у праві особи, яка провадить дізнання, на проведення слідчих дій. Зокрема, відомі випадки, коли оперуповноважений під час чергування в районному відділі міліції за вказівкою чергового виїжджав на місце вчинення злочину і проводив огляд місця події. Пізніше, реагуючи на скаргу учасників огляду щодо подібних дій оперуповноваженого, прокурор визнавав їх незаконними, мотивуючи це тим, що КПК не передбачав право особи, яка провадить дізнання, проводити слідчі дії. На наш погляд, у цій частині кримінально-процесуальна регламентація слідчих дій взагалі та окремих слідчих дій, спрямованих на вилучення наркотичних засобів у невідкладних випадках, була недосконалою, бо позбавляла особу, яка провадить дізнання, можливості діяти ефективно.

Про право органу дізнання на проведення слідчих дій ми вже висловлювали свою думку у публікаціях, тут лише хотілося зазначити: ми вважаємо, що наявним в органів дізнання є таке право [5; 6].

Аналізуючи положення КПК 2012 р. у цій частині, слід зазначити, що вони виглядають досконалішими порівняно з нормами КПК 1960 р. Так, відповідно до ст. 41 КПК 2012 р. оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за дотриманням податкового законодавства, органів Державної пенітенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України, органів Державної митної служби України здійснюють слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора. Під час виконання доручень слідчого, прокурора співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого. Співробітники оперативних підрозділів не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора. Доручення слідчого, прокурора щодо проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій обов'язкові до виконання оперативним підрозділом.

Відповідно до ч. 3 ст. 38 КПК 2012 р. під час досудового розслідування кримінальних проступків у встановлених законом випадках повноваження слідчого органу досудового розслідування можуть здійснюватися співробітниками інших підрозділів органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за дотриманням податкового законодавства. При цьому не можна не побачити того, що співробітники цих оперативних підрозділів наділяються такими повноваженнями лише в досудовому розслідуванні кримінальних проступків, а щодо злочинів такого в законі немає. Отже, цей КПК також має прогалини у цьому плані.

Хоч КПК 2012 р. чіткіше визначає, хто й коли наділяється правом провадження слідчих (розшукових) дій, він знов-таки не дає правоохоронцям відповіді на питання: “Як вилучити наркотики в особи безпосередньо в її житлі чи іншому володінні?”. Наочніше це видно на моделі ситуації, яка реально може виникнути у практичній діяльності. Припустимо, правоохоронець випадково опинився на місці вчинення злочину, бачить як одна особа продає іншій наркотичні засоби. На перший погляд, положення ч. 1 ст. 168 цього КПК нібито усевають ті перешкоди, що існували за КПК 1960 р., оскільки дають право правоохоронцю негайно затримати правопорушника й вилучити у нього майно (у даному випадку – наркотичні

засоби). Так, відповідно до цих положень “Тимчасово вилучити майно може кожен, хто законно затримав особу в порядку, передбаченому статтями 207, 208 КПК”. До майна, про яке йдеться у цій статті, належать і наркотичні засоби, бо до тимчасово вилученого майна можуть зараховуватися предмети у вигляді речей, документів, грошей тощо, щодо яких є достатні підстави вважати, що вони:

1) підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення та (або) зберегли на собі його сліди;

2) надані особі з метою схилити її до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та (або) матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи як винагорода за його вчинення;

3) є предметом кримінального правопорушення, пов’язаного з їх незаконним обігом;

4) здобуті в результаті вчинення кримінального правопорушення, доходи від них, або на які було спрямовано кримінальне правопорушення (ч. 2 ст. 167 КПК) [2].

У цій ситуації КПК 2012 р. дійсно значно спростив та розв’язав окремі проблеми, що виникали у правоохоронців. Але якщо описана вище ситуація спостерігається правоохоронцем не на вулиці, а в приватному автомобілі чи в житлі особи, коли співробітнику оперативного підрозділу потрібно запобігати злочинів невідкладно, то він це ефективно робити не може, оскільки відповідні положення КПК 2012 р. не наділяють його реальними засобами. Так, ч. 2 ст. 168 цього КПК передбачено: тимчасове вилучення майна може здійснюватися також під час обшуку чи огляду. Проведення огляду до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, в принципі, допускається, але при цьому, згідно з ч. 1 ст. 214 КПК, “Слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов’язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування. Слідчий, який здійснюватиме досудове розслідування, визначається керівником органу досудового розслідування (виділено нами)”.

Як видно з викладеного, слідчий протягом доби може провести огляд до внесення відомостей про виявлений ним злочин до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Але при цьому треба мати на увазі, що, відповідно до ч. 3 ст. 233 КПК, тільки слідчий та прокурор мають право до винесення ухвали слідчого судді увійти до житла чи іншого володіння особи лише у невідкладних випадках, пов’язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину (виділено нами). У такому випадку прокурор, слідчий за погодженням із прокурором зобов’язаний невідкладно після здійснення таких дій звернутися з клопотанням про проведення обшуку до слідчого судді. Слідчий суддя розглядає таке клопотання згідно з вимогами ст. 234 КПК, перевіряючи, крім іншого, чи дійсно були наявні підстави для проникнення до житла чи іншого володіння особи без ухвали слідчого судді. Якщо прокурор відмовиться погодити клопотання слідчого про обшук або слідчий суддя відмовить у задоволенні клопотання про обшук, установлені внаслідок такого обшуку докази є недопустимими, а отримана інформація підлягає знищенню в порядку, передбаченому ст. 255 КПК.

Виходячи з цього, ми бачимо, що чіткої відповіді на питання, чи можуть дії працівника правоохоронного органу (не слідчого), спрямовані на вилучення наркотичного засобу із житла чи іншого володіння особи, оцінюватись як безпосереднє переслідування особи, що підозрюється у вчиненні злочину. Крім згаданого, існує невизначеність ще й відносно того, чи можуть співробітники оперативних підрозділів так діяти за виявлення ознак злочину. Адже норми, що дозволяють проведення обшуку чи огляду, адресовані тільки слідчому або прокурору, а співробітнику оперативного підрозділу такі повноваження можуть належати лише під час розслідування кримінального проступку.

Вбачаємо у цьому певну нерозв’язану проблему, яку слід визначити як напрямок подальших наукових досліджень. Безсумнівно є також, що отримані при цьому результати мають відповідно тлумачитися офіційним органом держави, законодавчо затверджуватися.

Висновки. КПК України 2012 р. значно спрощено процедуру вилучення наркотичних засобів у невідкладних випадках (крім вилучення таких засобів із житла чи іншого володіння

особи), але кримінально-процесуальна регламентація окремих слідчих (розшукових) дій, спрямованих на таке вилучення, потребує удосконалення.

Список використаної літератури

1. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному вигляді) : підручник / Салтевський М. В. – К. : Кондор, 2005. – 588 с., 32 іл.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13.04.2012 року № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20120413/paran2#n2>
3. Спрощене досудове провадження в Україні: історія, сучасність, перспективи : навчальний посібник / Баулін О. В., Карпов Е. С., Поповченко О. І., Савицький Д. О. – К. : Семенко Сергій, 2004. - 151 с.
4. Кримінально-процесуальний кодекс України. – Х. : Одиссей, 2011. – 248 с.
5. Черненко А. П. Про право органу дізнання на проведення слідчих дій на стадії порушення кримінальної справи / А. П. Черненко, А. Г. Шиян // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. № 1. – С. 233–239.
6. Черненко А. П. Про право органу дізнання на проведення слідчих дій / А. П. Черненко, А. Г. Шиян // Слідча діяльність: проблеми теорії та практики : матеріали наук.-практ. конф. та круглого столу (22 і 26 травня 2008 р.). – Дніпропетровськ, 2008. – С. 129–133.

ГЕМАЙ С. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
та кримінології ДВНЗ
(Національний гірничий університет)

УДК 343.131

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДЕФІНІЦІЙНИХ НОРМ У НОВОМУ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

Розглянуто актуальні на сьогоднішній день питання дефініційних норм у новому Кримінально-процесуальному кодексі України, а також проаналізовано деякі з них.

Ключові слова: *Кримінальний процесуальний кодекс, дефініція, норма права, стаття, поняття, термін.*

Рассмотрено актуальные на сегодняшний день вопросы дефиниционных норм в новом Уголовно-процессуальном кодексе Украины, а также проанализировано некоторые из них.

Ключевые слова: *Уголовный процессуальный кодекс, дефиниция, норма права, статья, понятие, термин.*

Had been considered the topical issues of norm-definitions of new criminal procedure code of Ukraine, analyzed some of them as well.

Keywords: *criminal procedure code, definition, standard of law, provision in the law, concept, term.*

Вступ. У кримінальному процесі, як ні в якому іншому юридичному процесі, питання визначеності правових понять актуальні через те, що тут права людини піддаються найсуворішим обмеженням. Крім того, у кримінальному процесі для службових осіб, які його ведуть, діє принцип «дозволено лише те, що прямо передбачено законом». Це означає, що зміст вживаних у статтях закону понять має бути однозначним, отже, чітким і зрозумілим як для службовців компетентних державних органів, так і суб'єктів, яких вони залучають до участі у кримінальних справах. «Заплутаність і технічна невідповідність правової бази

призводять до надмірного та невиправданого розширення меж судового розсуду, створюють підґрунтя для конкурентного правозастосування, провокують судову тяганину, чим фактично позбавляють особу права на доступ до суду ...» [1, с. 29].

Постановка завдання. Актуальність наукового дослідження полягає в тому, що з прийняттям нового Кримінально-процесуального кодексу (КПК) виникла необхідність в розгляді актуальних питань щодо норм-дефініцій з метою їх однозначного тлумачення та застосування всіма учасниками процесуальний правовідносин. Новий КПК України [2] містить велику кількість понять, що в нормах права виражаються за допомогою адекватних термінів. Для формування у дізнавачів, слідчих, прокурорів і суддів «процесуальної правосвідомості», а головне – для правильного застосування норм кримінально-процесуального права, важливо правильне розуміння ними змісту, закладеного законодавцем у терміни. З'ясування змісту кримінально-процесуальної норми, як і будь-якої іншої норми права, відбувається шляхом її тлумачення. У межах кримінально-процесуального закону тлумачення окремих термінів здійснює законодавець шляхом запровадження у закон статей, що містять у собі норми-дефініції.

У вітчизняній юридичній літературі питанню використання у праві дефініцій (легальних визначень понять) приділено мало уваги. А. Хворостянкіна, вивчивши це питання, з'ясувала, що «в більшості джерел зазначене питання розглядається лише в контексті правил юридичної техніки, наводяться окремі приклади невдалих (з точки зору логіки та юридичної мови) дефініцій» [3, с. 28].

У літературі з кримінального процесу питання використання правових дефініцій взагалі малодосліджено. Нам удалося відшукати у виданнях останніх років лише одну працю, присвячену питанням розкриття змісту термінів, що вживаються у кримінально-процесуальному праві [4].

Результати дослідження. Обсяг наукової статті не дозволяє ґрунтовно проаналізувати такі проблеми, як: доцільність та необхідність законодавчих дефініцій; значення таких дефініцій для ефективної реалізації правових приписів; ролі нормативних дефініцій у забезпеченні реалізації принципів правової визначеності; стабільності правової системи та ін. Тому автор вирішив, що в даній статті норми-дефініції будуть дослідженими у такому обсязі, котрий, на його думку, забезпечить досягання мети й виконання всіх його завдань, а надто у даний момент, коли новий КПК тільки почав «працювати».

Цілком очевидно те, що принцип правової визначеності, точності, однозначності правової норми має для кримінально-процесуального права велике значення і вважається гарантією міцного правопорядку, оскільки кожному суб'єкту зрозумілі його права і обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору. Правовий простір, у свою чергу, заданий словом, тими формами природної мови, які використовуються законодавцем для вираження загальнообов'язкових правил поведінки у певному суспільстві [5, с. 29; 6, с. 83–85].

Але в будь-якому разі прагнення до забезпечення однозначності понять, що вживаються у кримінально-процесуальному праві, не повинно бути причиною великої питомої ваги нормативних визначень у кримінально-процесуальному законі. Інакше проблема невизначеності у праві через відсутність дефініцій здатна перерости у проблему невизначеності через їх надмірну кількість. Отже, питання про доцільність існування норм-дефініцій у кримінально-процесуальному праві слід вирішувати як з позицій якості (змістовного наповнення), так і з позицій розумності їх кількості.

Норми-дефініції у кримінально-процесуальному праві визначають поняття, специфічне для цієї галузі права. Вони є проявом своєрідного автентичного тлумачення кримінально-процесуальних понять. Тому зміст понять, викладених у цих нормах, на відміну від інших, не може змінюватися у тлумаченні, здійснюваному Верховним Судом України та іншими інституціями.

Кожний термін, яким позначається поняття, що є предметом кримінально-правового регулювання, в принципі може претендувати на визначення його у нормі-дефініції. Але за такого підходу кримінально-процесуальний закон буде перевантажений статтями, що містять ці норми.

Перевантаженість закону дефініціями в такому разі обумовлюватиметься тим, що визначення одних понять дають, як правило, через визначення інших. Останні також можуть потребувати свого тлумачення у нормах-дефініціях. Такий підхід до нормативних визначень (дефініцій) здатен породити «ланцюжкову» реакцію дефініцій у кримінально-процесуальному законі. На підтвердження цього досить навести один приклад. У КПК, що втратив чинність, ч. 1 ст. 65 визначала: «доказами в кримінальній справі є всякі *фактичні дані* (вид. авт.), на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи». Даючи у нормі-дефініції легальне визначення поняття доказів, законодавець ужив термін «фактичні дані», що до цього часу не є однозначним у розумінні науковців. Але ситуація не змінилася навіть після прийняття нового Кримінально-процесуального кодексу.

Зважаючи на те, що доказування становить серцевину усієї кримінально-процесуальної діяльності, доцільно було б викласти у законі й визначення поняття «фактичні дані». Однак немає гарантій, що визначення останнього, в свою чергу, не потребуватиме нових, ужитих у його дефініції, понять. Отже, формулюючи норми-дефініції, бажано уникати в них понять, які є невизначеними, розпливчастими, що негативно впливає і на формування системи наукових знань, і на практику застосування процедурних норм, що містять у собі відповідні поняття²⁶, і на процес підготовки кадрів для правоохоронних та судових органів. Можемо лише здогадуватись, що саме з цих причин законодавець виклав у ч. 1 ст. 84 КПК поняття доказів майже в тому ж значенні, що й раніше, й не дав визначення «фактичних даних».

Не можна не зважати й на ту обставину, що не всі поняття (терміни) можуть бути розтлумачені у законодавстві. Цілком очевидна утопічність «тотального легального визначення» кримінально-процесуальних термінів. Певна частина їх має бути предметом тлумачення науковців і практиків.

У чинному КПК норми-дефініції викладено в багатьох статтях. Одні з них (близько двадцяти шести) містяться компактно в окремій, спеціальній – третій – статті, інші ж, як правило, в ч. 1 статей, якими регламентуються відповідні поняття. Наприклад, визначення загального поняття «учасники процесу» подається у п. 19 ст. 3 КПК, а потім дефініція поняття кожного із зазначених тут учасників подана в спеціальних нормах – обвинуваченого – ч. 2 ст. 42 КПК, підозрюваного – ч. 1 ст. 42 КПК, захисника – ч. 1 ст. 45 КПК, потерпілого – ч. 1 ст. 55 КПК, цивільного позивача – ч. 1 ст. 61 КПК, цивільного відповідача – ч. 1 ст. 62 КПК, представників потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача – ч. 1 ст. 63 КПК.

Важко пояснити чим керувався законодавець, викладаючи одні норми-дефініції в ст. 3 КПК, а інші «розпорошив» в окремих статтях.

Як було зазначено вище, у чинному КПК у спеціальній статті (третій) подано близько двадцяти шести дефініційних норм. Здавалося б, такий підхід мав усунути суперечності у розумінні змісту кримінально-процесуальних понять. Але в деяких випадках одне й те ж поняття викладається в різних нормах-дефініціях по-різному. Наприклад, термін «обвинувачення». У п. 13 ст. 3 зазначено, що «обвинувачення – *твердження* компетентного органу чи особи про вчинення певною особою злочину, пред'явлене у встановленому цим Кодексом порядку». У п. 3 ст. 6 – «державне обвинувачення – процесуальна і публічна *діяльність* прокурора у доведенні перед судом обвинувачення...». Виходить, що державне обвинувачення – це діяльність, здійснювана з метою довести обвинувачення. Але ж державне обвинувачення – це лише один із видів обвинувачення. Отже, в аналізованому пункті ст. 3 фактично йдеться про доведення «обвинувачення обвинуваченням». У ч. 3 ст. 22: «обвинувачення – *функція*», тобто основний напрям кримінально-процесуальної діяльності.

У зв'язку з вищевикладеним порушується проблема визначення обсягу застосування норм-дефініцій у вітчизняному кримінально-процесуальному праві.

На перший погляд, дефініції всіх кримінально-процесуальних понять можна було б винести за межі закону й подати у вигляді додатка до нього, як це зроблено в КПК

²⁶ Про проблеми, що можуть порушуватись під час застосування нечітких норм кримінально-процесуального права [7, с. 1, 5].

Російської Федерації щодо кримінально-процесуальних документів. Такий варіант подання у законі дефініцій був би найефективнішим щодо повноти викладення кримінально-процесуальних понять. Крім того, за такого підходу частина кримінально-процесуального закону (кодексу), що несе в собі основне нормативне навантаження, значно б скоротилася і позбавилася норм-дефініцій, які не визначають ні процесуального статусу (прав і обов'язків) особи у кримінальному судочинстві, ні порядку провадження у кримінальних справах. Попри позитивні моменти зазначеного підходу до викладення у кримінально-процесуальному законі норм-дефініцій, його через свою громіздкість навряд чи можна було б використати під час підготовки проекту КПК, а тим паче запровадити до чинного КПК. Тому треба шукати інші шляхи розв'язання цієї проблеми.

Оскільки дефінітивні норми мають високий рівень узагальнення й через це є загальнообов'язковими для всіх суб'єктів кримінального процесу, то цілком логічним стає положення про те, що в цих нормах слід визначати основні поняття, без яких процес неможливий як явище. Якщо ж норми-дефініції присвячувати кожному специфічному для кримінального процесу поняттю, то обсяг статті, в якій вони міститимуться, може вийти за межі розумного.

Проаналізуємо наскільки вагомі для кримінального процесу роз'яснені законодавцем у ст. 3 КПК поняття (терміни).

Із двадцяти шести норм, викладених у ст. 3 КПК, шістнадцять стосуються суб'єктів кримінального процесу²⁷. Із них десять норм присвячено суб'єктам – державним органам і службовим особам (головуючий; керівник органу досудового розслідування; керівник органу прокуратури; прокурор; слідчий; слідчий суддя; суд апеляційної інстанції; суд касаційної інстанції; суддя;), які здійснюють кримінальне судочинство. Ураховуючи, що кримінально-процесуальні норми взагалі адресовано переважно цим суб'єктам процесу, можна зробити висновок, що винесення законодавцем відповідних норм-дефініцій в окрему статтю виправдано.

Інші чотири норми, що присвячені учасникам кримінального провадження (п. 25), учасники судового провадження (п. 26), сторони кримінального провадження (п. 19), близькі родичі та члени сім'ї (п. 1), хоча й не дають визначень конкретних суб'єктів процесу, мають для нього загальний характер. Можна навіть сказати про те, що вони певним чином дефінітивні, бо створюють уявлення про відповідні поняття шляхом переліку інших понять, що в своїй сукупності утворюють означуване поняття.

Отже всі роз'яснені у ст. 3 КПК терміни можна поділити на три групи: 1) ті, що стосуються суб'єктів кримінального процесу; 2) ті, що стосуються кримінально-процесуальних документів; 3) інші.

У КПК, крім визначення понять суб'єктів кримінального процесу та процесуальних документів (яких тут переважна більшість), є дефініції й інших понять, скажімо: процесуальна дія, обвинувачення, нічний час тощо. Але зазначимо, що й тут не проглядається якась чітка логіка. Отже, треба зауважити, що робота з удосконалення цього виду норм як була не завершена, так і залишилася не завершена з прийняттям нового кримінального процесуального права.

На думку автора, логіку викладення дефініційних норм в окремій статті, розміщеній на початку КПК можна побудувати за декількома критеріями: запропонувати законодавцю викласти в спеціальній статті норми-дефініції лише тих понять, що вживаються у найбільшій кількості статей (глав). Для цього потрібно лише встановити такі поняття шляхом аналізу відповідних статей КПК. Іншим вирішенням питання могло б стати визначення понять, що застосовуються під час урегулювання всіх або переважної більшості стадій кримінального процесу. У будь-якому разі треба зважати й на вагу (значення) того чи іншого поняття для кримінального процесу взагалі чи окремих його стадій. Але у зв'язку з тим, що в дослідженнях кримінального процесу в цілому, а також окремих його елементів переважає діяльнісний підхід, основну увагу у застосуванні норм-дефініцій під час регулювання кримінально-

²⁷ Водночас дефініції понять багатьох суб'єктів (обвинувачений, підозрюваний, потерпілий та ін.) не включено до цієї статті.

процесуальних відносин має бути приділено визначенню понять, що характеризують діяльність. А саме: принципи, функції, учасники, дії, рішення, стадії, дії тощо.

Під час формулювання аналізованих норм слід було б урахувати наукові дефініції відповідних понять. Але тут треба зважати на ту обставину, що наукові дефініції формулюють учені, які використовують різні методи дослідження, мають свою особисту позицію з тих чи інших питань, яка не завжди узгоджується з позицією інших учених. У зв'язку з цим норма-дефініція певного поняття має сприйняти або відкинути окремі положення його наукової дефініції.

Водночас слід зазначити, що попри намагання законодавця забезпечити за допомогою дефінітивних норм одноманітність у розумінні основних процесуальних понять, він не в змозі це зробити принаймні щодо всіх них, бо теорія кримінального процесу не стоїть на місці. Вона застосовує все нові й нові методи дослідження (синергетичний, людиновимірний тощо). Тому сподіватися на вичерпне нормативне визначення дефініцій понять, яке б задовольняло всю наукову спільноту, не доводиться. Іншими словами, якими б повними не були визначення процесуальних понять у нормах-дефініціях, для теоретиків все одно залишиться предмет для доктринального тлумачення поняття. Інакше не може й бути, адже мета теоретичного дослідження поняття – всебічний і повний аналіз усіх його ознак і зв'язків. Унаслідок цього наукові дефініції понять, як правило, об'ємні, тоді як нормативне вираження поняття має відповідати вимогам законодавчої техніки, тобто бути лаконічним. Таким чином, про повний збіг наукових і правових дефініцій кримінально-процесуальних понять не йдеться.

Висновки. Головне, на що треба зважати під час формулювання дефініційних кримінально-процесуальних норм, є закладення у зміст нормативних приписів функціонального призначення цих норм. Основною функцією даних норм є *забезпечення однозначного розуміння теоретиками і практиками понять, за допомогою яких регулюються конкретні правила поведінки суб'єктів процесу під час провадження у кримінальних справах.* Однозначність у розумінні, отже й у застосуванні норм кримінально-процесуального права, забезпечується завдяки тому, що з'ясування значення норм ґрунтується на досягненнях процесуальної науки.

Список використаної літератури:

1. Зайцев Ю. Юридико-технічна невідповідність законодавства як джерело порушення прав людини / Ю. Зайцев // Права людини в Україні: стан, проблеми перспективи : М-ли міжнар. наук.-практ. конф. «Права людини в Україні» (м. Київ, 4–5 вересня 2002 р.). – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2003.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України, від 13.04.2012 р. № 4651-VI // Голос України. – 19.05.2012. – № 90–9.1
3. Хворостянкіна А. Дефініції в законодавчих текстах: питання теорії / А. Хворостянкіна // Право України. – 2005. – № 11. – С. 28–32.
4. Мартиненко О. Нечіткі формулювання створюють проблеми для суддів. Проект Кримінально-процесуального кодексу очима практиків / О. Мартиненко, Т. Шевченко // Закон і бізнес. – 2005. – № 14. – 2–8 квітня. – С. 1, 5.
5. Губаева Т.В. Принцип определенности правовой нормы и лингвистическая экспертиза законопроектов / Т. В. Губарева, Д. И. Шакирорва // Юрислингвистика-3 : Проблемы юрислингвистической экспертизы : Межвуз. сб. научн. тр. ; под ред. Н. Д. Голева. – Барнаул, 2002.
6. Луценко А.П. Особливості реалізації мовних і стилістичних правил у кримінально-процесуальному законі / А. П. Луценко // Право і безпека. – 2004. – № 3'4. – С. 83–85.
7. Савонюк Р. Щодо термінів і понять Кримінально-процесуального кодексу України / Р. Савонюк // Право України. – 2004. – № 2. – С. 99–101.

ЮВІЛЯРИ**Вітаємо ювіляра!****Життя, присвячене служінню закону**

Леонід Грицаєнко народився 13 березня 1953 р. на Київщині, в багатодітній родині. Батьки змалечку привчали сина до нелегкої праці на землі.

Під час строкової служби вирішив присвятити своє подальше життя служінню закону, вступив до Харківського юридичного інституту з відзнакою закінчив навчання в 1979 р. По закінченні вузу перебував на посадах слідчого та заступника прокурора Києво-Святошинського району Київської області.

У 1983 р. наказом Прокурора Української РСР Л. Грицаєнка призначено прокурором Чорнобильського району Київської області. На цій посаді пропрацював 5 років фактично до ліквідації цього району в зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС.

У 1988–1995 рр. обіймав посади старшого помічника прокурора Київської області з організаційних питань та контролю виконання, а також начальника слідчої частини прокуратури Київської області.

У 1995 р. працював прокурором Броварського району, 1997–2000 рр. обіймав посаду прокурора Києва з питань нагляду за дотриманням кримінально-виконавчого законодавства.

У 2000–2004 рр. працював на посадах заступника директора та директора департаменту Міністерства юстиції України, а також радником міністра юстиції України.

З 2004 р. життя і діяльність Л.Р. Грицаєнка пов'язані з Національною академією прокуратури України, де він обіймав посади завідувача кафедри підтримання державного обвинувачення у судах, виконував обов'язки директора Інституту підвищення кваліфікації кадрів органів прокуратури.

Л.Р. Грицаєнко захистив кандидатську дисертацію (2000 р.) на тему: «Адміністративно-правові аспекти підприємницької діяльності в Україні», а 15 січня 2013 р. – докторську дисертацію на тему: «Конституційно-правовий статус Прокуратури України в контексті світового досвіду». 2010 р. йому присвоєно вчене звання доцента.

Предмет наукового інтересу Л.Р. Грицаєнка – організація та діяльність органів Прокуратури України й зарубіжних країн, що відображено в понад 60 наукових працях. Науковий доробок Л.Р.Грицаєнка з цієї проблематики досить вагомий: дві монографії «Прокурорська діяльність в Україні в контексті сучасного світового досвіду» (2009) та

«Конституційно-правовий статус Прокуратури України», підручники, навчальні посібники, зокрема, «Прокуратура України: академічний курс» (2005 – у співавторстві), «Прокуратура в країнах Європи» (2006), «Прокуратура в схемах, таблицях, діаграмах (2006 – у співавторстві)», «Підтримання прокурором державного обвинувачення» (2010 – у співавторстві) та ін.

За добросовісну працю Леонід Грицаєнко неодноразово заохочувався Генеральним прокурором України, його нагороджено нагрудним знаком «Почесний працівник Прокуратури України».

З 2011 р. Л.Р. Грицаєнко обіймає посаду ректора Поліцейської фінансово-правової академії. Перший ректор академії професор Богатирьов Іван Григорович та колектив Поліцейської фінансово-правової академії, друзі та колеги бажають шановному ювіляру міцного здоров'я і довголіття, плідної наукової діяльності, творчої наснаги, допитливих, відданих науці учнів. Чекаємо від нього нових цікавих наукових праць.

Редакція журналу «Право і суспільство» приєднується до поздоровлень.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ: РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ

**на словник-довідник з міжнародного права,
укладений науковцями Дніпропетровського гуманітарного університету
Макушевим П.В., Мінкою П. Я., Хрідочкіним А.В.**

В умовах, коли Україна проголосила курс на входження до Європейської спільноти на правах асоційованого члена, має важливе значення підготовка високоосвічених правників, здатних на належному професійному рівні виконувати свої функціональні обов'язки, пов'язані, зокрема, з захистом право та свобод громадян, як на території держави так і за її межами. Подане на рецензування видання містить в собі достатній перелік основних міжнародних термінів, що вивчаються в закладах освіти й використовуються у повсякденній юридичній практиці. Посібник допоможе знайти відповіді на актуальні питання теорії сучасного міжнародного права.

В сучасній українській державі лексикографія не мала спеціалізованого словника міжнародних термінів, який могли б використовувати у своїй діяльності студенти та всі зацікавлені вивченням міжнародного права особи. Характерною ознакою видання «Міжнародне право. Словник-довідник: Навчальний посібник» є його спрямованість на вдосконалення системи формування професійних знань студентів, як юридичних закладів освіти, так й закладів, що готують осіб для дипломатичного корпусу України. Під час складання словника автори вдало використовують спеціалізовані видання з міжнародного права, конвенції, міжнародні договори, угоди та інші міжнародно-правові акти. Крім цього, до словника включена термінологія вихідних документів таких міжнародних організацій, як: ООН та її спеціалізованих установ, Ради Європи та її комітетів й комісій, Інтерполу та інших. Особливу увагу автори приділили лексичному матеріалу, що представляє складність при перекладі на українську мову.

Характерною ознакою роботи, що рецензується є тлумачення основної термінології міжнародного права його основних галузей і інститутів, що вивчаються в рамках курсу «Міжнародне право», «Європейське право», «Право Європейського Союзу» та «Міжнародне кримінальне право».

У роботі особливо заслуговують на увагу такі положення. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського союзу, Акти Європейського центрального банку, Амстердамські договори, білі книги Європейської комісії, гендерна рівність, Державна Рада з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України, Європейська конституція, глобалізація, Доктрина європейського права, європейський паспорт, Європейський суд, європейські угоди, комітет Верховної ради з питань європейської інтеграції, «комітологія» та ін. Матеріали зазначеної наукової праці авторського колективу можуть бути використані, як у

навчальному процесі - при вивченні: «Міжнародного права», «Європейського права», спеціальних курсів, так і при підготовці практичних представників дипломатичного корпусу.

Таким чином термінологічний запас словника є виваженим та досить актуальним. Використання запропонованих термінів і положень, в умовах подальшої демократизації суспільного життя, є своєчасним необхідним та важливим завданням для майбутніх юристів.

Поряд з цим, незважаючи на загальний позитивний рівень роботи, слід зазначити, що останнім часом, як вітчизняна так і зарубіжна юридична наука дає багато термінів – неологізмів, які в різних країнах мають своє специфічне поширення. Бажано при таких словах подавати позначку неологізм, враховуючи те, що в різних мовних сферах вони можуть набувати специфічний відтінків.

В цілому вище викладене дає змогу позитивно оцінити подане на рецензування видання «Міжнародне право. Словник-довідник: Навчальний посібник», який може бути використаний при вивченні та викладанні навчальних дисциплін «Міжнародне право», «Європейське право» та суміжних дисциплін у вищих навчальних закладах і рекомендується до друку.

Головний науковий співробітник
науково-дослідного центру
Інституту кримінально-виконавчої служби
доктор юридичних наук, професор

І.Г. Богатирьов

З М І С Т

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

КАЛГАНОВА О.А., ГАПОНЕНКО Л.В. МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА ЮРИСТА ЯК СКЛАДОВА ЮРИДИЧНОЇ ПРОФЕСІЇ	
ОРЛОВА О.О. ПРАВОВА ОСВІТА ЯК СИСТЕМОТВІРНИЙ ФАКТОР ПРАВОВОГО МИСЛЕННЯ	
ЗАРУБА В.М. ЗЕМЛЕВЛАСНИКИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ПОВІТУ ДВОРЯНИ НЕЧАСВИ	
ШЕВЧЕНКО Т.В. ПРОГАЛИНИ В ЗАКОНОДАВСТВІ, СПОСОБИ УСУНЕННЯ І ПОДОЛАННЯ	

ЦИВІЛІСТИКА. ФІНАНСОВЕ ПРАВО

НІЩИМНА С.О. ЗАКОННІСТЬ У ПУБЛІЧНІЙ ФІНАНСОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ	
БОМБЕРГЕР І. ПРАВОВІ ОЗНАКИ ПОНЯТТЯ “СПЕЦІАЛЬНА ПЕНСІЯ”	
СТЕПАНЕНКО Д. Ю. ПОКАРАННЯ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ЄДИНОГО ВНЕСКУ НА ЗАГАЛЬНООБОВ’ЯЗКОВЕ ДЕРЖАВНЕ СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ ТА СТРАХОВИХ ВНЕСКІВ НА ЗАГАЛЬНООБОВ’ЯЗКОВЕ ДЕРЖАВНЕ ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ	

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

НЕГОДЧЕНКО О.В. ІНФОРМАЦІЯ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ В ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ СУБ’ЄКТІВ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОБ’ЄДНАНЬ	
ЗОЗУЛЯ І.В. ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО- ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ СУДІВ З МІСЦЕВИМИ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ	
ЛЯШУК Р.М., ЦАРЕНКО В.І. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДДІЛАМИ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ РЕЖИМУ В ПУНКТАХ ПРОПУСКУ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН	
МАКУШЕВ П.В. ПОНЯТТЯ ТА СОЦІАЛЬНА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ	
ЛЕОНОВА О. В. СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ СФЕРОЮ НАДРОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ: ШЛЯХ РОЗВИТКУ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНАЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

БАНДУРКА О.М., БОГАТИРЬОВА О.І. ЗАСТОСУВАННЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО МЕТОДУ В НАУЦІ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА	
БОГАТИРЬОВ І. Г., ПУЗИРЬОВ М. С. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОРІВНЯЛЬНОГО КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА	

ХРЯПІНСЬКИЙ П. В. СПЕЦІАЛЬНЕ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: УЗГОДЖЕНІСТЬ КРИМІНАЛЬНОГО ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСІВ УКРАЇНИ	
БЛАЖІВСЬКИЙ Є.М. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДИК МОНИТОРИНГУ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ	
ВЕДМІДСЬКИЙ О.В. СУСПІЛЬНА НЕБЕЗПЕКА ВЧИНЕННЯ ЗАСУДЖЕНИМИ ВТЕЧ ІЗ ВИПРАВНИХ КОЛОНІЙ	
ТАРАСОВА О.В. ОБ'ЄКТ ШАХРАЙСТВА, ВЧИНЕНОГО ШЛЯХОМ НЕЗАКОННИХ ОПЕРАЦІЙ З ВИКОРИСТАННЯМ ЕЛЕКТРОННО-ОБЧИСЛЮВАЛЬНОЇ ТЕХНІКИ	
ЖУРОВА І. І. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, УМОВНО-ДОСТРОКОВО ЗВІЛЬНЕНИХ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ	
ЛИСЕНКО В.О. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ ПРОЯВАМ У ДЕРЖАВНІЙ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ СЛУЖБІ УКРАЇНИ	
ХРІДОЧКІНА А.А. ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУЛЮВАННЯ ПОНЯТТЯ «ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ»	
СВІТЛИЧНИЙ О.О. РЕАЛІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА РОЗБЕЩЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ	

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ТЕРТИШНИК В.М. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМИ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА	
ТЕРТИШНИК О.І. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОМИЛКИ ТА ПРОБЛЕМИ СУДОВО-ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ	
УВАРОВ В.Г. АУДИО-, ВИДЕОКОНТРОЛЬ КАК НОВОЕ СЛЕДСТВЕННОЕ ДЕЙСТВИЕ, ПРЕДУСМОТРЕННОЕ НОВЫМ УПК УКРАИНЫ	
ЧЕРНЕНКО А. П., ШИЯН А. Г. КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ, СПРЯМОВАНИХ НА ВИЛУЧЕННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ У НЕВІДКЛАДНИХ ВИПАДКАХ, ЩО ПОТРЕБУЄ УДОСКОНАЛЕННЯ	
ГЕМАЙ С.О. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДЕФІНІЦІЙНИХ НОРМ У НОВОМУ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ	

ЮВІЛЯРИ .....

НАУКОВЕ ЖИТТЯ: РЕЦЕНЗІЇ .....

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:

ПРАВО
І СУСПІЛЬСТВО

1 • 2013

НАУКОВИЙ
ЖУРНАЛ

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 23.02.2013 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 24,00 Ум. друк. арк. 24,25. Наклад 120 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпропетровськ, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42